

Mayurqa

V època

REVISTA DEL DEPARTAMENT DE CIÈNCIES HISTÒRIQUES I TEORIA DE LES ARTS

Número 1
2019

Universitat
de les Illes Balears

Departament
de Ciències Històriques
i Teoria de les Arts

Edicions
UIB

ÍNDEX

Presentació	1
David Ginard Féron i Magdalena Cerdà Garriga	

Miscel·lània

Gestión del suelo público en Pollentia/Mallorca. Las inscripciones con la fórmula LDDD.....	2-8
María Luisa Sánchez Leon	

La celebració de sant Sebastià a la Seu de Mallorca a l'època tardomedieval: un referent litúrgic per a la Història de l'Art	9-19
Carme Mayol Adrover	

Visual representations of Junípero Serra across the centuries.....	20-33
Steven W. Hackel	

Els orígens de l'anticlericalisme a Lluçmajor (1868-1912)	34-44
Antoni Vidal Nicolau	

Conceptualització i sistematització de les cases museu. El cas de Mallorca.....	45-58
Sandra Adriana Rebassa Gelabert	

Innovació didàctica

La didàctica de les minories: una proposta per a la incorporació del passat jueu de Mallorca i la qüestió xueta a les aules.....	59-71
Laura Miró Bonnín	

Entrevista

Pere Gabriel, iniciador dels estudis sobre el moviment obrer a les Balears.....	72-77
David Ginard Féron	

Recursos i fonts documentals

L'Arxiu del So i de la Imatge (ASIM) de Mallorca.....	78-82
Francesc Bonnín Salamanca	

Ressenyes

José María Luzón & M^a del Carmen Alonso (eds.). Numancia: arqueología e historia.
Libro multimedia. Real Academia de Bellas Artes de San Fernando, mayo 2018 83-85
Miguel Esteban Payno

Els mons nòrdic i mediterrani. Relacions artístiques i culturals entre els segles XIV i XVI,
Magdalena Cerdà, Antònia Juan, Tina Sabater (coords.), Universitat de les Illes Balears,
Edicions UIB, Palma, 2017 86-88
Ferran Garcia-Oliver

Eduardo Pascual Ramos, El Decret de Nova Planta de Mallorca: Temps del Leviatan.
Palma: Lleonard Muntaner, 2016, 95 pp.....89-91
Jaime Miguel Azor Cerdá

Martí Serra Riera, La Segona República a Formentera, 1931-1936.
Eivissa: Editorial Mediterrània Eivissa, 2018, 136 pp 92-93
Antoni Marimón Riutort

Notícies

Víctor Guerrero Ayuso. In Memoriam 94-95
Manuel Antonio Calvo Trias

Pau Cateura Bennàsser (1949-2018).....96-98
Josep Joan Vidal

Al Pare Llompart 99-101
Tina Sabater Rebassa

Nova coordinació de les Jornades d'Estudis Locals de les Illes Balears.....102-104
Victòria A. Burguera i Puigserver

VI Seminari d'Estudis Medievals 105-107
Magdalena Cerdà Garriga i Antònia Juan Vicens

Jornades d'Història Contemporània 2018 108-109
Elisabeth Ripoll Gil

Tesis doctorals i treballs de fi de màster llegits el curs 2017-18 110-112

PRESENTACIÓ

Mayurqa és la revista del Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts de la Universitat de les Illes Balears (UIB). L'edició va a càrrec d'Edicions UIB.

Mayurqa té una llarga trajectòria iniciada el 1968 com a *Miscelánea de Estudios Humanísticos* de la secció de Palma de la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Barcelona. Des de llavors, ha evolucionat en funció del progrés assolit pels estudis universitaris, de la recerca en Història i Història de l'Art, i dels sistemes d'edició de les revistes científiques.

Mayurqa reconeix el rol crucial dels successius directors de la revista –Ángel Raimundo Fernández, Álvaro Santamaría, Bartomeu Barceló, Antoni Arribas, Catalina Cantarellas, Pau Cateura i Víctor Guerrero–, així com dels consells de redacció i autors que hi han col·laborat en aquests primers cinquanta anys. En particular, volem retre un homenatge als doctors Cateura i Guerrero, així com a Gabriel Llompart, que ens deixaren recentment després d'una llarga i profitosa tasca docent i investigadora.

Mayurqa inicia el 2019 la seva cinquena època, amb una imatge i uns objectius adaptats als nous temps. En aquesta nova etapa, la revista s'editarà en format digital, tindrà periodicitat anual i acollirà investigacions originals i inèdites en Història i Història de l'Art en els diferents vessants respectius, metodologies i àmbits territorials. A més a més, s'incorporen els criteris internacionals de qualitat i d'avaluació propis de les publicacions científiques indexades. Volem destacar igualment la formació d'un nou consell de redacció i d'un comitè científic integrat per prestigiosos experts de les diferents especialitats d'Història i Història de l'Art, dels àmbits nacional i internacional.

Mayurqa s'estructura en les seccions següents: *Miscel·lània*, *Dossier*, *Innovació didàctica*, *Entrevista*, *Recursos i fonts documentals*, *Ressenyes* i *Notícies*. D'aquesta manera, s'aspira a proporcionar un espai per a la publicació d'articles amb aportacions científiques innovadores, però també per a debats teòrics i metodològics, informacions sobre l'actualitat docent i investigadora, i reflexions entorn de la pràctica historiogràfica des d'una perspectiva plural i crítica.

Magdalena Cerdà i David Ginard
Coordinadors

GESTIÓN DEL SUELO PÚBLICO EN POLLENTIA/MALLORCA. LAS INSCRIPCIONES CON LA FÓRMULA *LDDD**

MANAGEMENT OF PUBLIC LAND IN POLLENTIA/MALLORCA. INSCRIPTIONS WITH THE FORMULA *LDDD*

María Luisa Sánchez León
Universitat de les Illes Balears

Resumen: La epigrafía de *Pollentia* proporciona información sobre una de las funciones del senado local durante el Alto Imperio, la concesión gratuita de suelo público a promotores privados para la dedicación, a sus expensas, de homenajes estatuarios a miembros destacados de la comunidad cívica y a familiares. Se analizan cuatro inscripciones en las que el *ordo* aparece como emisor de decretos, según muestra la fórmula *l(ocus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum)*, de interés para el conocimiento de la gestión del suelo urbano.

Palabras clave: *Pollentia*, *ordo*, suelo público, epigrafía, estatuas.

Abstract: The epigraphy of *Pollentia* provides information on one of the functions of the local senate during the Early Roman Empire, the free cession of public land to private promoters for the dedication, at their expense, of statues as tributes to prominent members of the civic community and relatives. Four inscriptions are analysed in which the *ordo* appears as an issuer of decrees, as shown by the formula *l(ocus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum)*, of interest in the pursuit of knowledge on the management of urban land.

Keywords: *Pollentia*, *ordo*, public land, epigraphy, statues.

---

* Este trabajo se ha realizado en el marco del Grupo de Investigación CIVITAS de la Universitat de les Illes Balears.
— Recibido el 29 de junio de 2018, aceptado el 4 de septiembre de 2018.

Alcanzar un grado de conocimiento, siquiera aproximado, de las tierras públicas de la ciudad romana de *Pollentia*/Alcudía y del quehacer del senado municipal al respecto es actualmente una quimera. El término *senatus* está presente en la epigrafía de Mallorca,¹ aunque no del resto del archipiélago, concretamente en la *tabula patronatus* de *Bocchoris*/Pedret de Bóquer-Port de Pollença,² que informa sobre el patronato establecido entre *M. Atilius Vernus* y el *senatus populusque Bocchoritanus* el 1 de mayo del año 6 d. C.³ Dado que el término *senatus* es indicativo de una mayor antigüedad, utilizaremos para designar a la más alta instancia de la vida local la expresión más frecuente en la epigrafía de época altoimperial, *ordo decurionum* o *decuriones*, y ocasionalmente *curia*. La actuación de la asamblea aparece reseñada en las leyes coloniales y municipales de la Bética, *lex Coloniae Genetivae Iuliae* y leyes municipales flavias.⁴ No abordaremos el análisis de las diversas facetas de los *ordines*, como las vías de acceso, el carácter elitista y patrimonio de sus miembros,

sus múltiples competencias en la administración municipal ni las pautas de funcionamiento de dicha institución.⁵ Aunque la asamblea decurional entendía en los asuntos referentes al conjunto de la ciudad, las inscripciones que hacen mención explícita de los *decuriones* o del *ordo* emanan del núcleo urbano y se centran, prioritariamente, en actuaciones referentes a este.⁶

Antes de iniciar nuestra exposición, conviene realizar algunas precisiones. Las decisiones del *ordo* local sobre la gestión del suelo público se plasmaban en la emisión de *decreta decurionum*,⁷ algunos de los cuales han dejado su rastro en las inscripciones, pero aparte de la noticia puntual se desconocen en gran medida los textos de tales decretos, que, si se desvelasen, significarían una aportación inestimable al conocimiento de la vida municipal.⁸

Las menciones referentes a concesiones del consejo local presentan dos facetas. En primer lugar, denotan una iniciativa pública: la asamblea senatorial decretaba actuaciones diversas y otorgaba los correspondientes espacios públicos a expensas del erario municipal, realidad indicada por la fórmula *d(ecretum) d(ecurionum)*. En segundo lugar, indican una iniciativa privada: el *ordo* cedía la ocupación de suelo público a petición de particulares que enjugaban los gastos,

¹ IB = Raimondo Zucca, *Insulae Baliares. Le isole Baleari sotto il dominio romano*. Roma: Carocci editore, 1988, Appendice epigrafica, p. 225-283, cuyas lecturas seguimos; CIL = Emil Hübner (ed.), *Corpus Inscriptionum Latinarum II. Inscriptiones Hispaniae Latinae*. Berlín: Academiae Litterarum Borussicae, 1869. *Inscriptionum Hispaniae Latinarum Supplementum*. Berlín, 1892; ILS = Hermann Dessau (ed.), *Inscriptiones Latinae Selectae*, I-III. Berlín, 1892-1916; CIBal = Cristóbal Veny, *Corpus de las inscripciones balearicas hasta la dominación árabe*. Roma: CSIC, 1965.

² IB 26 = CIL II 3695 = ILS 6098 = CIBal 22.

³ Enrique García Ríaza, «Las *civitas Bocchoritana* (Mallorca): una cuestión abierta», *Revista d'Arqueologia de Ponent* 9 (1999), p. 75-85, 79; Jaume Cardell Perelló, «Notes a l'entorn de la *civitas Bocchoritana*», María L. Sánchez León (ed.), *Les Balears romanes. Nous estudis*. Palma de Mallorca: Edicions Documenta Balear, 2012, p. 91-110, 104; Enrique Melchor Gil, «El patronato sobre comunidades cívicas hispanas en época augustea», *Studia Historica. Historia Antigua* 32 (2014), p. 249-279, 272.

⁴ Vid. el estudio de Antonio Caballos Rufino, «Referencias a senados municipales en las leyes municipales y coloniales», Enrique Melchor Gil – Antonio D. Pérez Zurita – Juan F. Rodríguez Neila (eds.), *Senados municipales y decuriones en el Occidente romano*. Sevilla-Córdoba: Universidades, 2013, p. 42-46 y 48-54. Para el análisis de una provincia, Rosa M. Mentxaka Elexpe, *El Senado municipal en la Bética hispana a la luz de la lex Irnitana*. Vitoria-Gasteiz: Servicio Editorial, Universidad del País Vasco, 1993.

⁵ Antonio D. Pérez Zurita, «Rango político y estatus social de los miembros pertenecientes a los *ordines decurionum*», Enrique Melchor Gil – Antonio D. Pérez Zurita – Juan F. Rodríguez Neila (eds.), *Senados municipales y decuriones...*, *op. cit.*, p. 303-331.

⁶ Juan F. Rodríguez Neila, «La terminología aplicada a los sectores de población en la vida municipal de la Hispania romana», *Memorias de Historia Antigua* 1 (1977), p. 206-209; Patrick Le Roux, «L'*ordo decurionum* à l'horizon municipal», Enrique Melchor Gil – Antonio D. Pérez Zurita – Juan F. Rodríguez Neila (eds.), *Senados municipales y decuriones...*, *op. cit.*, p. 127-134.

⁷ Para Italia: Donato Fasolini, «La fórmula *Decreto Decurionum* en la epigrafía de la península italiana», Enrique Melchor Gil – Antonio D. Pérez Zurita – Juan F. Rodríguez Neila (eds.), *Senados municipales y decuriones...*, *op. cit.*, p. 57-68.

⁸ Giuseppe Camodeca, «L'attività dell'*ordo decurionum* nelle città della Campania dalla documentazione epigrafica», *Cahiers du Centre Gustave Glotz* 14 (2003), p. 173. Cuestiones de procedimiento *infra*.

según indica la fórmula *l(ocus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum)*.⁹

En el presente trabajo estudiaremos los testimonios epigráficos de *Pollentia* debidos a la iniciativa privada que portan la fórmula *l. d. d. d.* Esta puede aparecer tanto en inscripciones honoríficas como sacras, tal es el caso de los testimonios legados por los grandes santuarios del Lacio, el de la *Fortuna Primigenia* en *Praeneste* y el de *Hercules Victor* en *Tibur*,¹⁰ y funerarias,¹¹ aunque no toda esta tipología está representada en nuestro dossier. Respecto a las dos dimensiones que integran toda ciudad romana, el núcleo urbano y el *territorium* adyacente delimitado,¹² en este estudio queda fuera de consideración el suelo rústico, y nos centramos, dado el carácter de la documentación disponible, en el ámbito urbano de la ciudad de *Pollentia*. En esta línea, hay que hacer recurso a las deliberaciones del *ordo*, al que competía el control y la gestión del suelo público urbano, y que en las inscripciones honoríficas que exponemos aparece cediendo limitados espacios en el foro y otros ámbitos, como se constata, por ejemplo, en diversas ciudades de Italia.¹³ Son muy pocos los testimonios epigráficos pollentinos que se cierran con la fórmula *l(ocus)*

d(atus) d(ecreto) d(ecurionum), denunciante de una sanción municipal al hecho de que promotores particulares erigieran a sus expensas estatuas a miembros de la elite local destacados por sus *merita* y a una mujer alejada de la vida pública. Dicha fórmula denota la emisión de decretos decurionales que concedían suelo público/*locus*, cuya ocupación era otorgada gratuitamente/*datus* a personas privadas que lo habían solicitado para la *dedicatio* de estatuas.

La mención de la emisión de *decreta*, contenida en la antedicha fórmula, está presente en el dossier epigráfico de *Pollentia*.¹⁴ Se trata de cuatro pedestales de estatua recuperados, entre los siglos XVII-XIX, tres en la zona del Camp d'en França y uno en sus proximidades. Las inscripciones honoríficas, grabadas en dichos pedestales, fueron dedicadas a tres destacados magistrados locales, cuyos *cursus honorum*, indicativos de una brillante carrera municipal, se exponen en orden directo: *Quintus Caecilius Catullus*, *Lucius Dentilius Modestus* y *Lucius Vibius Nigellio*.¹⁵ A ello se suma el monumento, recuperado muy cerca del Camp d'en França, dedicado a *Flavia Paulina*, quien debió de revestir cierto grado de notoriedad, aunque no existen datos al respecto. Este conjunto de testimonios se data en los años de las dinastías flavia y antonina, durante el último tercio del siglo I y el siglo II.

IB 12 = CIL II 3696 = CIBal 25: *Q. Caecilio Q. f(ilio) / Velina (tribu) Catullo, / aedili, (duo)-viro (iterum), fl(amini) / Romae et Aug(usti), / L. Flavius L. f(ilius) ++++ / Caecilia Zosime / egregio viro, / amico carissimo / et sanctissimo. / L(ocus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum).*

⁹ *Ibid.*, p. 176-181.

¹⁰ Maria G. Granino Cecere – Giovanni Mennella, «Le iscrizioni sacre con la formula LDDD e la gestione dello spazio santuarioale da parte delle comunità cittadine in Italia», Clara Berrendonner – Mireille Cébeillac-Gervasoni – Laurent Lamoine (dirs.), *Le quotidien municipal dans l'Occident romain*. Clermont-Ferrand: Presses Universitaires Blaise-Pascal, 2008, p. 287-300.

¹¹ Para Italia: Mariavittoria Antico Gallina, «Locus datus decreto decurionum. Riflessioni topografiche e giuridiche sul suburbium attraverso i tituli funerari», *Epigraphica* 59 (1997), p. 205-224; Iliara Milano – Valentina Pistarino, «Le iscrizioni sepolcrali con una formula LDDD in Italia», Clara Berrendonner – Mireille Cébeillac-Gervasoni – Laurent Lamoine (dirs.), *Le quotidien municipal...*, *op. cit.*, p. 687-713.

¹² Patrick Le Roux, «Cités et territoire: la question des relations», Laurent Lemoine – Clara Berrendonner – Mireille Cébeillac-Gervasoni (dirs.), *Gérer les territoires, les patrimoines et les crises. Le quotidien municipal II*. Clermont-Ferrand: Presses Universitaires Blaise-Pascal, 2012, p. 21-33.

¹³ Giuseppe Camodeca, «L'attività dell'ordo decurionum... *op. cit.*, p. 176-179, concesiones de suelo público a particulares para emplazar estatuas; María L. Caldelli, «L'attività dei decurioni ad Ostia: funzioni e spazi», Clara Berrendonner – Mireille Cébeillac-Gervasoni – Laurent Lamoine (dirs.), *Le quotidien municipal...*, *op. cit.*, p. 278-284, autorización para la ocupación de terreno público.

¹⁴ María L. Sánchez León, «El ordo decurionum en las ciudades de las Islas Baleares», César Fornis Vaquero *et alii* (eds.), *Dialéctica histórica y compromiso social. Homenaje a Domingo Plácido*, vol. 2. Zaragoza: Libros Pórtico, 2010, p. 1155-1158.

¹⁵ Leonard A. Curchin, *The Local Magistrates of Roman Spain*. Toronto: University of Toronto Press, 1990, n.ºs 828, 827 y 829; Raimondo Zucca, *Insulae Baliares...*, *op. cit.*, p. 149; Enrique García Riaza – María L. Sánchez León, *Roma y la municipalización de las Baleares*. Palma de Mallorca: Universitat de les Illes Balears, 2000, p. 81-83 y 191-194.

El magistrado *Q. Caecilius Catullus*, hijo de *Quintus*, adscrito a la tribu *Velina* propia de los ciudadanos de *Palma* y *Pollentia*, fue honrado con un monumento estatuario. Datada por Emil Hübner quizás bajo el reinado de Adriano, la inscripción evidencia que revistió la edilidad y el duunvirato en dos ocasiones,¹⁶ y que concluyó su carrera como *flamen Romae et Augusti*. El homenaje fue promovido por dos particulares cuyos datos no se han conservado completos a causa de la fractura del pedestal: *L. Flavius L. f(ilius) ++++ / Caecilia Zosime*. Para el primero se ha propuesto un *cognomen* tipo *Dama* que, en la actualidad, se sigue frente a la lectura *Ponticus* dada por Emil Hübner.¹⁷ Respecto a la segunda dedicante, cuyo nombre no suscita dificultades de lectura, Géza Alföldy propuso en 1968 reintegrar *l(iberta)*, lo cual significa un avance en el conocimiento del rango personal de *Zosima*, que sería liberta del magistrado *Caecilius Catullus*.¹⁸ La calificación de este como *amicus* nos sitúa en presencia de una relación interpersonal de *amicitia* que encubre una desigualdad, una relación de dependencia entre el magistrado, un caballero/*egregius vir*, y ambos dedicantes poseedores de un rango inferior. El homenaje a este destacado magistrado fue promovido por sus *amici*, a quienes el *ordo* otorgó por decreto el *locus statuae* en suelo público, posiblemente el foro, según consta en la fórmula final.

IB 13 = CIL II 3697 = CIBal 26: *L. Dentilio / L. f(iilio) Vel(ina tribu) / Modesto, / aedili, (duo)-vir(o), / flaminii, / L. Favonius / [- - -]tu++o / avonculo / pientissimo / L(ocus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum)*.

¹⁶ Según la acertada corrección de la l. 3 debida a Raimondo Zucca, *Insulae Baliares...*, *op. cit.*, p. 232 y 279 n.15.

¹⁷ Cf. Raimondo Zucca, *Insulae Baliares...*, *op. cit.*, p. 279 n.14.

¹⁸ Géza Alföldy, «Besprechung (C. Veny, CIBal)», *Bonner Jahrbücher* 168 (1968), p. 550 n.º 25: *L. Flavius L. f. D[a]m[a]s* y *Caecilia Zosima l(iberta)*; María L. Sánchez León, «*Q. Caecilius Q.f. Vel. Catullus*, magistrado de *Pollentia* (Alcúdia, Mallorca)», Ead. (ed.), *Les Balears romanes. Nous estudis*. Palma de Mallorca: Edicions Documenta Balear, 2012, p. 79-89.

El *ordo* otorgó por decreto un *locus* público para erigir el monumento dedicado a *L. Dentilius Modestus*, hijo de *Lucius*, perteneciente a la tribu *Velina*, que realizó un *cursus* integrado por la edilidad, el duunvirato y el flaminato bajo el reinado de Trajano.¹⁹ La inscripción fue dedicada por *L. Favonius* a su tío materno/*avonculo*, el mencionado magistrado.

IB 14 = CIL II 3698 = CIBal 27: *L. Vibio L. fil(io) Vel(ina tribu) / Nigellioni, / aed(ili), (duo)viro bis, / Manlia Fabiana uxor, / marito optimo, suo / et Vibi Manliani fil(ii) / nomine, sua / pecunia posu[it]. / L(ocus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum)*.

En este tercer caso, el *ordo* decretó la concesión de espacio público para que la familia rindiera homenaje a *L. Vibius Nigellio*, hijo de *Lucius*, de la tribu *Velina*, como atestigua un pedestal que porta igualmente la fórmula *l. d. d. d.* El personaje, edil y duunviro en dos ocasiones, fue honrado entre los siglos I-II por su esposa y su hijo, corriendo con los gastos del monumento estatuario.

IB 17 = CIL II 3700 = CIBal 29: *Flaviae Paulinae, / Flaviae Mam/mae filiae, Lu/cius Flavius / Paulinus pa/ter et Flavii / Paulinus et / Macrinus fi/lii matri ka/rissimae. / L(ocus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum)*.

Este último caso presenta rasgos diferentes a los anteriores, ya que el monumento, recuperado en las cercanías del Camp d'en França, no está dedicado a un miembro de la elite municipal con responsabilidades políticas, sino a una mujer. Como evidencia la fórmula final, el *ordo* decretó la concesión de un *locus* para que la familia homenajeara con una estatua a *Flavia Paulina*, hija de *Flavia Mamma* y de *Lucius Flavius Paulinus*, cuyo padre e hijos, *Flavius Paulinus* y *Flavius Macrinus*, aparecen como dedicantes. Carecemos de referencias sobre esta *gens*, que, basándose en el *nomen Flavius*, se ha propuesto considerar una

¹⁹ *Ad CIL II - Suppl.*, p. 962.

familia de libertos,²⁰ que, a tenor del monumento dedicado, gozaría de solvencia económica.

Los monumentos dedicados a magistrados muestran una igualdad en cuanto a su procedencia, tipología y cronología, con inscripciones honoríficas de estructura simple e idéntica dedicadas por particulares. De los casos expuestos, las tres primeras inscripciones honoríficas presentan homogeneidad en su estructura, con un formulario simple en el que al nombre + filiación + tribu del magistrado sigue la exposición del *cursus*, cuyos únicos matices diferenciales están representados por la *iteratio* al duunvirato, así *Q. Caecilius Catullus* y *L. Vibius Nigellio*, y la ausencia del flaminato en este último. Tras ello se referencia el nombre de los dedicantes que enjugaron los gastos y su grado de parentesco/familia o relación con el homenajeado/amigos, al que se aplican epítetos en superlativo que son propios de la epigrafía funeraria: *amico carissimo et sanctissimo, avonculo pientissimo, marito optimo y matri ka/rissimae* en el caso de *Flavia Paulina*.²¹

Cabe reseñar que en los ejemplos aducidos destaca el nivel de las carreras realizadas por dichos notables, en las que sobresalen los dos casos de *iteratio* al duunvirato, realidad que confirma el reconocimiento de los electores a los servicios prestados por dichos magistrados locales y les sitúa en una posición privilegiada dentro de la elite municipal. A su vez, los sacerdocios municipales revestidos al final de la carrera ampliaban su poder e influencia, designados para el culto imperial con el genérico *flamen*, en el caso de *Dentilius Modestus*, y con funciones específicas *flamen Romae et Aug(usti)*, culto a Roma vinculado al del emperador,²² en el de *Caecilius Catullus*. Estos miembros

de la elite local sirvieron de correa de transmisión de la ideología religiosa, como certifican el culto público a dioses del panteón romano y el nuevo fenómeno que en el tejido religioso tradicional representa el culto imperial, reflejados en los templos pollentinos. Tal es el caso del Capitolio, el único conocido en el archipiélago, un templo de tipología toscana ubicado en el costado norte de la plaza del foro y dedicado al culto oficial a la Tríada Capitolina, Júpiter-Juno-Minerva,²³ así como de los dos pequeños templos situados a la derecha del Capitolio,²⁴ que podrían relacionarse con el culto imperial. Respecto al denominado Templete I, junto al cual se recuperaron una inscripción y una crestería,²⁵ según Raimondo Zucca sus reducidas dimensiones no permiten identificarlo con el templo del culto imperial de *Pollentia*, «potendosi ammettere l'ipotesi di una dedica ad un singolo imperatore o ad un suo attributo (*Pietas Augusta, Salus Augusta* o altro)». El autor defiende la existencia de un Augusteo en la ciudad a partir de las inscripciones que mencionan a *flamines*.²⁶

Los antedichos personajes fueron honrados con la sanción del *ordo* de *Pollentia*. De entrada, hemos de pensar que las sesiones de dicha asamblea, convocada y presidida por el magistrado

²³ Bartomeu Vallori Márquez, *Urbanisme i arquitectura pública a la ciutat romana de Pollentia (Alcúdia, Mallorca). Segles II aC-III dC*. Barcelona: TDX, 2012, p. 247-287, cronología hipotética entre 70/60 a. C. y época de Augusto; Bartomeu Vallori Márquez – Miguel Á. Cau Ontiveros – Margarita Orfila Pons, «The Tuscan temple of *Pollentia* (Mallorca, Balearic Islands)», *Archeologia classica* 66 - n.s. II, 5 (2015), p. 289-317.

²⁴ Bartomeu Vallori Márquez – Miguel Á. Cau Ontiveros – Margarita Orfila Pons, «The small temples in the forum of *Pollentia* (Mallorca, Balearic Islands)», *Mélanges de l'École française de Rome-Antiquité* 128/1 (2016), [en línea: <https://journals.openedition.org/mefra/3428>], el Templete I fue construido a comienzos del siglo I; la cronología del segundo templo es más problemática.

²⁵ Inscripción dada a conocer por Antonio Arribas – Miguel Tarradell, «El foro de *Pollentia*. Noticia de las primeras investigaciones», *Los foros romanos de las provincias occidentales*. Madrid: Ministerio de Cultura, Dirección General de Bellas Artes y Archivos, 1987, p. 127 y 131. Actualmente se piensa que los fragmentos de crestería calada de marés con motivos vegetales probablemente pertenecían al coronamiento del Capitolio, *vid.* nota anterior.

²⁶ Raimondo Zucca, *Insulae Baliares...*, *op. cit.*, p. 199.

²⁰ Marc Mayer, «Aproximació a la societat de les Illes Balears en època romana», Maria C. Bosch – Pere J. Quetglas (eds.), *Mallorca i el Món Clàssic (I)*. Palma de Mallorca: Estudi General Lul·lià, 1991, p. 176-177; Raimondo Zucca, *Insulae Baliares...*, *op. cit.*, p. 237. En nuestra opinión, dicho monumento suscita algunas dudas que en un futuro intentaremos esclarecer.

²¹ María L. Sánchez León, «El *ordo decurionum*»..., *op. cit.*, p. 1158.

²² Robert Étienne, *Le culte impérial dans la péninsule Ibérique d'Auguste à Dioclétien*. París: Éditions E. de Boccard, reimpr. 1974, p. 215 n.ºs LII-LIII y p. 293.

responsable, se desarrollaban en la curia, edificio ubicado en el foro para tal fin. En este sentido, es preciso señalar que no se han exhumado testimonios arqueológicos indiscutibles relativos a la existencia de una curia. Sin embargo, la *insula* situada al oeste del foro ha proporcionado restos materiales que pueden indicar funciones de carácter administrativo o religioso, como el denominado recinto C, al sudoeste del Capitolio, que el Equip d'Excavació de Pollentia ha relacionado con un santuario o una curia. Tanto su forma, un espacio rectangular con muros de sillares y pavimento de *opus signinum* con *crustae*, como sus dimensiones (7 x 8 m) se aproximan a las de la curia del foro de Empúries.²⁷ Aparte de la carencia de pruebas definitivas y sin negligir que no todas las comunidades se dotaron de un edificio para albergar las reuniones de la asamblea senatorial, en la búsqueda de indicios conviene revisar otras construcciones del foro. Aunque no se adapta al modelo de curia, entre los restos arqueológicos que pudieran orientarnos cabe mencionar la excavación, en la zona este de la plaza, de un gran edificio pavimentado en parte con *opus sectile*.²⁸ Los arqueólogos, basándose en la ubicación, las características formales y algunos elementos arquitectónicos, piensan en un edificio público civil, una posible basílica cuya cabecera sería la zona del *sectile*,²⁹ con una cronología de época augustea o siglo I d. C. El hecho de que pudiera tratarse de una basílica no anularía, en principio, su funcionalidad como curia, ya que las reuniones del *ordo decurionum* no solo se celebraban en esta, sino también en una basílica, templo u otro lugar apropiado.

²⁷ Equip d'Excavació de Pollentia, «Avanç dels resultats dels treballs d'excavació a l'àrea central de la ciutat romana de Pollentia (Alcúdia, Mallorca)», Xavier Dupré Raventós (coord.), *La ciudad en el mundo romano. La ciudad en el món romà, Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica (Tarragona 1993)*, vol. 2. Tarragona: Institut d'Estudis Catalans-CSIC, 1994, p. 142; Raimondo Zucca, *Insulae Baliares...*, *op. cit.*, p. 150.

²⁸ Miguel Á. Cau Ontiveros *et alii*, «Nuevo pavimento de *opus sectile* hallado en Pollentia (Alcudia, Mallorca)», *Archivo Español de Arqueología* 86 (2013), p. 152-156, el pavimento cubre un espacio de unos 2 metros, con motivos de hexágonos contiguos de pizarra oscura con triángulos equiláteros de mármol blanco a los lados.

²⁹ *Ibid.*, p. 156.

Como en el resto de las ciudades romanas, el consejo pollentino reunido en sesión de trabajo debía seguir unos procedimientos que abarcaban de la convocatoria a la elaboración de los decretos. En el trabajo que realizaba la asamblea hay que considerar varios hitos: presentación de los asuntos a tratar por el magistrado que presidía la sesión, deliberación y votación.³⁰ Los *decreta decurionum* eran fijados por escrito sobre tablillas rectangulares de madera enceradas/*tabulae ceratae*, aunque también se podía utilizar papiro, que se depositaban en el archivo municipal/*tabularium*,³¹ especificando la *lex Irnitana* que el magistrado presidente debía entregarlas en los diez días siguientes.³² Teniendo en cuenta el carácter del soporte en el que se conservaban los textos, estos se han perdido y se desconocen en su inmensa mayoría. Sería verdaderamente un hecho extraordinario para el conocimiento de las funciones de la asamblea decurional y del quehacer municipal el que pudieran recuperarse *tabulae ceratae* en el proceso de excavación que se sigue en *Pollentia*.

Dado que el control y gestión del suelo público era competencia exclusiva de los *ordines*, una de las cuestiones que con mayor frecuencia atendían eran las peticiones de un *locus* público cursadas por particulares para homenajear a familiares o amigos en el caso que nos ocupa. Las inscripciones que comentamos muestran la tramitación de las cuestiones enunciadas por parte del consejo de *Pollentia*, pero hay que reconocer que eran concesiones de limitadas dimensiones que afectaban únicamente a una parte de las tierras del núcleo urbano. No obstante, el hecho de que la fórmula *l. d. d. d.* no encuentre paralelo en el archipiélago balear ya es, en sí mismo, de interés. Los pedestales de *Pollentia* cuyas inscripciones

³⁰ Juan F. Rodríguez Neila, «Las sesiones de trabajo de los senados municipales», Enrique Melchor Gil – Antonio D. Pérez Zurita – Juan F. Rodríguez Neila (eds.), *Senados municipales y decuriones...*, *op. cit.*, p. 184-199.

³¹ Juan F. Rodríguez Neila, «Tabulae Publicae», *Archivos municipales y documentación financiera en las ciudades de la Bética*. Madrid: Editorial Dykinson, 2005, p. 17-39 y 75-91.

³² *Vrs.* 130-131; *Irn.* 41.

exhiben dicha fórmula fueron emplazados en área forense o lugares destacados de la ciudad, dada la gradación que se establecía según la categoría de la persona honrada; es probable que en el caso de los magistrados se erigieran en el foro, localizado en Can Reinés, una finca del Camp d'en França.³³ En el tema que tratamos significaría un gran progreso poder reconstruir el emplazamiento de los pedestales honoríficos integrados en el foro. En este sentido, se han llevado a cabo notables trabajos en distintas áreas del Imperio: así para África septentrional el estudio de los foros de *Cuicul/Djemila* y *Thamugadi/Timgad* realizado por Gerhard Zimmer, con atención a la ubicación de los monumentos estatuarios y a la epigrafía a cargo de Gabriele Wesch-Klein.³⁴

En el caso que nos ocupa, el escaso volumen de los restos y el frecuente desconocimiento del lugar exacto en que fueron recuperados están lejos de permitir una reconstrucción de estas características. Sin embargo, Abraham S. Moreno en su estudio sobre la escultura de *Pollentia* en ambientes públicos ha localizado 7 pedestales (n.ºs 11-17 de su clasificación) conservados en

su ubicación original, cuatro de ellos frente a la fachada del Capitolio, pero estas piezas *in situ* no comprenden los cuatro pedestales estatuarios con la fórmula *l. d. d. d.* (n.ºs 1-4).³⁵ De estos últimos no se conserva ninguna estatua o al menos no se ha alcanzado su identificación. En general, los materiales de *Pollentia* plantean dificultades, pues como señala dicho autor la asociación de inscripciones y estatuas debe realizarse a partir de las características materiales de los soportes epigráficos, y solo cuatro epígrafes honorarios están grabados en pedestales estatuarios (n.ºs 1-4).³⁶ Estos integran, precisamente, el dossier con la mencionada fórmula *l. d. d. d.*

Los ejemplos analizados revelan una de las funciones del *ordo* como gestor del suelo público y su contribución al homenaje estatuario a los mencionados personajes con la concesión por decreto del *locus statuae*. Aunque la aproximación a dicha problemática sea muy limitada, la ciudad de *Pollentia* representa una positiva excepción en el fondo epigráfico de las Baleares al aportar cuatro testimonios indicativos de una vía de gestión del suelo urbano.

³³ Margarita Orfila Pons (ed.), *El forum de Pollentia. Memòria de les campanyes d'excavacions realitzades entre els anys 1996 i 1999*. Alcúdia: Ajuntament d'Alcúdia, 2000, p. 51-122; sobre la ordenación del foro, Batomeu Vallori Márquez, *Urbanisme i arquitectura...*, *op. cit.*, p. 148-154, 223-243, Capitolio *supra* n. 23, y parte III, caps. 6-8, otros monumentos.

³⁴ Gerhard Zimmer, *Locus datus decreto decurionum. Zur Statuenaufstellung zweier Forumsanlagen im römischen Afrika*, mit epigraphischen Beiträgen von Gabriele Wesch-Klein. München: Bayerische Akademie der Wissenschaften, 1989.

³⁵ Abraham S. Moreno Pérez, *Pollentia (Islas Baleares. Hispania Citerior)*, (*Corpus Signorum Imperii Romani*. España, vol. I, fasc. 6). Granada-Tarragona: Editorial Universidad de Granada – Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 2016, p. 145-146 y 155.

³⁶ *Ibid.*, p. 154-156.

LA CELEBRACIÓ DE SANT SEBASTIÀ A LA SEU DE MALLORCA A L'ÈPOCA TARDOMEDIEVAL: UN REFERENT LITÚRGIC PER A LA HISTÒRIA DE L'ART

THE CELEBRATION OF SAINT SEBASTIAN IN THE CATHEDRAL OF MAJORCA IN THE LATE-MEDIEVAL ERA: A LITURGICAL REFERENCE FOR THE HISTORY OF ART

Carme Mayol Adrover

Resum: La *Consueta de sagristia* de 1511 és un document cabdal per a conèixer els costums litúrgics de tradició medieval de la Seu de Mallorca. A través de la informació que ens ofereix sobre la celebració de Sant Sebastià, exposam la validesa de la temàtica litúrgica com a font d'estudi per a la Història de l'Art. El toc de les campanes, la il·luminació, el vestuari i l'ornamentació del temple ens permeten conèixer-ne no només el relat descriptiu, sinó que, amb el degoteig incessant de dades, ens ajuden a entendre'n també el perquè, i ens revelen que la configuració de la Seu respon majoritàriament als plantejaments teològics de l'època en què fou concebuda.

Paraules clau: celebració, sagrat, campanes, il·luminació, vestuari.

Abstract: The *Consueta de sagristia* of 1511 is a key document for discovering the liturgical customs of the Medieval tradition of the Cathedral of Mallorca. Through the information that offers us about the celebration of Saint Sebastian, we present the validity of the liturgical theme as a source of study for the History of Art. The ring of the bells, the lighting, the costumes and the ornamentation of the temple allow us to know not only its descriptive story, but with its incessant dripping data help us to understand its why, and they reveal that the configuration of the Cathedral responds mainly to the theological approaches of the time in which it was conceived.

Keywords: celebration, sacred, bells, lighting, costumes.

Introducció

Tal vegada ens resulti complicat intentar comprendre com es desenvolupava una gran celebració a la Seu fa cinc-cents anys, pel fet que la nostra imaginació topa amb el mur construït amb el pas dels segles, que ha anat ocultant progressivament les vivències i la forma d'entendre i de celebrar els rituals religiosos i festius. Per intentar acostar-nos al que va quedar-hi silenci al darrere, han arribat fins als nostres dies uns documents cabdals que foren redactats pels encarregats de la direcció i supervisió d'aquells rituals, amb la finalitat de tenir totes les prescripcions necessàries per escrit. El nom general amb el qual es va designar aquests documents és el de consuetes, precisament perquè registraven les consuetuds litúrgiques del temple.¹

En el decurs de la redacció del nostre treball sobre el culte a sant Sebastià a la Seu de Mallorca, basat en les consuetes de la Seu, varen anar apareixent noves dades històriques, espais, agents, obres d'art, etc., que varen contribuir generosament a assimilar de manera més ferma les significacions històriques i el cabal patrimonial de la festa del patró de la ciutat de Palma.² Dins un estudi totalitzador, un dels objectius que ens vàrem fixar va consistir en l'anàlisi dels components del ritual litúrgic de la celebració. En aquest apartat, el nostre interès comprenia el tractament de tots els elements, tant de caire material com immaterial, que hi intervenien, amb la intenció d'endinsar-nos en significats i funcionalitats, en un intent de superar el plantejament merament descriptiu. Aquesta línia ens va dirigir cap a una major comprensió, i més encertada, de la seva presència i del seu perquè en el ritual. Com a conseqüència, ens vàrem

adonar que tots els elements que intervenien en la celebració estaven, en més o menys mesura, supe-
ditats a una finalitat litúrgica, ja fos des dels colors i tipologies dels ornaments fins als múltiples espais culturals de la Seu.³

Amb aquesta voluntat d'acostar-nos als valors originals dels elements organitzadors del culte, aquest article suposa la descripció i revaloració d'una sèrie de components vitals per a la festa del patró de Palma a la nostra catedral a l'època tardomedieval, i als quals hem pogut comprovar que es dedicava molta atenció: el toc de les campanes, la il·luminació, l'ornamentació del temple i el vestuari religiós.⁴ Per a aquest propòsit ens hem basat en la informació que apareix a la *Consuetas de sagristia* de 1511, escrita per mossèn Joan Font, regent de la sagristia de la Seu, i valorada i transcrita pel liturgista i filòleg Gabriel Seguí.⁵

La festa del patró de Palma està documentada com a celebració solemne, promocionada pels jurats de la Ciutat i Regne de Mallorca, des de l'any 1451.⁶ Per tant, parlem d'un esdeveniment col·lectiu que acumula quasi sis segles d'història. En aquells moments, a banda de certes prescrip-

³ Coincidim amb l'afirmació d'Eduardo Carrero: «Has-ta fechas muy recientes y con excepciones notables, no ha existido un interés real por parte de los historiadores del arte en las posibilidades que la liturgia ofrece.» Eduardo Carrero Santamaría, «Catedral y liturgia medievales. La definición funcional del espacio y sus usos», Anísio Miguel de Sousa Saraiva - Maria do Rosário Barbosa Morujão (coords.), *O Clero Secular Medieval e as suas Catedrais. Novas Perspectivas e Abordagens*. Lisboa: Universidade Católica Portuguesa, 2014, p. 93. <https://www.academia.edu/9774567/_Catedral_y_liturgia_medievales._La_definicion_funcional_del_espacio_y_sus_usos_en_O_clero_secular_medieval_e_as_suas_catedrais._Novas_perspectivas_e_abordagens_coords._A._M._de_Sousa_Saraiva_y_M._R._Barbosa_Morujao_Lisboa_2014> (Consulta: 21 de febrer de 2018).

⁴ No dedicam cap apartat al tema de la música perquè ja l'hem tractat de forma monogràfica a: Carme Mayol Adrover, «La música en la celebració de sant Sebastià segons les consuetes de la Seu (s. XV-XVIII)», Pere Fullana Puigserver - Mercè Gambús Saiz (coords.), *La música a la Seu: història, art i devoció*. Col·lecció Seu de Mallorca 17. Palma: Publicacions Catedral de Mallorca, 2017, p. 185-207.

⁵ Gabriel Seguí i Trobat, *La consuetas de sagristia de 1511 de la Seu de Mallorca*. Col·lecció Seu de Mallorca 11 (I-II). Palma: Publicacions Catedral de Mallorca, 2015.

⁶ *Ibid.*, II, 790 (292).

¹ De la litúrgia de tradició medieval, la Seu de Mallorca compta amb tres consuetes que foren novament redactades a l'època humanista: [s. a.] *Consuetas de tempore de la Seu de Mallorca* (1350-1360; 1463-1484). Palma: Arxiu Capitular de Mallorca, ms. 3.412; *Consuetas de sagristia de la Seu de Mallorca* (1511). Palma: Arxiu Capitular de Mallorca, ms. 3400; [s. a.] *Consuetas de sanctis de la Seu de Mallorca* (1516). Palma: Arxiu Capitular de Mallorca, ms. 3.411.

² Carme Mayol Adrover, *El culte a sant Sebastià a la Seu de Mallorca fins al 1725*. Palma: Universitat de les Illes Balears, treball de fi de màster MPAT, 2016.

cions d'àmbit litúrgic, aquesta categoria festiva significava poder comptar amb la intervenció de la campana major de la Seu, n' *Eloi*. A més, pel fet de ser considerada pel Gran i General Consell com una de les festes oficials, també es gaudia de la presència de lluminàries pels balcons i carrers de la ciutat. És a dir, a mitjan segle XV aquesta celebració ja es vivia amb devoció, tant dins l'àmbit urbà profà com a l'interior de la Seu, i era una de les festes més assenyalades de l'any.⁷

Amb el pas del temps, les mostres de veneració al màrtir, directament relacionades amb l'advocació de protector contra la pesta, es varen anar intensificant i varen quallar en un ritual litúrgic inundat de fastuositat ja en plena època barroca, en què la complicació gratuïta i els aspectes protocol·laris en seran el fet més destacable. Precisament, aquest és el principal motiu pel qual, en aquest article, centrarem la nostra atenció en la celebració de tradició medieval,⁸ pel fet que ens ofereix una informació que consideram més substancial per a la nostra finalitat.

Fa cinc segles, en els rituals litúrgics que tenien lloc a qualsevol catedral gòtica, l'arquitectura era molt més que arquitectura, la música era molt més que música, el vestuari religiós era molt més que vestuari, la llum era molt més que llum..., tot tenia una dimensió sagrada.⁹ Era, en gran mesura,

⁷ El 1458 la *fiesta de Sant Sebastià* ja era una de les celebracions oficials de la ciutat de Palma, juntament amb la *fiesta de l'Estendard*, la *fiesta de Corpus Christi*, lo *jorn de la Caritat* i la *fiesta de l'Àngel*. Arxiu del Regne de Mallorca, Actes del Gran i General Consell 7, f. 77, ref. per Gabriel Llopart, *La pintura medieval mallorquina. Su entorno cultural y su iconografía*, 4 vols. Palma: Luís Ripoll, 1977-1980, vol. 1, p. 48.

⁸ Gabriel Seguí ho deixa clar al seu estudi de la consuetud de 1511: «El present treball és una continuació de la nostra investigació sobre la litúrgia medieval de Mallorca abans del Concili de Trento». Gabriel Seguí, *La consuetud de sagristia... op. cit.*, I, p. 21.

⁹ En tenim un exemple en el manual escrit pel bisbe de Mende a la segona meitat del segle XIII: «Jo, Guillaume Durand, anomenat bisbe de la santa església de Mende, per l'única permissió de Déu, no em cansaré de tocar a la porta, si la clau de David es digna a obrir-me-la, amb la finalitat que el rei m'introdueixi dins el celler on guarda el vi, on em serà revelat el model diví que va ser mostrat a Moisès dalt la muntanya, perquè pugui explicar, en termes clars i precisos, el que signifiquen i el que és contingut en totes les coses que

el significat teològic expressat de forma simbòlica, el que regia i el que conformava els elements necessaris per al culte, juntament amb una certa dosi de poder i de prestigi.¹⁰ En termes generals, l'art de l'època i els temples que l'acollien eren la conseqüència material de la representació del món celestial, i a principis del segle XVI, aquesta concepció encara gaudia de plena hegemonia.

El toc de les campanes

Des del campanar de la Seu s'escampava una explosió de sons que omplia de festa i d'identitat tota la ciutat. El so de les campanes era la veu que donava vida al poble, el so vital que convidava tots els fidels a reunir-se al temple per a qualsevol tipus de celebració. Era la música que arribava fins al cel per lloar Déu, i també l'esglai que s'escampava per tots els racons de cada barri. Les campanes regien la vida quotidiana dels ciutadans, els quals convivien a diari amb aquests sons i els coneixien en tots els matisos.¹¹

La crida de les campanes marcava el ritme del temps sagrat i contribuïa a donar valor als actes litúrgics. El seu protagonisme en èpoques passades era absolut. Regien, com acabam de dir, la vida de la ciutat, però, sobretot, regien la vida de la Seu.

En un nivell simbòlic, hom els atribuïa poders de dissuasió contra el diable i les tempestes, funcions que es recollien en les oracions del ritual de la benedicció per mitjà del qual adquirien la dimensió sagrada per a la participació en el culte.

pertanyen als oficis, als usos o als ornaments de l'església, i en fixar-hi les regles, després que m'hagi estat revelat per aquell a qui el seu esperit dona l'alè on ell vol i el distribueix a cada un com li plau, per elogi i glòria de la Santa Trinitat.» (traducció: Carme Mayol). Guillaume Durand, *Manuel pour comprendre la signification symbolique des cathédrales et des églises*, (Christian Jacq, ed.). París: La Maison de Vie, 1996, p. 12.

¹⁰ No parlem de l'arquitectura i de l'art com a expressió de poder, perquè ja sabem que és una constant a qualsevol època.

¹¹ Carme Mayol Adrover, *El culte a sant Sebastià... op. cit.*, p. 45.

Encara que actualment ens pugui resultar força estrany, volem deixar constància de com era entès pels teòlegs, en temps passats, el tocar de les campanes. Guillaume Durand, liturgista i bisbe de Mende (1286-1291), en dues obres que varen traspasar els límits d'influència de la seva diòcesi i del seu temps,¹² ens trasllada a la significació al·legòrica que havia anat quallant als segles medievals:

*Pel seu so fort i brillant [...] les campanes representen les trompetes d'argent amb les quals en l'antiga llei el poble era convocat al sacrifici [...]. Però les nostres campanes són més dures i més fortes, perquè signifiquen que la predicació del Nou Testament perdurarà molt més que les trompetes i els sacrificis de l'antiga llei.*¹³

Fins i tot, compara la duresa del metall amb la força que ha de tenir el predicador, i explica que el batall, que colpeja l'un i l'altre costat, és com la llengua del doctor, que es troba ornada de ciència i que fa retenir l'Antic i el Nou Testament.¹⁴ Amb aquest exemple, es manifesta com les qualitats físiques de les campanes es feien derivar en qualitats simbòliques.

La consuetud de 1511 atorga una gran importància a com i quan s'havien de tocar les campanes i quins tocs eren els adients per a cada ritual.¹⁵ Aquest zel també ens indica la concepció sagrada que es tenia d'uns elements tan fonamentals per als rituals religiosos.

L'organització del toc de les campanes de la Seu per una festa doble major de n'Eloi era una

tasca força complexa i feixuga.¹⁶ Els escolans i els llantiers eren els qui executaven la feina del campanar per torns, on no hi havia descans ni de dia ni de nit, perquè s'havien d'anar anunciant els diferents esdeveniments a cada una de les hores litúrgiques estipulades. Els mateixos rituals litúrgics anaven marcant l'inici o el final dels tocs i en molts casos eren la guia de la qual se servia el roder, és a dir, l'encarregat setmanal de la sagristia, per donar l'avís des de la campana del portal del cor.¹⁷

En la combinació entre els sons i els timbres de dues o més campanes se cercava una harmonia i un significat en els tocs, que en el cas de la celebració de Sant Sebastià, produïen una sonoritat de caràcter festiu i alegre. Per a aquesta ocasió la *Consuetud de sagristia* registra fins a sis campanes, i hi incloïa, com hem dit, la campana major de la Seu, que només intervenia quan se celebraven les festes més solemnes. A banda del protagonisme de n'Eloi, acompanyaven la festivitat amb els tocs na *Matines*, na *Tèrcia*, na *Mitja*, n'*Antònia* i na *Picabaralla*. Sens dubte, hi havia tocs més quotidians realitzats amb altres campanes que no calia especificar.

Una celebració de les més assenyalades per a la ciutat havia de començar el dia de la vigília, amb l'ofici de les primeres vespres.¹⁸ El 19 de gener, les campanes convidaven tot el poble vers la una del migdia. En començar a sentir na *Picabaralla* volia dir que ja era hora de sortir de casa i anar a procurar-se un lloc a la Seu. A poc a poc s'hi ajuntaven els tocs de na *Tèrcia* i els de dues campanes més¹⁹ per fer els tres trets de clars de morts. Després ja

¹² Guillaume Durand de Mende, *Manuel pour comprendre...op. cit.*; *Rationale divinarum officiorum*. Nàpols: Josephum Dura Bibliopolam, 1859. <https://books.google.it/books?id=27CupttC_AEC&hl=it> (Consulta: 12 de març de 2018).

¹³ Guillaume Durand de Mende, *Manuel pour comprendre...op. cit.*, p. 96.

¹⁴ *Ibid.*, p. 97.

¹⁵ «Assi appar tot l'orde del tochar de tots los officis, e qui és tingut a tochar». Gabriel Seguí, *Consuetud de sagristia...op. cit.*, II, 138-196. Per a un estudi funcional de les campanes i dels tocs *vid.* Joan Antoni Ballester Coll, *Anàlisi funcional de les campanes de la Seu de Mallorca a l'edat mitjana. Proposta metodològica per a l'estudi de les sonoritats urbanes*. 2014. <<http://campaners.com/pdf/pdf190.pdf>> (Consulta: 5 de març de 2018).

¹⁶ Característica pròpia dels campanars del sud d'Europa, que necessitaven substituir la riquesa melòdica dels carrillons típics del centre del continent per la gran varietat de combinacions rítmiques i de tocs. Joan Antoni Ballester Coll, *Anàlisi funcional...op. cit.*, p. 88.

¹⁷ Anomenada a la consuetud «esquella de davant lo cor», la presència d'aquesta campana resultava imprescindible a totes les grans esglésies i catedrals per comunicar-se amb els encarregats del campanar.

¹⁸ A principis del segle XVI, encara havien de passar uns cent anys perquè la celebració del patró de Palma comptés amb el convit de les octaves solemnes, que anunciarien el gran esdeveniment vuit dies abans, amb el repic de les campanes tres vegades al migdia.

¹⁹ No s'especifica a la consuetud.

apareixia n' *Eloi*, amb tocs discrets, indicant la solemnitat de l'esdeveniment. L'ajudant dels llantiers seguia tocant na *Matines* i el setmaner dels tocs feia dobles amb na *Tèrcia* durant unes cinquanta tirades. Mentre el domer deia la tercera lliçó de morts, el roder feia el senyal que havien d'acabar de tocar.

Després d'haver dit el *Miserere* de laudes de morts, el roder avisava l'ajudant dels escolans, el setmaner dels tocs i l'ajudant dels llantiers, per a començar a fer dobles durant deu o dotze tirades amb na *Mitja* i n' *Antònia*.²⁰ Tot seguit, es feien clars generals.²¹ Aquí, una altra vegada es tocava n' *Eloi* fins que el setmaner dels llantiers tocava na *Matines* i la deixava alta, continuant la feina el setmaner dels tocs, ja que aquell havia de baixar del campanar, perquè era l'hora d'encendre els llums de les llànties i llantons. Quan havia acabat, tornava a pujar al campanar per fer els clars generals.

Al final de l'ofici, quan s'havia acabat de cantar el *Magnificat* d'aquestes primeres vespres, el setmaner dels llantiers i el setmaner dels escolans començaven a tocar n' *Antònia* per al darrer ofici, el de completes. Abans del toc de perdó, que tenia lloc quan acabaven les completes, es feien clars generals. Després tocaven dobles amb na *Mitja* i n' *Antònia*, i n' *Eloi* finalitzava la vigília amb el toc de l' *Ave Maria*.

Passades unes hores, encara de nit, tots els escolans i llantiers pujaven al campanar per anunciar el dia de la festa amb n' *Eloi*, que havia d'escampar el sons per tota la ciutat durant una bona estona. Després, el setmaner dels tocs i l'ajudant dels llantiers feien dobles amb na *Matines* i na *Tèrcia* per unes cinquanta tirades. Continuaven els dobles amb na *Mitja* i n' *Antònia*, fent deu o dotze tirades més. Després venien els clars generals

i començava l'ofici de matines. Quan es deia el darrer responsori d'aquest primer ofici, els escolans i llantiers tornaven a pujar al campanar per a repetir els clars generals amb totes les campanes, i acabaven amb na *Mitja* i n' *Antònia*. Segons la consuetud, per al següent ofici de laudes es tornava a tocar de la mateixa manera.

Els tocs per a les hores menors, prima, tèrcia, sexta i nona, que estaven intercalades entre els diversos oficis, figuren com a *Tocar de les hores*. Totes s'anunciaven amb els clars dobles de n' *Antònia* i na *Mitja*, excepte l'hora de sexta, en què es feien els dobles amb na *Matines* i na *Tèrcia* durant set o vuit tirades.

El tocar de les campanes per l'ofici més solemne de la celebració, la missa major, començava quan encara era de nit. L'ajudant dels llantiers i el setmaner dels tocs iniciaven els dobles amb na *Matines* i na *Tèrcia* fins que feia una hora que havia sortit el sol. Després continuaven doblant amb na *Mitja* i n' *Antònia* durant unes deu o dotze tirades. Pel *Sanctus* i l' *Agnus Dei*, tornaven a fer dobles amb na *Matines* i na *Tèrcia*.

La il·luminació

La idea de la llum com a element per facilitar la visió de les coses i de l'espai es queda molt limitada i en un plànol força diferenciat del sentit que hom li ha atribuït des de temps immemorials en els rituals sagrats. En contraposició a les tenebres i al caos, apareix la llum com a al·legoria de la presència de la divinitat. A. G. Martimort ens dona un breu recorregut dels significats que ha tingut dins la litúrgia cristiana, i ens informa, per exemple, del costum de tenir llums encesos al voltant de les tombes dels màrtirs, com a símbol d'alegria i d'identificació d'un lloc sagrat.²²

La catedral de Mallorca, com tots sabem, fou edificada amb l'esperit del gòtic i, per tant, es tracta d'un temple concebut per acollir la llum que

²⁰ Es fan dobles quan es toquen dues campanes al mateix temps. Fer una tirada significa estirar la corda del batall. Segons la consuetud, per doblar, primer es començava amb la campana major de les dues i quan estava alta començava a tocar l'altra i s'acabava amb la que primer havia començat. Gabriel Seguí, *La consuetud de sagristia...*, op. cit., 11-II, 397 (144).

²¹ S'alçaven dues o més campanes al mateix temps, sense controlar el batall.

²² Aime Georges Martimort, *La Iglesia en oración. Introducción a la liturgia*. Barcelona: Editorial Herder, 1987, p. 221.

s'aixeca cada dia a l'orient i declina a l'occident, amb la intenció de convertir l'interior de l'edifici en un espai de llum transcendent.²³ Aquesta necessitat de l'efecte sobrenatural i espiritual és ben palesa en el gran nombre de rosasses i finestrals que s'obren als murs. No obstant això, a principis del segle XVI, i tenint en compte l'estat de construcció de les naus, moltes d'aquestes obertures encara no havien aparegut o no disposaven del més essencial, els vidres translúcids de colors —bàsicament els tres primaris— que la llum exterior havia de travessar i havia d'anar reflectint a la seva voluntat. No ens pertoca aquí parlar de l'estat dels finestrals de la Seu en aquesta època,²⁴ però sí que hem volgut fer una pinzellada de quina era la finalitat original: simbolitzar la presència i el contacte amb la divinitat durant el desenvolupament de la litúrgia. Aquesta finalitat no només s'havia d'aconseguir amb els efectes de la llum natural, sinó que s'ajudava de multitud de llums provinents bàsicament de llànties d'oli, i de canelobres amb ciris. És a dir, llum natural i llum artificial es conjugaven en les necessitats simbòliques, pràctiques i estètiques.

En la *Consueta de sagristia* de 1511 veiem també la gran importància que es donava a la il·luminació del temple en aquella època. Segons indica Gabriel Seguí:

²³ No cal dir que la mentalitat empírica va anar eclipsant aquesta concepció anagògica de la llum, iniciada materialment per l'abat Suger a la basílica de l'abadia de Saint-Denis al segle XII. En tenim un exemple en la reflexió d'Emili Sagristà en l'estudi sobre la il·luminació de la Seu al 1928: «Los ventanales son ante todo y en primer término para iluminar; cuando cumplan esta función esencial ya se verá de que la cumplan de la más artística manera posible y con tantos requilorios como se quiera de simbolismo e idealidad». Text inèdit ofert per Mercè Gambús Saiz, «Emili Sagristà i el documentalisme aplicat a la conservació del patrimoni. L'estudi de la llum a la Seu de Mallorca», Pere Fullana Puigserver - Mercè Gambús Saiz (coords.), *La memòria contemporània de la Catedral: Miralles, Rotger, Sagristà*. Col·lecció Seu de Mallorca 9. Palma: Publicacions Catedral de Mallorca, 2014, p. 104.

²⁴ Per a un estudi cronològic dels vitralls de la Seu, *vid.* Concepció Bauçà de Mirabò Gralla, «La llum a la Seu. Problemàtica històrica», Pere Fullana Puigserver - Mercè Gambús Saiz (coords.), *La memòria contemporània...op. cit.*, p. 61-86.

*La consueta tracta detalladament aquest tema, indicant el nombre, el pes, el tipus de llums, el lloc on s'han de posar i el color de les candeles, ja que hi havia candeles i ciris de diversos colors (blanc, vermell i negre). Una part dels llums que es consumien a la Seu eren donacions o provenien de drets adquirits per als enterraments.*²⁵

Cada categoria festiva tenia establerta una il·luminació concreta, que contribuïa a atorgar a cada espai de la Seu el seu valor jeràrquic dins la litúrgia, amb la finalitat d'assenyalar i comunicar una diferenciació, tant entre els diversos espais com entre els diferents rituals.

Per altra banda, cal distingir la il·luminació de caràcter general, quan es tractava de grans celebracions, de la d'una sèrie de llums específics per a una celebració en concret, com era el cas de la festa de Sant Sebastià.²⁶ Aquests llums solien ser els ciris més grossos i cars que cremaven al temple i eren un obsequi dels jurats de la ciutat. Així doncs, la il·luminació va ser, durant molts de segles, també una qüestió de prestigi.

Pel que fa als llums més habituals, des del segle XIV la Seu tenia definits els dos focus d'il·luminació artificial més destacats: el llanteroner major i el corredor dels ciris. El primer dirigia la llum a la zona central del presbiteri²⁷ i el segon s'ocupava de la resta d'aquest espai, i donava rellevància al lloc més sagrat. El llanteroner major era anomenat també el *circuli lampadarium*, en relació als set cercles concèntrics amb forma piramidal fets de ferro forjat, que eren el suport dels llantons de vi-

²⁵ Gabriel Seguí i Trobat, *La consueta de sagristia...op. cit.*, I, p. 120.

²⁶ Així s'especifica a la consueta: «La luminaria se fera axi com ya es dit en las reglas generales de la luminaria de festa de n'Aloy en cartas LXV. Empero los jurats son tinguts a dar los ciris, ço es dos ciris blancs per los Angels de l'altar maior y dos altres semblants per los canelobres d'argent, caschu de pes d'una lliura, e quatre ciris grosos vermells per lo cor. La mercaderia es tingude donar recapta al lantoner maior». Gabriel Seguí i Trobat, *La consueta de sagristia...op. cit.*, II, 783 (289).

²⁷ Encara que Villanueva ja el trobà desplaçat a l'inici del presbiteri, ens diu que antigament estava col·locat al centre. Jaime de Villanueva, *Viage literario a las iglesias de España. Viage a Mallorca*, vol. 22. Madrid: Imprenta Real, 1851, p. 118.

dre que contenien l'oli i la metxa per encendre'ls. Adossat als murs laterals del presbiteri, a uns sis metres del terra, s'alçava el corredor dels ciris, un passadís descobert fet de fusta, amb motius policromats d'estil mudèjar, on s'hi encenien multitud de ciris i d'on agafa el nom.

Envoltant l'altar major i en perfecta connexió amb aquest, s'hi alçava el baldaquí gòtic o *ciborium*, que realçava la importància del sacrifici de l'eucaristia.²⁸ Sobre els capitells daurats de les sis columnetes de jaspi tetralobulades que li servien de suport,²⁹ els quatre àngels músics de marbre representaven la poesia sagrada i el cant diví,³⁰ i els dos àngels turiferaris de fusta els acompanyaven amb una finalitat honorífica i expiatòria. Tot el conjunt recreava l'arquetipus de la litúrgia celestial.³¹

Dels sis ciris grossos blancs que regalaven els jurats, dos eren per als àngels de l'altar major³² i els altres dos havien de cremar als dos canelobres d'argent col·locats damunt l'altar, un a cada cos-

tat, il·luminant la creu major que estava al centre.

El segon espai amb protagonisme litúrgic era el cor, el lloc destinat als resos i cants de l'ofici diví, on s'encenien tots els llantons que hi havia.³³ En la il·luminació concreta per a la festa de Sant Sebastià destacaven quatre ciris grossos de cera vermella que també havien ofert els representants de la ciutat. Dos es col·locaven al corredor, devora el portal del cor, i els altres dos en uns canelobres de ferro. El color vermell d'aquests ciris indica una concepció espacial diferent, marcada, com hem dit, pel sentit de la litúrgia desenvolupada al presbiteri i la litúrgia que es desenvolupava al cor.

Quan es deia el darrer responsori de l'ofici de matines, el roder començava a encendre les set candeles blanques del salomó del cor, per intensificar la solemnitat d'un moment litúrgic concret: el cant del *Te Deum*, l'himne tradicional d'acció de gràcies que es cantava a les festivitats com a motiu d'alegria i d'agraïment. Que fos l'encarregat de la sagristia el qui havia d'encendre el salomó ens indica que no es tractava d'un canelobre qualsevol.

L'espai específic de la festa era la capella de Sant Sebastià, que també quedava degudament il·luminada i preparada per a acollir les relíquies i el cants de la *Salve Regina* i del *Magnificat*. Davant del retaule amb la imatge del màrtir hi havia l'altar amb el reliquiari custodiat per un capellà. Els jurats també tenien l'obligació d'oferir els dos ciris grossos que flanquejaven les restes del patró i en realçaven el valor sagrat.

Generalment sufragades per particulars, davant de tots els altars hi penjaven llànties d'oli o de cera que cremaven perpètuament³⁴ i que no tenien precisament la funció física d'il·luminar, sinó que la flama s'ha d'entendre també com una presència simbòlica de llum eterna.

La vestició del temple

Per la festa del patró, a la Seu hi havia dos llocs que sobresortien en ornamentació de teles, per-

²⁸ Ja eren coneguts en època paleocristiana. Julio Ignacio González, *Drama e iconografía en el arte medieval peninsular. Siglos (XI-XV)*. Madrid: UNED, 2002, p. 110. <<https://es.scribd.com/doc/124866305/Tesis-pdf-Arte-Medieval>> (Consulta: 18 de març de 2018). Alguns constituïen petites estructures arquitectòniques que simbolitzaven la volta celestial, com per exemple, el de la Sainte-Chapelle de París.

²⁹ Al segle XVI s'anomenaven «els pilarets de l'altar». Vid. Gabriel Seguí, *La consuetud de sagristia...op. cit.*, II, 575 (220).

³⁰ Per a una anàlisi dels cants «angèlics» dins la litúrgia eucarística, vid. Gunilla Iversen, *Chanter avec les anges. Poésie dans la messe médiévale. Interprétations et commentaires*. París: Éditions du Cerf, 2001. Segons J. I. González, els cors celestials d'àngels músics apareixen representats per primer cop a l'època carolíngia. Julio Ignacio González, *Drama e iconografía...op. cit.*, p. 632.

³¹ «És la connexió visual de la litúrgia terrena amb la litúrgia celestial, no de bades el pa eucarístic consagrat s'anomena el *panis angelicus*». Gabriel Seguí, *La consuetud de sagristia...op. cit.*, I, p. 105.

³² No podem afirmar si es tractaria de dos àngels ceroferris col·locats juntament amb els dos canelobres d'argent als costats de l'altar, ja que sobre d'aquest hi havia els elements pròpis del sacrifici de l'Eucaristia i només se solia permetre posar-hi els canelobres, algunes relíquies i el llibre dels Evangelis. De totes maneres, Magdalena Cerdà Garriga ens ofereix una informació més específica sobre aquestes figures al seu estudi, *La imatgeria medieval mallorquina (1229-1520). Les obres i els seus usos* (en premsa).

³³ Quan es tractava d'una festa semidúplex només s'encenien la meitat dels llantons, i s'alternaven un encès i un apagat. *Ibid.*, II, 542 (204).

³⁴ Heretades de la tradició jueva, les llànties d'oli verge ja s'utilitzaven en les assemblees dels primers cristians.

què eren els dos focus litúrgics més rellevants, a banda del cor. Es tracta de l'absis i de la capella de Sant Sebastià. No ens referim, però, al sentit d'ornamentació que tenim avui dia, sinó que les diferents teles, com els frontals d'altar, domassos, cortines, etc., a banda de la recerca de la bellesa i de la solemnitat, hi estaven també per unes necessitats d'ordre teològic i de prestigi.

Començant pel presbiteri, hem de dir que la configuració era força diferent de com el veiem actualment després de la reforma litúrgica del bisbe Campins i Antoni Gaudí (1904-1915).³⁵ Hi havia una sèrie d'elements imprescindibles per als rituals de l'època que desaparegueren sota les justificacions que permet el pas del temps i el consegüent canvi de necessitats. Alguns d'aquests elements, els més rellevants, i el seu tractament, van apareixent en els textos de la consuetat. Si es comença per l'altar major, es trobava més a prop de la càtedra episcopal i estava elevat sobre el nivell del presbiteri per una plataforma de vuit graons. Sobre aquesta tarima, els llantiers estenien tres estores llargues, que els ministres utilitzaven per pujar a l'altar.

Resguardant i ressaltant la sacralitat del lloc, com ja hem esmentat anteriorment, hi havia el *ciborium* amb les seves sis columnetes. Una de les principals funcions era la de sostenir als costats laterals de l'altar dues cortines, un dels elements més importants de l'estructura per la seva finalitat. Precisament, amb aquestes cortines s'aconseguia deixar el *sancta sanctorum* velat en els dos moments més sagrats del ritual de la consagració. Després del prefaci, un escolà les estenia per mitjà d'una petita corriola i un cordell i, just abans d'alçar l'hòstia consagrada, les tornava a retirar. Quan s'havia tocat el *Sanctus*, les tornava estendre, fins que s'havia dit la lloança final de la pregària de consagració de la missa, i així ja quedaven reti-

rades la resta de l'ofici.³⁶ Es tractava també d'un acte de solemnització, ja que, si la missa no era de festa de IX lliçons o doble, no es tocaven i estaven retirades tot el temps.

Cal dir que aquest model de *ciborium* de la Seu de Mallorca tenia uns trets molt semblants amb el que es va conservar a la catedral de Tournai fins al 1794, organitzat també amb el sistema de cortines i tres columnes als laterals coronades per la figura d'un àngel.³⁷

Per al seient del prevere que havia de dir la missa, el llantier que estava de torn de setmana, el dematí, col·locava una tela de color blau damunt dels bancs de pedra de devora l'altar i l'havia de cobrir amb un pal·li dels vells o unes tovalles, que tornava retirar a la sagristia quan havia acabat l'ofici.

Un altre ornament imprescindible eren els pal·lis o frontals d'altar, anomenats *antependium*, que podien ser de metalls preciosos i més generalment de teles de seda ricament ornamentades, amb figures de sants, de Jesucrist o de motius eucarístics. En referència al nom, cobrien tota la part anterior dels altars fins al terra, que era l'espai on es solien custodiar les urnes amb les relíquies dipositades en les consagracions dels altars.

Per als dies de festa o d'algun esdeveniment important, la Seu tenia els pal·lis adients amb la iconografia indicada per a la celebració. A la festivitat de Sant Sebastià s'havia de posar el pal·li nou amb les imatges de sant Sebastià, sant Martí i santa Bàrbara, que havia regalat el cavaller Salvador Sureda, promotor de la *capella de Sant Sebastianet* i benefactor de la Seu. L'altre pal·li més vell que també havia regalat l'any 1469 s'havia de col·locar a l'altar de la capella de Sant Sebastià. Era de vellut verd i al centre, de vellut de color carmesí,

³⁶ Gabriel Seguí, *La consuetat de sagristia...op. cit.*, II, notes 672, 673, p. 221. Carme Mayol, *El culte a sant Sebastià...op. cit.*, p. 49.

³⁷ Es tracta dels dibuixos de l'alçat frontal i lateral realitzats per l'arquitecte Bruno Rerard al segle XIX. Arxiu de la Catedral de Tournai, núm. GDI. REN. 02. Ref. per Jacques Pycke, *Sons, couleurs, odeurs dans la Cathédrale de Tournai au 15e siècle I. Édition du cérémonial et des ordinaires, suivie du commentaire (I): les acteurs, les Lieux et le mobilier liturgique*. Brussel·les: Éditions Nauwelaerts, 2004, p. 193-194.

³⁵ No es tracta de gosar contradir els dos artífexs de la reforma, però no trobam adient parlar en aquest cas de restauració litúrgica, pel fet obvi que no es podien tornar a instaurar els rituals medievals ni les concepcions teològiques dels elements que els acompanyaven i que configuraren en gran mesura la nostra Seu. La *Consuetat de sagristia* n'és una de les proves més vàlides.

tenia la figura del màrtir i els canastrells³⁸ a cada banda, acompanyats de la divisa cavalleresca dels Sureda «Dins és lo quil pren». Es tracta d'uns ornaments litúrgics que suposaven un gran prestigi per al promotor.

Entre l'altar i la càtedra episcopal —ubicada també per sobre del nivell del trespol— i situat al centre del mur oriental de l'absis, s'alçava el retaule major gòtic damunt d'un pedestal de pedra de Santanyí, que segons Emili Sagristà podria tenir una alçada de 2 metres.³⁹

El retaule, d'advocació mariana i de tipologia transparent, tenia dues façanes —una dirigida a l'altar i l'altra a la càtedra del bisbe— que estaven cobertes amb unes cortines de tela de color blau brodada amb estels de fil d'or, que representava la dimensió celestial des d'on regna la Verge. Per la celebració de Sant Sebastià, festa doble major de n'*Eloi*, la façana de set carrers que mirava a l'altar, amb imatges exemptes de sants, quedava totalment descoberta.

Per als oficis de III lliçons el retaule es deixava cobert. Quan es tractava de misses de IX lliçons es descobria la imatge central de la Verge sagrada o Nostra Dona de la Seu, i una altra imatge d'un sant a cada costat. Només en les cinc festes principals, Nadal, Pasqua, Pentecosta, Corpus Christi i l'Assumpció de la Mare de Déu, el dia de la vigília els escolans apujaven les cortines per deixar el retaule totalment descobert per les dues façanes, ja que aquestes festes se celebraven com a pontificals.

Els murs de l'absis i el corredor dels ciris també s'ornamentaven amb domassos de vellut carmesí per donar solemnitat a la celebració i aconseguir a la vegada uns efectes sonors més suaus i exquisits per als cants litúrgics.

La dignitat i l'efecte festiu que proporcionava l'ornamentació amb teles, tant dels espais arquitectònics com del mobiliari litúrgic, era present també en una sèrie d'elements del recinte coral. A la trona des d'on s'havia de fer l'homilia es penjaven uns domassos de vellut carmesí i, damunt del faristol, es col·locaven unes tovalles vermelles. Quasi davall del llanteroner del cor hi havia la càtedra coral que, en el cas que el bisbe hagués d'assistir a l'ofici de les primeres vespres, s'havia de preparar amb dos coixins de ras, un al seient i l'altre als peus. Al davant, sobre una catifa, es col·locava un faristol cobert amb una tovallola de seda. A ambdós costats de la càtedra hi havia altres dues cadires per als assistents del bisbe. Totes tres sobresortien en rellevància cobertes per un pal·li, i es reservava el més bell per al bisbe.

El vestuari dels eclesiàstics

Un altre dels elements essencials de la celebració era el vestuari dels religiosos, en el qual totes les peces i també els diferents colors tenien i tenen un significat teològic. A la Bíblia ja es fan unes prescripcions estrictes per al vestuari dels sacerdots, on es designa que l'han de confeccionar els homes destres i savis, perquè el que porti les vestidures quedi revestit de sacralitat.⁴⁰ En la confecció eren essencials l'or, la porpra, el carmesí i les pedres precioses.⁴¹

El vestuari dels rituals de l'església catòlica té l'origen en el vestuari de les classes altes de l'antiguitat romana. Els liturgistes de l'època carolíngia coneixien aquesta tradició i el varen investir d'una dimensió sagrada que li va donar una qualitat atemporal. Cada ornament havia de reflectir la funció de qui el portava i havia d'harmonitzar amb l'atmosfera de la litúrgia, per ajudar a imbuir-se dins el misteri que s'havia de celebrar. En relació amb aquesta funció, es varen pensar també per subratllar els gests del celebrant i donar-los

³⁸ Les petites gàbies en les quals es posava la fura per anar a caçar.

³⁹ Emili Sagristà, *Retablos góticos de la Catedral de Mallorca. El de madera y el de plata*. Castelló de la Plana: Sociedad Castellonense de Cultura, 1950, p. 22. La decoració estava formada per baixos relleus amb policromia i daurats, que representaven motius fitomòrfics trifoliats i petites rosetes de factura molt geomètrica a manera de sanefa.

⁴⁰ Èxode 28, 3.

⁴¹ Èxode 28, 5-26.

més visibilitat i bellesa.⁴² En un context més sensorial, Éric Palazzo entén que el vestuari religiós és com una segona pell per al celebrant.⁴³

Per altra banda, hem de manifestar que no es tracta d'un vestuari teatral, ja que un acte sagrat no és una representació; més aviat és una presentació.

El tema del vestuari litúrgic per a la festa de Sant Sebastià a principis del segle XVI era tractat amb molta cura i es desenvolupava com un ritual que enllaçava contínuament dos espais de la Seu. Els encarregats dels preparatius, abans dels oficis i durant aquests, havien d'anar de la sagristia al cor i del cor a la sagristia.

En la categoria de festa doble major de n'Éloi, la consuetada destaca les peces que havien de vestir els principals cantors, ja que el seu vestuari havia d'estar en consonància amb la solemnitat dels cants litúrgics que interpretaven i havia de ser especialment bell i luxós. És a dir, els textos i la música marcaven les pautes que calia seguir per al vestuari. Es tracta de les capes pluvials i dels bordons. Aquests darrers eren un distintiu dels principals cantors i al·legòricament també s'entenen com un element de suport moral i de guia.

Per a la celebració de Sant Sebastià, el vestuari era de color carmesí, i evocava la sang vessada per Crist i pels màrtirs. La capa pluvial s'utilitzava als principals oficis de la litúrgia de les hores dels dies de festa solemne i també a les processons, d'on li ve el nom de pluvial, perquè protegia de la pluja.

A la vigília de Sant Sebastià, després de l'hora de prima, els llantiers duïen una taula al cor per deixar-hi esteses les capes pluvials que s'havien d'emprar l'horabaixa en l'ofici de les primeres vespres. Quan arribava el moment de preparar-les, el roder les portava des de la sagristia al cor, és a dir, no era un escolà qualsevol el responsable de les capes. En

el cas que l'ofici es fes sense la presència del bisbe, mentre es resava l'ofici devocional de difunts, abans de les vespres, el roder duïa una altra capa al cor de color carmesí amb brocats, més bella i luxosa que les anteriors, perquè era per al canonge que havia d'oficiar aquest primer ritual de la festa.

En el cas que es comptés amb l'assistència del bisbe, el vestien amb la mateixa capa, però el ritual de la vestició es feia a la sagristia i no al cor. Totes les peces s'estenien sobre l'altar de la sagristia, prop del taulell del sagristà. Es deixaven superposades, òbviament per una raó pràctica, de manera que la peça superior havia de ser la primera que s'havia de vestir i la peça inferior la darrera, que era la capa pluvial que hem mencionat. Davant d'aquest altar, es preparava la cadira, de fusta i de cuir, amb coixí de vellut per a asseure's, i un altre de ras per als peus. La mitra, el pectoral, els guants i els anells eren damunt l'altar al costat del vestuari. El ritual començava per l'ordre següent: primer hom li posava l'avit, després una camisa de brocats subjectada amb el cinyell, i finalment la capa i l'estola.

Per anar de la sagristia al cor, ho feia acompanyat pel primatxer coadjutor, que anava a la dreta, subjectant la crossa amb la mà dreta i el cap del gremial amb l'esquerra. A l'altra banda anava el domer setmaner, aguantant l'altre cap del gremial amb la mà dreta. Tots dos duïen capes de camelot carmesí.

Després venia el torn de la vestició dels cantors principals. El roder tornava a dur al cor quatre capes que tenia preparades a la sagristia; dues de camelot vermell per als dos primatxers i dues de setí carmesí per als dos canonges que cantaven juntament amb els primatxers. Tots quatre havien de dur un bordó d'argent.

Després d'haver cantat el primer salm, pels preceptes de la consuetada ens adonam que estam en un dels moments més solemnes de l'ofici, tant per la bellesa i el prestigi litúrgic de les capes, com per l'encarregat de portar-les des de la sagristia al cor. Ara era el sagristà qui duïa al cor dues capes de les més luxoses, amb brocats de setí carmesí. Sortia de la sagristia precedit per l'escolà que portava dos bordons, també dels més bells, destinats als dos

⁴² Per a un estudi detallat de la configuració i la simbologia del vestuari eclesial, *vid.* R. E. Reynolds, «Clerical Liturgical Vestments and Liturgical Colors in the Middle Ages», *Clerics in the Early Middle Ages*, VI. Londres: Variorum Reprints, 1999, p. 1-16.

⁴³ Éric Palazzo, *L'invention chrétienne des cinq sens dans la liturgie et l'art au Moyen Âge*. Paris: Éditions du Cerf, 2014, p. 160.

canonges que cantaven els responsoris a la trona de la part de l'Evangeli.⁴⁴

Cap al final de l'ofici, es feia el ritual de l'encensada pel cant del *Magnificat* a la capella de Sant Sebastià. Era un ritual processional per l'interior del temple, en el qual els tres domers sortien de la sagristia amb capes de camelot carmesí, precedits dels escolans amb les barquetes i els encensers.

L'endemà, diada de Sant Sebastià, quan les campanes començaven a tocar per l'ofici de matines, el roder preparava una capa de vellut carmesí si les havia d'oficiar un canonge, però si les havia de dir un domer, preparava una capa de porpra vermella. Els quatre cantors duïen capes de camelot de color vermell i bordons de fusta, a diferència de les primeres vespres, que eren d'argent. Per als dos primatxers que havien de cantar el darrer responsori d'aquest ofici, el roder portava al cor dues capes més de camelot carmesí i altres dos bordons de fusta.

Els dos canonges que cantaven els responsoris durant la processó del claustre vestien capes pluvials amb brocats.

L'ofici de la missa major requeria un canvi en les peces del vestuari del bisbe. A l'altar de la sagristia es tenia estesa primer la casulla, després la dalmàtica, la tunicella, l'estola i el cinyell, i acabava amb el camis i l'avit, que eren les primeres peces que li posaven, després de les calces i les sandàlies de seda. Al costat, també s'havia preparat la mitra, el pectoral, els guants i els anells. Quan ja era davant l'altar major, el domer li posava el maniple al braç esquerre després de l'acte de confessió. Si havia d'assistir a la processó, solia dur posada la mitra major.

Conclusions

Amb l'estudi de la informació de la *Consuetudina de sagristia* de 1511 sobre la festa de Sant Sebastià, volem fer ressaltar el potencial documental que

ens ofereix la litúrgia a l'hora d'estudiar un temple des del caire de la Història de l'Art. A l'època en què foren escrites, les consuetes eren un reglament imprescindible amb una finalitat pràctica: tots els rituals s'havien de desenvolupar així com havien quedat estipulats i amb el màxim control possible. Però, passats els segles, s'han convertit en un dels fòssils que ens permeten conèixer com s'articulava l'organisme de la Seu, com era la vida a la nostra catedral, i molt més que això: ens permeten conèixer el perquè de les peces que formaven el trencaclous de l'edifici sagrat.

Lògicament, la configuració de la Seu és el resultat de molts factors, però el factor directriu, com hem esmentat a la introducció, és el teològic. Les diverses necessitats litúrgiques i devocionals forjades al llarg de l'època medieval foren l'element cabdal que va regir la configuració del temple, tant pel que fa a l'espai arquitectònic com també per als elements mobles que eren necessaris per al culte sagrat, sense oblidar-nos d'una part essencial dins la litúrgia, la dels components que avui dia anomenem «patrimoni immaterial».

Després d'haver tractat els principals elements per dur a terme la celebració, només ens queda repetir que tot aquest conjunt patrimonial s'ha de conèixer, però el més important és poder tenir una idea del perquè de la seva existència. A l'hora d'estudiar la Seu, cal situar-nos en una concepció sagrada de la vida i del món, que, ni per bé ni per mal, es troba molt distanciada de la concepció actual. En el nostre camí, com a historiadors de l'art, ens hem de deixar guiar, en la mesura que ens sigui possible, pels valors, necessitats i costums de cada lloc i de cada època en els quals ens volem endinsar.

⁴⁴ Pensam que es tracta dels dos canonges anomenats «de verset».

MISCEL·LÀNIA

VISUAL REPRESENTATIONS OF JUNÍPERO SERRA ACROSS THE CENTURIES

REPRESENTACIONES VISUALES DE JUNÍPERO SERRA A TRAVÉS DE LOS SIGLOS

Steven W. Hackel

University of California, Riverside

Resumen: A lo largo de las centurias las representaciones de fray Junípero Serra, se han venido reproduciendo tanto en Estados Unidos, como en México y Mallorca. Por ello, se plantea analizar algunas de esas representaciones, así como las descripciones que las primeras biografías realizaron de Serra.

Paraules clau: Junípero Serra, México, California, misiones, colonización.

Abstract: Throughout the centuries, depictions of Father Junípero Serra have been reproduced in the United States, Mexico and Majorca. For this reason, in addition to the descriptions of Serra in early biographies, some of these representations will be analyzed.

Keywords: Junípero Serra, Mexico, California, missions, colonization.

Today, Junípero Serra is among the most widely recognized figures in California history and second to none for the period before 1850. Representations of Serra appear in astounding places: comic books and coins, postcards and postage stamps, highways and high schools, and spirits—namely, wine, gin, tequila and whiskey. His name is also attached to a mountain peak, and even, for a while, to a municipal landfill on the San Francisco Peninsula. Landfills and whiskey may be ephemeral but other representations, such as in sculpture and paintings, are meant to endure and for more than two centuries, Serra has been represented and remembered in stone, bronze and on canvas. Curiously though, while historians know a lot about Serra's life, we know very little about what he looked like. The only precise description of Serra's actual physical appearance comes from the documents approving his travel to Mexico from Spain in 1749. At that time he was described as «thirty-five years old, of medium height, dark complexion, scant beard, and dark eyes and dark hair».¹ There is no evidence that he ever sat for a portrait or that upon his death, anyone created a mask of his face or a sketch of his features, even though some have speculated that that was the case. Thus, as far as we are aware, no existing «portraits» of Serra can be said to represent a true likeness of the physical features of the man. Nevertheless, key examples from the last 230 years of art that depict Serra indicate changing notions of him over time with successive generations of Serra sculptures and paintings presenting vastly different ideals to very different audiences. As will be suggested, there is an enormous and mounting difference between the images of Serra created in his day, those of the last century and those of today. Put simply, the Serra that we see today in sculpture and on canvas is not how his contemporaries saw him in real life and depicted him for posterity. More importantly, the more recent the representations of Serra are, the further removed they become from the actual

man they seek to memorialize.

The basic chronology of Serra's life is clear and has been the subject of numerous biographies.² Miquel Joseph Serra was born in Mallorca on November 24, 1713. At an early age, Serra moved to Palma and began studying for the priesthood. When he joined the Franciscans as a young man he took the name Junípero in honor of one of the great followers of Saint Francis of Assisi. Serra rose quickly through the ranks of the Franciscans in Mallorca and before long held an important professorship at the Lullian University in Palma. However, in 1749 Serra felt called to the life of an apostolic missionary, and he soon left Spain for Mexico city, where he arrived on January 1, 1750. He spent nearly a decade in New Spain's Serra Gorda mountains evangelizing and building missions. In 1768 he was posted in Baja California, where the Franciscans took over missions after the Jesuit expulsion. He soon had his eyes set on lands further north and in the summer of 1769, he was at the head of a colonizing party that sought to claim Alta California for Spain. Before his death in 1784, he oversaw the establishment of nine missions in Alta California and generated the momentum for the eventual creation of a dozen more. Under his supervision, missionaries baptized thousands of Indians although a huge number died of diseases, setting off a catastrophic population decline among California natives. Serra was canonized by the Pope in September of 2015 for his evangelical work.

The first painting of Serra, *Fray Junípero Serra recibe el viático*, was created in 1785, just one year after his death. Two weeks after Serra died in late August 1784, his devoted follower, friend, and

² On Serra's life, see Steven W. Hackel. *Junípero Serra: California's Founding Father*. New York: Hill and Wang, 2013; Rose Marie Beebe and Robert M. Senkewicz. *Junípero Serra: California, Indians, and the Transformation of a Missionary*. Norman: University of Oklahoma, 2015; Francisco Palou. *Relación histórica de la vida y apostólicas tareas del venerable padre fray Junípero Serra*. Mexico, 1787; and Maynard Geiger. *The Life and Times of Fray Junípero Serra, O.F.M.; or, The Man Who Never Turned Back (1713-1784)*. Washington, D.C.: Academy of American Franciscan History, 1959). See also, Hackel ed., *The Worlds of Junípero Serra: Historical Contexts and Cultural Representations*. Oakland, Cal.: University of California Press, 2018.

¹ AGI Contratación, 5546, fols. 13a-b.

fellow Majorcan and Franciscan, Francisco Palou, who was with Serra when he died, wrote to Fray Juan Sancho, a Majorcan and the Guardian of the College of San Fernando. Palou proposed to Sancho that a painting be done of Serra, being quite specific about what it should contain: «The most edifying scene would be to have him wearing his stole and kneeling before the altar of Our Lady, with the Child in her arms, and a priest vested with a cape before the altar, with a small host for giving him the viaticum, and coming from the lips of the dead father in verse *Tantum Ergo*, with many Indians and Leather-jackets with their candles in their hands».³ Sancho looked favorably on the project and enlisted another Majorcan, Rafael Verger, who at that time was Bishop of Nuevo León, to pay for the painting. The artist was Mariano Guerrero, about whom

little is known today. The painting currently hangs in Mexico City, in the country's Museo Nacional de Historia.

In this image, Serra is depicted as he was in his later years: small, sickly, anticipating death. The painting shows Serra as he no doubt wished to be remembered, and how Palou commemorated him in his hagiographical account: publicly acting out what Franciscans and devout Catholics of the day would have considered a good death. According to those with him when he died at Mission San Carlos, after his final confession Serra rose from his death bed, walked to the mission chapel and, as we see, in a final act of public devotion received Final Communion. This representation of his final days before death is both heroic and didactic: it is an image that would have been intelligible and acceptable to his contemporaries and to a wide

Image 1: Fray Junípero Serra recibe el viático by Mariano Guerrero, 1785.

³ Palou quoted in Maynard Geiger, O.F.M. *Representations of Father Junípero Serra in Painting and Woodcut: Their History and Evaluation. Old Mission Santa Barbara*, California: The Franciscan Fathers, 1958, p. 7.

range of Spanish and Mexican Catholics.

The second image that captures Serra's life as he lived it appeared in 1787. It is an engraving that served as the frontispiece for the seminal

hagiography of Serra written by his devoted Majorcan colleague, Francisco Palou.⁴ Of the visual representations of Serra that survive from the 18th century, this one is by far the grittiest, the most accurate, and the most complicated. Before discussing it in detail, some context is in order. These sorts of engravings were typically included in chronicles of the lives of missionaries published in Spain and Mexico in the 17th and 18th centuries. There are numerous examples of this genre and among the most iconic is the representation of Fray Antonio Margil de Jesús, a Spanish

missionary who was among the first Franciscans to establish missions in Texas and other frontier regions of New Spain.⁵ In this engraving, Margil de Jesús brandishes a crucifix in his right hand and gestures with his left towards the Indians who surround him; the Indians clutch their own breasts, spiritually moved and awakened, it seems, by the padre's words and gestures. Other leading figures of the evangelization of New Spain, such as María de Jesús de Ágreda and Saint Francis Solano were represented in a very similar manner, with a crucifix in one hand and gesturing towards

Image Two: Woodcut of Junípero Serra. Francisco Palou, *Relación histórica de la vida y apostólicas tareas del venerable padre fray Junípero Serra*. (Mexico City, 1787).

⁴ Francisco Palou, *Relación histórica de la vida y apostólicas tareas del venerable padre fray Junípero Serra*. México City, 1787.

⁵ See the image in Isidro Félix de Espinosa, *El peregrino septentrional atlante: delineado en el exemplarissima vida del venerable padre Fray Antonio Margil de Jesús*. Mexico City, 1737.

⁶ See the reproduction in Lino Gómez Canedo's edition of Fray Diego de Córdova Salinas's, *Crónica franciscana de los provincias del Perú*. Washington, D.C., 1957.

the unconverted with the other.⁶

In the 1787 engraving of Serra that opens Palou's hagiography, Serra holds in his left hand a crucifix upon which we can see the body of Christ—the central object of Franciscan devotion and the symbol of man's potential redemption through the physical suffering and death of God's only son. To Franciscans of Serra's own era, it was Christ's death—rather than his life—that was inspiring. In his right hand, Serra holds a symbol of his own religious devotion and practice; unlike the aforementioned image of Solano, however, where we see him holding a baptismal shell, Serra grips a rock, the sort of pounding stone that he was known to have used to strike his chest during his fiery sermons. Arrayed at Serra's feet are the instruments —props if you will— of the traveling missionary and itinerant preacher of 18th century Mexico: a broken skull (a warning to those who had not yet repented their sins that death is always near) and his tools for dramatic and public self-mortification: the chain and burning taper.

All around Serra are sinners being moved to

repentance. These people seem overwhelmed by his presence, realizing that they are small, sinful, and worthless. They clutch their hearts and avert their eyes. Serra rises above them all, head in the clouds, with circling birds above that are perhaps representations of saved souls. Serra here is the savior. His tunic surrounds him and he appears impenetrable—a metaphor for the strength of his inner faith. He stands ready—rock in one hand, crucifix in the other and chains and tapers at his feet—to punish his own body to atone for the sins of others, all in the name of the crucified Christ. Palou's hagiography of Serra was widely read in Majorca and the missionary colleges of New Spain, and it helped to foster a new generation of Franciscans who came to the missions of California.

A few years after Serra's death, and perhaps largely inspired by Palou's writings about him, the city of Palma commissioned a painting for its town hall, where it hangs today alongside the portraits of other illustrious Majorcans, showing an elderly Serra in his final days, praying with Palou.

Image Three: Portrait of Fray Junípero Serra, 1790. Fra Francesc Caimari Rotger, Ayuntamiento de Palma, Majorca, Spain.

During the nineteenth century, Serra fell into relative obscurity in his homeland, Mexico, and California, and thus was the subject of few, if any, portraits or sculptures. Finely worked sculptural representations of Serra, however, began to appear in the late nineteenth century and reached a zenith in the early decades of the 20th when Serra was achieving great fame and renewed acclaim across California. The very first public sculpture and memorial devoted to Serra in California was installed in Monterey in 1891. It was commissioned in 1889 by Jane Stanford, wife of the railroad tycoon and leading politician Leland Stanford. The Stanfords were frequent visitors to the Monterey region and were thus familiar with Serra's work and the years he spent there. When in Monterey, the Stanfords stayed at the luxurious Hotel Del Monte, which had been opened in 1880 by Charles Crocker, one of Stanford's business associates. In the 1880s and like many visitors to the region, Jane Stanford took frequent trips to the nearby ruins of Mission San Carlos; as a result of these visits, she became an early benefactor of efforts to restore Mission San Carlos and make the life of Serra known (he was buried in the mission's ruined chapel).

At some point, Mrs. Stanford became interested not only in rebuilding the mission but in commemorating Serra with a granite statue. Most likely through her association with Father Angelo D. Casanova at the mission, she learned of the story of Serra's arrival in Monterey in early June 1770 and seemingly decided not to commemorate him as a Catholic missionary priest but rather as a courageous American pioneer. This choice is evidenced by the location she chose for the monument: rather than at the mission, she selected Serra's landing place in Monterey, where he established a presidio-mission complex on June 3, 1770.

According to Serra's own writings, on that day in 1770 the padre held a Mass and took possession of Monterey in the name of the Spanish Crown.⁷ To commemorate Serra's arrival in Monterey and

his taking possession of Alta California along with Gaspar de Portola, Jane Stanford contracted the Western Granite & Marble Company, paying them \$5,000 in gold coin to create a life-size figure of Father Junípero Serra. When he arrived in Monterey, Serra was 56 and not in great health. He was a small man, suffering from an ulcerated leg and occasional chest pain. The statue, however, depicts a healthy youthful man around six-feet tall disembarking from a boat. Oddly, it is as if Serra has made the journey to Monterey alone, and he seems to have a blank stare and a placid smile. He is wearing his ceremonial vestments, just as he did on June 3, 1770. He holds his bible against his heart in his left hand while making a peaceful gesture with his right. Part of the stone sculpture was a large cross, inscribed June 3, 1770; notably, it remained in the boat. The base of the monument listed missions founded by Serra and it was dedicated to him: «A PHILANTHROPIST SEEKING THE WELFARE OF THE HUMBLEST, A HERO DARING AND READY TO SACRIFICE HIMSELF FOR THE GOOD OF HIS FELLOW BEINGS, A FAITHFUL

Image Four: Serra Monument, Monterey. Stanford Historical Photograph Collection, Box: 2, Folder: Stanford, Jane L. -- Father Serra Monument -- #4. Provided by the Stanford University Libraries.

⁷ Serra to Palou, June 13, 1770, Monterey, in Antonine Tibesar (ed.), *The Writings of Junipero Serra*, Vol. 1, Washington, D.C.: Academy of American Franciscan History, 1955, p. 177.

SERVANT OF HIS MASTER».

The actual model for this Serra was a local Franciscan priest, Father Clementine Deymann, who was assigned to an orphanage in nearby

Watsonville. Deymann was not just a Serra enthusiast but also an impressive physical specimen. On June 3, 1891, the day the statue was unveiled, thousands of people thronged to

Image Five: Serra Monument, Monterey. Stanford Historical Photograph Collection, Box: 2, Folder: Stanford, Jane L. -- Father Serra Monument -- #3. Provided by the Stanford University Libraries.

Monterey.

No doubt many of the 5,000 people who attended were encouraged by the special excursion rate of \$3.00 for a round-trip fare between San Francisco and Monterey offered by Stanford's Southern Pacific Railroad. The monument drew immediately criticism: it was poorly located and too small, according to the *San Francisco Chronicle*, which would have preferred «a marble monument large enough to be discernable from out at sea». In the words of a sculptor whose views were printed in the *Chronicle*: «It is unworthy of being classed as a work of art. . . . The expression of the face of the father as portrayed in the statue

can only be described as vacuous. It is absolutely devoid of intelligent expression and suggests more the Easter-island monolith than the face of a man whose noble soul must have given evidence of its greatness in his countenance. The head, especially at the back, is very poorly formed; the neck is too long and there is no room for brains».⁸

While the statue in Monterey may have been bad art, the program for the monument's dedication was more successfully executed. It unambiguously linked Serra to the United States'

⁸ *San Francisco Chronicle*, June 4, 1891, p. 3.

Founding Fathers. Notably, there were no leading Catholics in the ceremony; there was no Spanish or Mexican band, nothing to complicate Serra's arrival on the American stage when he left that boat and stepped into the spotlight as a Founding Father. A United States flag was draped over the statue before it was shown to the public and when it was pulled back to unveil the monument, the band played «Hail Columbia!» a highly popular and patriotic song that was composed in 1789 for the first inauguration of George Washington. The first lines of the hymn are as follows:

*Hail Columbia, happy land!
Hail, ye heroes, heav'n-born band,
Who fought and bled in freedom's cause,
Who fought and bled in freedom's cause,*

Those are stirring words, but not ones that had anything at all to do with Serra's own life. His mission in June, 1770 was to secure Monterey not for liberty, but for the absolute monarchy of Charles III. True to form, the festivities concluded with the playing of the «Star-Spangled Banner». Serra's Catholicism was little emphasized that day and it is almost as if the sculptural Serra, being not nearly as brainless as the *Chronicle's* art critic thought, looked around before emerging from the boat, read his audience well, adopted that blank stare in incomprehension of the spectacle of his unveiling, and wisely decided to leave his large cross in the boat.

Over the first two decades of the twentieth century, a whole series of additional monuments was raised in honor of Serra. The most important Serra sculpture installed in this period was a very dramatic representation in San Francisco's Golden Gate Park in 1907. The work was by Douglas Tilden, a deaf-mute sculptor who won several important commissions in the San Francisco Bay Area at the turn of the twentieth century. Tilden seems to have had as a patron James D. Phelan, a wealthy Catholic San Franciscan, who was mayor between 1897 and 1902. Unlike the poorly received statue in Monterey that was criticized for its small size, this one is larger than life. Serra stands nine-and-a half feet tall and is elevated

by a twenty-foot pedestal. Unlike the Monterey monument, this one clearly commemorates Serra the priest: he is carrying a cross and seems to be delivering a religious benediction, with his expression suggesting nothing if not religious exaltation. Three thousand people attended its unveiling and speaker after speaker noted that Serra was the first and greatest of pioneers who, through dedication and courage, had saved California from barbarism. Archbishop Patrick William Riordan declared that the statue was magnificent, and the ceremonies concluded with a prayer by a Franciscan.⁹

As big and bold as this statue was, within a decade at least one artist in San Francisco was calling for an even bigger and bolder commemoration of Serra. In 1915, San Francisco was the site of the Panama-Pacific International Exposition, a type of World's Fair. The exposition had many purposes: among the most important was the celebration of the completion of the Panama Canal and to demonstrate that San Francisco had rebounded from the destruction of the catastrophic 1906 earthquake and fire. Thinking big—supersizing,

Image Six: Junípero Serra Monument, Golden Gate Park, Douglas Tilden.

⁹ *San Francisco Call*, November 18, 1907, p. 14.

if you will—was an integral part of these fairs. In 1911, the local artist Lewis Rothe proposed a colossal Serra statue based on Tilden’s recently installed work; this statue would be so gigantic that it would tower over the exhibition. Rothe

proposed that it rise from a group of buildings dedicated to the California missions and should be equal if not greater in size than the Colossus of Rhodes or «the Statue of Liberty in the New York Harbor». It would be cast in bronze.

Image Seven: Proposed Junípero Serra Monument, Panama Pacific International Exposition, Lewis Rothe, 1911. *San Francisco Call*, Volume 110, Number 85, 24 August 1911.

A ring of powerful lights would illuminate the cross, form a halo for Serra, and serve as a beacon

for ships out at sea. Stairways within the statue would allow visitors to ascend to the top of the statue and enjoy a magnificent view of the ocean

and the city. In what might have been a desperate bid for relevance, the statue was to also contain chimes to warn mariners in foggy weather. Serra would have been pleased with this statue, as literally all of San Francisco would have lived «beneath the bell». Rothe's reach exceeded his grasp, and the colossal Serra was never built; nevertheless, it was considered a serious enough plan to be front-page news in San Francisco, and discussed by the commission planning the Exposition.¹⁰

In the early 1920s a whole series of Serra statues and monuments was dedicated throughout California. However, 1931 stands as a watershed year for the commemoration of Serra with the unveiling of the larger-than-life statue sculpted by Ettore Cadorin in the U.S. Capitol. Nearly nine feet tall and standing on a three-and-a-half-foot marble pedestal, the statue of Serra in the nation's capital is impressive. Serra's posture and heavenly gaze suggest his confidence, his inner strength, and his higher purpose. On the day that Serra was installed in Statuary Hall, speaker after speaker extolled his piety, his tireless work among Indians and, most importantly, his role as the «pioneer of pioneers» who brought civilization to California. In the words of Ray Lyman Wilbur, Secretary of the Department of Interior, Serra, «imbued with divine spirit, charged with an exalted mission and sustained by an unflinching faith, faced with supreme courage danger, privation, suffering, [and] disease, to carry the message of salvation over unknown paths along the uncharted shores of the Pacific».¹¹ The recipients of this salvation were, in Wilbur's racist formulation, «the hostile, ignorant, lowly Indian dwellers in that wild empire of the West». Notably, Serra was also lauded for bringing the key crops of the Golden State's agricultural empire to California: oranges, lemons, olives, figs, grapes, and assorted vegetables, as

well as cattle, sheep, goats, and horses.¹² The Serra who stands so tall in the capital is a very impressive physical specimen; in many ways, however, his statue is most resonant for how it calls attention to the gap that had emerged by 1931 between how Serra lived his own life, how he was commemorated in the 1780s and how California had chosen to commemorate him for

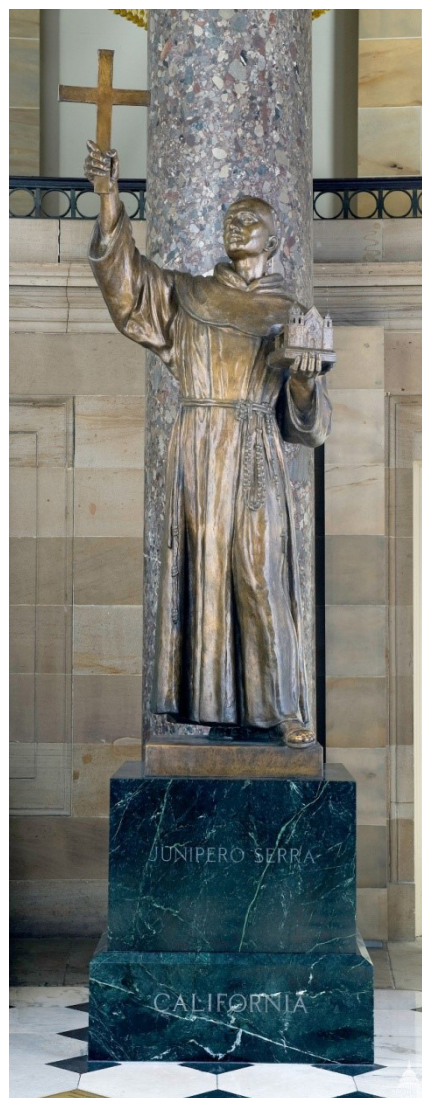

Image Eight: Junípero Serra statue. Ettore Cadorin. National Statuary Hall Collection, 1931. Courtesy Architect of the Capitol.

¹⁰ *San Francisco Call*, Volume 110, Number 85, 24 August 1911.

¹¹ Address by Secretary Wilbur in *Acceptance and Unveiling of the Statues of Junípero Serra and Thomas Starr King*. United States Government Printing Office: Washington, D.C., 1932, p. 29.

¹² Address by Mr. Dockweiler in *Acceptance and Unveiling of the Statues of Junípero Serra and Thomas Starr King*. United States Government Printing Office: Washington, D.C., 1932, p. 37.

posterity in the U.S. Capitol.

Gone from Serra's hand is the crucifix, the object of Franciscan devotion, replaced now by a cross, a generic and rather bland symbol of Christianity and western progress. In turn, the rock (the symbol of his self-mortification and the intensity of his faith) has been pried from Serra's other hand, being replaced by a model of Mission San Carlos, albeit not as it stood in Serra's day when it was still composed of rude huts, but rather as it appeared a century later, around the same time that Jane Stanford was commissioning the first Serra sculpture. There is no trace in the 1931 sculpture of Indians or anyone else, or of the angst and soul-searching that Serra intended to inspire in those who attended his sermons. This Serra is not the small, sickly, and terrifying man of the late eighteenth century but rather the polar opposite; whereas in the Guerrero painting he is crouching down and nearing death, in 1931 he is shown as a big man whose body projects strength, not mortality. If we were to peel off his tunic, we might find a strong body, somewhat reminiscent of Father Deymann, who had been the model for Jane Stanford's monument in Monterey.

Similar erasures and substitutions characterize the image of Serra portrayed in a medal that was cast in 1963 on the occasion of the 250th anniversary of his birth. Here, as in Statuary Hall, Serra holds a large cross aloft in one hand, while in the other he displays a miniature of Mission San Carlos. As in 1931, Serra comes across as an impressive physical specimen, appearing tall and robust, even though he was neither. The main difference between the medal and the statue is that in the former Serra's left leg now peeks through his heavy wool tunic. Serra was never one to bare his skin, unless he was going to mortify himself. This medal would have made him blush. However, there is a clear purpose behind the semi-nudity of the left leg: it alludes to the ulcerous leg wound that dogged him for more than thirty-five years as he traveled on foot throughout central Mexico and then Alta California.

In the background of the scene is a Spanish ship that evokes Serra as the pioneer of pioneers—the man who brought civilization to the «uncharted

shores of the Pacific». Serra stands alone on the shores of Monterey Bay, bringing civilization to this Virgin Land. The bay, coast, and mountains all are devoid of man's handiwork. It is a simple and simplifying image, just like the 1931 statue: the unadorned cross presents a bland form of Christianity and the work speaks of an age that was blind to the complexities of California's colonial past or what we now see as the various and contested legacies of the encounters between Indians and Spaniards in Alta California.

Perhaps it was only as a manly path-finder, a cross-wielding Lewis and Clark-like figure, a pioneer of pioneers, and generic Christian that Serra could have made it into Statuary Hall and onto the curriculum of every fourth grade California classroom. Nonetheless, this «makeover» did not come without cost: to a great extent, people, Catholicism as practiced by Serra and Indians are absent from the twentieth-century images of Serra that made him a popular icon. What the statue and coin show instead is a bland ahistorical priest disconnected from wider issues, struggles, and transformations of the age. What the statue and medallion seem to be saying is: what could possibly be controversial about a man who brings everything to a land with nothing?

When the Catholic Church moved forward with Serra's beatification in 1987, the beatified Serra needed visual representation and what emerged twenty-five years ago was a rather bland, ahistorical figure of ambiguous inspiration. The official Vatican beatification portrait of Serra was painted by Lorenzo E. Ghiglieri, who stated that the face was a composite constructed from the other known portraits of Serra. Others, however, have suggested that Ghiglieri was inspired by Father Noel Francis Moholy, who commissioned the portrait and for decades was the official leader of the effort to canonize Serra. It is more likely though that the portrait was inspired by the 1924 sculpture by Sally James Farnham with one important difference: Farnham's sculpture depicts Serra protecting Indians.

Image Nine: Lorenzo E. Ghiglieri. Official Serra Beatification Portrait. Archdiocese of San Francisco.

There are no Indians in Ghiglieri's painting: the rendering makes Serra look more like a member of the Sierra Club than a man intent on telling anyone who would listen about the glories of heaven and the horrors of hell. This is the man who never turned back, who by some estimates walked more than 7000 miles during his years as a missionary. No crucifix is shown, although hanging around his neck is an enlarged version of the cross that he himself wore throughout his life, and which was probably buried with him in 1784. The «mission model» of the 1931 statue is gone, and the Pacific coast of the 1963 medal has been replaced by mountains; there is no trace of Indians or anyone else in the portrait. The beatified padre walks alone, seemingly climbing towards heaven. Oddly though, he looks down at us not up towards Heaven.

With the Pope's announcement in 2015 that he would canonize Serra came another opportunity for the church to update its visual portrayal of

Serra. Soon after the Papal announcement, the Archdiocese of Los Angeles, under the direction of Archbishop José H. Gomez, commissioned Mexican-born artist Lalo Garcia to create the «official» portrait of Serra. The oil painting is dominated by the depiction of Serra, who now has the halo of a saint. His face bears a strong resemblance to the 1787 engraving from Palou's hagiography. What is new here, however, are Serra's hands being clasped in prayer—a modern-day representation of prayerfulness—and his apparent focus on the Virgin of Guadalupe, which came at the suggestion of Archbishop Gomez, a tireless advocate for the rights of Mexican immigrants in the United States. While Gomez's political positions are laudable, Lalo Garcia's rendering links Serra to the Virgin of Guadalupe and Mexico in ways that never existed. While Serra did visit her shrine at the end of his walk from Veracruz to Mexico City either on the last day of December 1749 or January 1, 1750, he seems to have never manifested any outward devotion to this depiction of the Virgin. As a Majorcan Franciscan through and through, Serra was fiercely devoted to the notion of the Immaculate Conception, although other Catholic figures resonated intensely with him too. Serra had a particular devotion to Saint Francis of Solano, praying to him when he was in need of guidance. He was also particularly moved by the spiritual life of Maria de Jesús of Ágreda, the seventeenth-century Spanish nun who claimed to have exhibited bilocation to the New World, preaching to the Indians in their own language.

The painting has other historical oddities and inaccuracies. To Serra's right shoulder is the Pacific Coast, showing nine missions (the number founded in California under Serra); next to these is the modern symbol for the El Camino Real: the shepherd's staff with the bell attached. This symbol was created in the twentieth century by the Southern California Automobile Association to promote automobile tourism. To the bottom of the painting there are three California missions: on the left is Mission San Buenaventura, Serra's last California mission established on Easter Sunday, 1782; in the center is Mission San Gabriel, founded in 1771 by other Franciscans while Serra

was in Carmel (this mission was not central to Serra's life but it is the most prominent mission in the Archdiocese of Los Angeles); on the right is Mission San Carlos Borromeo, established by Serra in June 1770, and where he spent most of his time and is now buried. The images of each of these missions are standard, typical, and therefore not in any way a representation of the missions as

Image Ten: Lalo Garcia, Official Serra Canonization portrait, Archdiocese of Los Angeles, 2015.

Serra knew them. In his day, they were still rather primitive structures. The buildings shown here were for the most part raised long after his death.

The painting's color scheme is dramatic. The missions almost seem to be on fire (a reflection of the artist's sense of Serra's intense religious desire) and Serra himself almost looks aflame, seemingly erupting from Mission San Gabriel. Most importantly, the painting does not contain a single reference to Indians—the object of Serra's

efforts. Moreover, there is no allusion to his years in Majorca or Mexico. Finally, a highly notable omission is the crucifix. Whereas the 1787 image has him holding one aloft and the 1931 statue converting it to a cross to make him appear less Catholic and more of a symbol of Christianity and Western Progress, here, one could argue, a further progression or «makeover» takes place. Serra is simply a Mexican man of prayer, devotedly praying to the Virgin of Guadalupe who watches over him and the missions of California. This is a Serra for the Southern California masses, not one that situates him necessarily in the past or even outside of California.

What all of these twentieth-century images of Serra have in common is a highly selective portrayal of their subject so that he might appeal to new and different constituencies. Nevertheless, when we see Serra simply as the embodiment of a generic Christian ideal, a rugged outdoorsman, a Mexican priest or a man surrounded by missions but not by Indians, we lose sense of who he was during his own lifetime and what California itself was during the colonial period. We fail to see Serra's importance in his own time and, of course, we are unable to appreciate how different Serra's world was from our own.

Today, in the wake of Serra's canonization, we now find ourselves in an extended period that is focused less on Serra's canonization than on public memorials to him that exist across the California. This era began during the run-up to Serra's canonization. In 2015, some California lawmakers—motivated by the belief that Serra had been cruel to Indians—attempted to remove his statue from the National Statuary Hall. The attempt was unsuccessful and the matter was put to rest when the governor declared that he would not endorse any such effort and that Serra would remain in the U.S. Capitol «until the end

¹³ Matt Fleming, «State Lawmaker Is on a Mission to Swap Out Statue of Father Serra», *Orange County Register*, February 17, 2015. For the governor's response, see Michael Smolens, «Gov. Brown: Serra Statue Not Going Anywhere», *San Diego Union-Tribune*, July 25, 2015.

of time». ¹³ Of course, not everyone shares the governor's views and those who wish to contest Serra's legacy, arguing that he should be removed from public places, have directed some of their ire at the statues of him. In September 2015, in the immediate wake of Serra's canonization, vandals attacked Serra statues at Mission San Carlos and decapitated the one that had been placed on the coast of Monterey by Jane Stanford in 1891. ¹⁴

The reexamination of the appropriateness of Serra's public prominence has accelerated as part of a wider national debate over the appropriateness of commemorative sculptures of controversial historical figures in public places. In 2017, vandals attacked Serra statues at Santa Barbara, San Fernando, and San Gabriel Missions. Furthermore, and as part of a new movement, Stanford University convened a faculty committee to consider whether Serra's name should be removed from campus buildings and streets. ¹⁵ The committee was deadlocked and collapsed; this led to two new committees being constituted: one to determine the standards the university should use in renaming buildings and another to apply those standards to Serra in particular. While it seems a foregone conclusion that Stanford University will do something to erase the presence of Serra on

campus, a recent opinion piece in the *Los Angeles Times* decried said effort. ¹⁶ The University of San Diego has also initiated a very public discussion about whether or not it should rename its «Serra Hall».

It seems highly unlikely that Californians and others will cease debating Serra's legacies anytime soon. As an indication of Serra's «staying power», it is worth briefly looking back again at the statue Jane Stanford had erected in Monterey in 1890. Initially mocked as bad art at its unveiling in 1890, it was then basically ignored until its decapitation in 2015. Miraculously, though, the severed head washed ashore six months later and was discovered at low tide not far from where the headless statue stood. In February 2017, the head was re-attached and the statue—now reinforced with an internal rebar structure—stands firm in Monterey's Lower Presidio Park. ¹⁷ If there is a lesson here, it might be that some figures when attacked come back even stronger. Simply put, Serra—a man widely cast in stone and depicted on canvas, who is now a saint and can be read in many ways—will prove hard to erase as successive generations continue to find relevance in his ministry, even as the modern world moves further from the values and goals that underscored his own life.

---

¹⁴ Kate Linthicum. «Shock after Junípero Serra Statue Vandalized Days after Sainthood Declared». *Los Angeles Times*, September 28, 2015; David Schmaltz. «Junípero Serra Statue at Presidio of Monterey Is Decapitated». *Monterey County Weekly*, October 15, 2015.

¹⁵ Kathleen J. Sullivan. «Stanford to Establish Principles for Renaming Streets and Buildings». *Stanford News Service*, March 4, 2016.

¹⁶ Charlotte Allen. «Stanford can take Junípero Serra's name off its buildings, but it can't purge him from history». *Los Angeles Times*, November 30, 2017.

---

¹⁷ James Herrera. «Head reattached to Junípero Serra statue in Monterey». *Monterey County Herald*, February 28, 2017.

ELS ORÍGENS DE L'ANTICLERICALISME A LLUCMAJOR. ELS EPISODIS DE 1873 I 1912

THE ORIGINS OF ANTICLERICALISM IN LLUCMAJOR. THE EPISODES OF 1873 AND 1912

Antoni Vidal Nicolau
Universitat de les Illes Balears

Resumen: L'anticlericalisme apareix com a ideologia a Lluçmajor, una localitat a vint-i-cinc quilòmetres de Palma, en l'últim terç del segle XIX lligat al principi a una minoria de les classes benestants durant el Sexenni Democràtic (1868-1875). En el primer terç del segle XX, aquesta ideologia estarà relacionada amb el moviment socialista que havia sorgit a Lluçmajor amb el desenvolupament de la indústria del calçat de pell. A l'inici de la segona dècada del segle XX, es viurà a Lluçmajor una forta tensió entre el sector conservador i l'anticlerical a causa dels primers matrimonis civils de la localitat.

Palabras clave: Lluçmajor, anticlericalisme, socialisme, calçat, republicanisme.

Abstract: Anticlericalism appears as an ideology in Lluçmajor, a town 25 km from Palma, in the last third of the 19th century linked initially to a minority of the well-to-do classes between 1868 and 1875. In the first third of the 20th century, this ideology was linked to the socialist movement that had emerged in Lluçmajor with the development of the leather footwear industry. At the beginning of the second decade of the twentieth century there was a strong tension between the conservative and the anticlerical sector because of the first civil marriages in Lluçmajor.

Keywords: Lluçmajor, anticlericalism, socialism, footwear, republicanism.

El primer terç del segle XX és un dels períodes més interessants de la història de Lluçmajor. El dinamisme de l'economia amb l'impuls de la indústria sabatera i de la petita propietat agrària permetrà la consolidació d'unes noves perspectives socials i polítiques que posaran en qüestió el model social, i també econòmic i tradicional, que s'havia imposat a Lluçmajor des de feia segles. Així, la política, la cultura i la societat es veuran afectades per aquests nous aires de modernitat que arriben a Lluçmajor, talment com ho fan en altres indrets de Mallorca.

L'objectiu d'aquest treball és presentar un dels vessants d'aquest canvi cultural de valors que tingué un impacte important al municipi, l'anticlericalisme. Aquest moviment, que havia tingut un important ressò en una població com Palma, que tenia les característiques d'una societat més urbana, es trobava amb majors dificultats per estendre's en un entorn eminentment rural com era Lluçmajor.

Pere Fullana situa en la Revolució de 1868 l'inici de l'anticlericalisme a Mallorca, en què qüestions com la llibertat de cultes, la supressió de convents o la crítica a l'estreta relació que fins aleshores la corona havia mantingut amb l'Església són debatudes.¹ A més, hi afegeix que la radicalització de l'anticlericalisme podria ser causada pel suport que l'Església donà a les tesis més reaccionàries, principalment dels carlins:

«Pareixia que només la premsa carlina s'havia erigit en defensora de l'Església [...] Es va recolzar en els sectors més reaccionaris, el que va afavorir la radicalització dels sectors més anticlericals».²

No fou fàcil que el pensament anticlerical arrelàs en una petita part de la societat de Lluçmajor, perquè l'anticlericalisme venia acompanyat d'altres idees com el lliure pensament, la llibertat religiosa,

el reformisme, el republicanisme o la democràcia, entre d'altres, que posaven en qüestió les bases de la societat tradicional a Mallorca.

Dins tot aquest entramat social i també econòmic, l'Església esdevenia la institució que sostenia ideològicament aquestes estructures tradicionals. L'Església aportava els principis ètics i cívics que li permetien exercir un control moral sobre la col·lectivitat, mitjançant la llarga nòmina de clergues de les parròquies i ordes religiosos, els rituals antiquíssims, els oficis i homilies, les confraries i d'altres congregacions que sorgiren al voltant de l'Església.

La Primera República: els orígens de l'anticlericalisme a Lluçmajor

El període del Sexenni Democràtic (1868-1874) és un dels moments més convulsos de la societat del segle XIX. El liberalisme moderat del regnat d'Isabel II és substituït per un de més progressista, liderat pel general Prim, i que posarà les bases d'una monarquia constitucional sota la corona d'Amadeu de Savoia. Així, la constitució de 1869 establirà per primera vegada la llibertat de cultes, encara que mantindrà la confessionalitat de l'Estat i el pressupost per a l'Església i el clergat. El projecte de constitució republicana de 1873 hi feia una passa més i pretenia establir la separació entre l'Església i l'Estat. En el cas de Lluçmajor, és el període de renovació de la política local amb l'entrada a l'Ajuntament de personalitats amb un tarannà modernitzador, com Mateu Ripoll, Antoni Garcies, Nicolau Taverner o Andreu Salvà, entre d'altres.

De fet, Lluçmajor fou un dels primers pobles on s'estengué el republicanisme i ja el 1869 es feu un acte públic per part de republicans vinguts de Palma, com Miquel Quetglas i Ricard Anckerman.³ El 1869 es fundà el Casino Republicà, que actuà com a aglutinador d'aquesta ideologia dins el

¹ Pere Fullana, «Aproximació a l'anticlericalisme contemporani a Mallorca (1868-1936)», *Comunicació* 48-49 (gener-abril de 1987), p. 77-100.

² *Ibid.*, p. 78: «Pareixia que només la premsa carlina s'havia erigit en defensora de l'Església» i «Es va recolzar en els sectors més reaccionaris, el que va afavorir la radicalització dels sectors més anticlericals».

³ Catalina Fullana, *El Republicanisme federal i la cultura liberal democràtica a Mallorca (1840-1900)*, tesi doctoral de la Universitat Autònoma de Barcelona, 2015, p. 101.

poble i permeté establir unes relacions estretes i estables amb el republicans de Palma.⁴

Un fet que tingué un fort impacte en la societat de Llucmajor fou l'arribada els anys anteriors al Sexenni Democràtic de Paulin Vernier, un ciutadà francès que havia comprat la possessió de Galdent.⁵

Pocs testimonis escrits queden d'aquells temps sobre aquesta persona, i les poques referències que s'hi han pogut trobar són les que els socialistes de principis del segle XX publicaren en diversos articles, en què reconeixen la llavor sembrada per Paulin Vernier i els altres llucmajorers que en seguiren les idees.

Aquest ciutadà francès, que també fou un dels impulsors del darwinisme a les Illes Balears a la revista *El Porvenir Balear*,⁶ fou l'introduïdor de l'anticlericalisme a Llucmajor, com així li retreia el catòlic *Lluchmajor* quaranta anys després:

«El malhadado Vernier vino a sembrar aquí la semilla revolucionaria y masónica, importada del extranjero, y de esta semilla nacieron primero nuestros republicanos de triste memoria, cuyos sacerdotes son los actuales socialistas».⁷

De fet, a Llucmajor al voltant de 1881 hi havia una lògia maçònica, *La Fraternidad número 127*. Evidentment la ideologia anticlerical d'aquell moment anava lligada al republicanisme i també a la maçoneria.⁸

Paulin Vernier fou el primer que assumia una actitud anticlerical sostinguda per una ideologia que es podria remuntar a la França revolucionària. És veritat que fins aleshores hi havia hagut alguns comportaments i actituds contràries a l'Església, com per exemple sobre la gestió del nou cementeri

o el fet que persones mantinguessin actituds d'indiferència vers l'Església.

El paper dels homes de la Primera República. Modernitzadors o simples acòlits de Vernier?

En el segon decenni del segle XX, hi hagué unes intenses disputes ideològiques: entre el *Lluchmajor*, editat pel Cercle d'Obrers Catòlics, per una banda, i, per l'altra, *La Escoba*, editat per un grup ideològicament proper al socialisme local⁹ i també alguns articles publicats a *El Obrero Balear*. En aquells anys, el socialisme de Llucmajor començava a assumir tesis anticlericals, que crispaven les relacions entre el sector conservador i l'esquerrà. El primer casament civil que tingué lloc a Llucmajor motivà diverses controvèrsies entre les dues publicacions locals. Era inevitable que es recorregués als esdeveniments ocorreguts a Llucmajor durant la Primera República.

Tot començà per un article que escrigué el destacat líder socialista Joan Monserrat i Parets, publicat a *La Escoba*, titulat «Un paseo campestre».¹⁰ En aquest article, l'autor explicava que passejava per fora vila amb companyia d'una persona d'edat avançada que admirava les millores que en les últims cinquanta anys s'havien produït a l'agricultura local. Aquest acompanyant responsabilitzava els homes de la Primera República d'aquest procés de modernització de l'agricultura del municipi, i així explicava qui eren aquestes persones que havien promogut aquest procés: «Este pueblo, como casi todos los pueblos, ha tenido grandes hombres... Ante estos gloriosos santos laicos que se llamaron Paulino

⁴ *Ibid.*, p. 304.

⁵ A l'amillament de 1862, Paulin Vernier consta com a propietari de la possessió de Galdent, que tenia 174 quarterades, Arxiu Municipal de Llucmajor.

⁶ Guillem Xavier Pons, «Charles Darwin: La seva vida, el seu viatge, el seu entorn i les seves obres». Antelm Ginard - Damia Vicens - Guillem X. Pons (coords.), *Idees que van canviar el món*. Palma: Societat d'Història Natural de les Balears, 2016, p. 165-209.

⁷ «¡Charlatanes!», *Lluchmajor* 21 (24 d'agost de 1912), p. 2.

⁸ Francisco Sanlloriente, *La masonería en las islas Baleares*, Palma: Miquel Font Editor, 1999, p. 46.

⁹ Malgrat que sigui difícil esbrinar qui hi havia darrere *La Escoba*, una de les hipòtesis és que els promotors serien els antics militants socialistes de Palma Antoni Roca Creus i Bartomeu Frau Llinàs, que s'establiren a Llucmajor entorn de 1910-1912 i fundaren la Impremta Roca, Frau i Companyia.

¹⁰ Aquest article aparegué inicialment publicat a *El Obrero Balear* 529 (11 de maig de 1912), p. 3. Després *Lluchmajor* va iniciar una campanya, a partir del número 7, de 18 de maig de 1912, de burles plenes d'ironia contra les afirmacions de Joan Monserrat. La campanya es titulava *El descobriment sensacional d'en Parets*.

Vernier, Nicolás Taberner, Andrés Salvà, Antonio Garcías y otros que aún viven.»

També hi afegia l'empremta en el canvi de mentalitat que va suposar per a la localitat:

«Yo no dudo que al contemplar los lluchmayorenses de mañana estos hombres a través de su magna obra verán en ellos a los austeros libertadores que supieron despertar en un pueblo degenerado y decadente sentimientos de amor y de justicia, ansias de reivindicación. Ellos fueron los que además de dar facilidades a los pobres para que adquiriesen una parcela de tierra, les dijeron cava y cultiva el campo.»

Així, es produeix un intens debat entre els setmanaris locals sobre el caràcter de l'agricultura de Lluçmajor al segon decenni del segle XX. Per això, el periòdic conservador replicà que la modernització del camp de Lluçmajor no era responsabilitat d'aquests *descreguts*, sinó que la causa d'aquest avenç era l'obertura de l'agricultura de Mallorca cap a l'exportació.

Els conservadors defensaven que l'agricultura fins a la meitat del segle XIX havia de centrar-se en el cultiu del blat, principal producte agrícola de consum de la població, i que en períodes de sequera s'havia de recórrer a la importació d'aquest cereal. També afegien que la causa que permeté l'impuls del cultiu de l'ametler fou l'aplicació de les noves tecnologies al transport naval amb l'aparició del motor de vapor.

En un article d'agost de 1912 el *Lluçmajor* advertia sobre els orígens de les idees de Vernier:

«Si queréis buscar la verdadera filiación, la hallaréis en la masonería y la revolución... Estos son pues hijos de la masonería y la revolución francesa y no hijos de nuestro pueblo.»¹¹

L'anticlericalisme durant la Primera República

La nova fornada de polítics locals que aparegueren durant el Sexenni Democràtic tingueren

una influència significativa en el municipi. Els més destacats foren Andreu Salvà, que fou batle durant la monarquia d'Amadeu de Savoia; Mateu Ripoll, productor i comerciant de vi i begudes espirituoses; Antoni Garcies, propietari agrícola que va editar la publicació *Es pagès mallorquí*, que promocionava l'experimentació i la modernització de l'activitat agrària; i també Nicolau Taverner, propietari agrari, comerciant i administrador municipal. Aquests regidors també mantingueren una estreta relació amb altres polítics de Palma, com és el cas del que fou governador civil de les Balears entre 1873 i 1874, Eusebio Pascual y de Orríos, que fou el creador d'una biblioteca popular a Lluçmajor.¹²

Nicolau Taverner representa el sector anticlerical d'aquest primer republicanisme. De fet, la major part d'aquella nova fornada de polítics locals s'acostà a les idees anticlericals que Paulin Vernier havia exposat a les tavernes de plaça, però, un cop passada l'efervescència del període del liberalisme radical i, sobretot, després del fracàs de la Primera República, que no durà ni un any, molts d'ells canviaren de parer i adoptaren una postura més benivolent envers el catolicisme.

Nicolau Taverner es mantingué ferm en la convicció atea i el seu enterrament, l'octubre de 1880, va ser el primer civil per voluntat pròpia que tingué lloc a Lluçmajor.

Per entendre el paper que va tenir aquest home en el Sexenni Democràtic a Lluçmajor, és clau l'article que publicà el diari *La Opinión*, editat a Palma, sobre les seves exèquies:

«Seis cintas pendían del féretro que eran llevadas por los amigos señores Ripoll y Servera, en memoria de las batallas que juntos libraron, por el señor Munar, como presidente de la Sociedad de Socorros Mutuos que ayudó a crear, por don Miguel Mataró, vicepresidente del casino al que perteneció, y por los señores D. Andrés Salvà y D. Eusebio Pascual, alcalde que fue de este pueblo el primero y Gobernador el segundo en tiempo de la República.»¹³

¹² Catalina Fullana, *El Republicanisme federal...*, op. cit., p.119.

¹³ «Necrológica», *La Opinión* 324 (14 d'octubre de 1880), p. 2.

¹¹ «¡Charlatanes!», *Lluçmajor* 21 (24 d'agost de 1912) p. 3.

La necrològica també remarcava l'estreta col·laboració que havien mantingut Ripoll i Taverner en aquells anys:

«Taberner había figurado en primera línea desde 1869 en unión de Salvá y Ripoll en todos los acontecimientos políticos de este pueblo.»

A més, Taverner assolí una fita que ningú no va aconseguir fins a l'adveniment de la Segona República: crear una candidatura progressista i que aquesta derrotàs el candidat de la dreta. Ell va ser protagonista d'una disputa electoral contra un dels grans propietaris de possessions de Lluçmajor, Francesc Salvà de *s'Allapassa*. De manera sorprenent, Taverner aconseguí la victòria a les eleccions.

En canvi, gairebé vint-i-cinc anys després, la visió del *Lluçmajor* sobre la victòria electoral de Taverner era diferent:

«O molt mos hauríem d'equivocar o en Taverner no sortí triomfant tan sol per ses idees que defensava sinó també per ses rodes de molí que es republicans havien fetes creure en es al·lots fent-los creure que llevarien es pagos (contribucions) que no hi hauria quintes i que se repartirien es béns.»¹⁴

El mateix setmanari conservador insistia el 1912 a veure el socialisme local com a hereu d'aquell primer republicanisme i els comparava amb els efectes que tenien a provocar la indiferència dels llucmajorers vers la religió o a despertar l'odi entre les classes socials, entre pobres i rics.¹⁵

És interessant el que el mateix setmanari afirmava com un altre efecte pernicios del primer republicanisme, que se suposa que devia fer més referència a Espanya que no a Mallorca o Lluçmajor en particular:

«Omplir d'egoisme i ambició el cor dels desheretats, els quals cometeren uns quants crims de robatoris o cremadisses, que després pagaren ben cars, i además moltes bregues aquí i allà de donotes

xiflades pes repartiments, que tenint-los ja fets dins sa seva mollera, se barallaven perquè totes volien lo millor, se treien es cambuix i s'estiraven sa coa.»¹⁶

En canvi, *La Escoba* replicà publicant la seva visió de la qüestió del primer republicanisme i afirmà que l'estúpida indiferència dels llucmajorers d'aquells temps no era tal, sinó que els efectes dels primers republicans foren positius perquè romperen el monopoli dels grans *propietaris* agraris dins la política local:

«Per tot allà on passaren aspergien tanta activitat a la gent que va ser bastant per tenir arraconats durant una bona temporada aquell eixam que sempre havia manejat el cotarro públic.»¹⁷

De totes maneres, davant el retret del *Lluçmajor* que afirmava que, passats els anys, la majoria de joves republicans ateus acabaren per tornar al si de l'Església, *La Escoba* replicava:

«I no prova res a favor de sa vostra afirmació sa circumstància de que tan sols en Taverner i D. Paulino morissen essent conseqüents amb ses idees que predicaven, i altres després a darrera hora aparequessen acollits a sa vostra comunió.»¹⁸

A més, afegia que alguns d'ells ho feren en els seus últims alens, pressionats per la família:

«Segurament, si sou llucmajorer, vos deu constar que quan vos féreu càrrec d'alguns d'aquests tan sols vos en poguéreu fer des cos perquè eren ja cadàvers i a altres no els hi faltava gaire.»

El primer socialisme de Lluçmajor, un anticlericalisme de baixa intensitat

Durant els vint últims anys del XIX, l'anticlericalisme només quedarà reclòs dins una entitat

¹⁶ «Transformacions i evolucions», *Lluçmajor* 19 (10 d'agost de 1912), p. 2.

¹⁷ «Ja ho val amb aquest Llistó», *La Escoba* 17 (3 d'agost de 1912), p. 2.

¹⁸ «Escoltau, llanuts», *La Escoba* 19 (24 d'agost de 1912), p. 3.

¹⁴ «Descobriments sensacional d'en Parets», *Lluçmajor* 7 (18 de maig de 1912), p. 2.

¹⁵ «Granerades», *La Escoba* 15 (13 juliol de 1912), p. 2.

recreativa anomenada Unió Obrera de Lluçmajor, que Pere Gabriel va definir com:

«...una entitat molt magnàmica i difícil de marginar. Reformista i anticlerical, no deixava, per exemple, de comptar amb persones de creences religioses.»¹⁹

Aquesta entitat fou la que defensà el lliure pensament i la democratització de la societat de Lluçmajor, però sense poder-se fer un lloc dins un sistema polític que marginava qualsevol opció distinta als dos partits dinàstics. En certa manera, la Unió Obrera de Lluçmajor serà l'element que farà de pont entre els primers republicans i el socialisme que sorgirà a la localitat a principis del segle XX i que prendrà el relleu de l'anticlericalisme.

A partir de 1890, aquest republicanisme comença a entrar en contacte amb el socialisme. De fet, el primer míting socialista de Lluçmajor fou organitzat per la Unió Obrera i hi intervingueren tres dirigents provinents de Palma. A més, es constituí el primer sindicat d'obrers del calçat anomenat La Emancipación Obrera, se celebrà per primera vegada el Primer de Maig i va tenir lloc la primera vaga d'obrers sabaters de la localitat.²⁰

Però, el 1893 l'obrerisme de caire marxista encara no era capaç d'organitzar-se i consolidar la seva proposta sindical i política. No serà fins al 1901 que es constituirà el sindicat d'obrers del calçat, La Recompensa del Trabajo, i el 1905, l'Agrupació Socialista Local.

Però també trobam el nexa d'unió entre el republicanisme progressista i el socialisme en la persona de Sebastià Vidal Mut, que fou un dels vocals de la junta directiva del Casino Republicà i que esdevindria el principal dirigent del primer socialisme a Lluçmajor.²¹

La primera dècada del segle XX esdevé el període de fundació i consolidació del moviment socialista a Lluçmajor. En els primers deu anys

es passarà d'unes organitzacions de reduïdes dimensions a assolir una influència en la societat, especialment en l'àmbit sindical i el moviment cooperatiu. El punt feble d'aquest moviment serà el vessant polític. L'agrupació socialista local no serà capaç de traslladar la forta influència del seu sindicat o la capacitat de la cooperativa a l'àmbit polític i fracassarà en diversos comicis locals. Així, en totes les eleccions, el socialisme, tant si es presenta en solitari com si ho fa en una coalició amb el republicanisme progressista, obté uns pobres resultats, i no serà fins al 1916 que aconseguirà el gran èxit electoral amb l'obtenció d'un regidor, Joan Monserrat i Parets.

Les primeres notícies que es troben sobre la relació entre el socialisme local i l'Església són de 1909, quan es funda l'escola obrera per a joves i persones adultes de la localitat. És el moment en què des d'*El Obrero Balear* es fa referència a les crítiques a l'escola socialista d'un capellà de Lluçmajor, que havia afirmat que ensenyava «maldad, perversidad y la inmoralidad».²²

Entre 1901 i 1910, les notícies a *El Obrero Balear* sobre Lluçmajor seran escasses, perquè la informació se centrava en les notícies sobre Palma. De totes aquestes notícies, n'hi haurà una d'interès per a la qüestió: el paper de mossèn Andreu Pont Llodrà com a director de *La Gaceta de Mallorca*.²³ Fou rector de la parròquia de Lluçmajor des de setembre de 1912 fins al 1938 i li fou encomanada la funció d'activar un moviment catòlic de caràcter popular, el Cercle d'Obrers Catòlics de la localitat, que pogués combatre la propaganda socialista. *El Obrero Balear*, el gener de 1909, publica diversos articles esmentant el fracàs de mossèn Andreu Pont com a director de *La Gaceta de Mallorca* per les crítiques rebudes de la burgesia de Palma per haver donat un caràcter més social a la publicació, i també es fa referència a les acusacions de socialista que rebé el mossèn per la fracció més conservadora i tradicionalista de l'Església de Mallorca. Des de la publicació

¹⁹ Pere Gabriel, *Lluçmajor i les associacions populars i obreres, 1866-1916*, Pregó de fires de 1991, Lluçmajor: Ajuntament de Lluçmajor, 1991.

²⁰ *Ibid.*, p. 39.

²¹ Arxiu Municipal de Lluçmajor, correspondència de 1902, llista de directius del Casino Republicà.

²² «Es imposible», *El Obrero Balear* 419 (19 de març de 1910), p. 3.

²³ Pere Fullana, *El moviment catòlic a Mallorca*, Barcelona: Ed. Abadia de Montserrat, 1994, p. 418.

socialista es fa referència a la incompatibilitat entre la defensa de la classe obrera i les actuacions de l'Església.²⁴

El combat ideològic entre el sector catòlic i el socialisme anticlerical el 1912

El 1912 va ser un any de forta tensió que culminà amb el primer casament exclusivament civil celebrat a Lluçmajor. Els motius d'aquesta crispació s'haurien de cercar en l'aparició de dues publicacions amb una forta càrrega ideològica i amb un to agressiu. Per una banda, el *Lluçmajor*, que se subtitula publicació del Cercle d'Obrers Catòlics, i, per l'altra, *La Escoba*, de clara tendència esquerrana.

El mes de maig de 1912 arribaren a Lluçmajor dos propagandistes del socialisme que donaren un nou impuls a les entitats obrers locals. Eren persones de rellevància dins el socialisme català. Toribio Reoyo havia estat, el 1879, un dels fundadors de la UGT a Barcelona i era partidari de la línia revolucionària dins el PSOE. Tipògraf de professió, fou candidat del Partit Socialista per Barcelona i per Palma en diverses eleccions, sense aconseguir mai l'acta de diputat. Per la seva banda, Amparo Martí, pseudònim de Micaela Chalmeta, fou una de les poques dones en el socialisme català, i solia centrar-se en el feminisme i el cooperativisme.²⁵

Dels dos personatges, la vertadera protagonista fou Amparo Martí, perquè exposà un missatge clar però innovador, també en el socialisme: el paper de la dona era clau per a la consolidació del socialisme. Defensava la constitució d'una agrupació femenina socialista perquè calia que la veu de la dona assolís un protagonisme que fins aleshores el socialisme havia menystingut. Primer,

el mes de juny de 1912 es constituí aquesta agrupació socialista femenina, que comptava amb quinze membres; i, segon, es reforçà la propaganda anticlerical a la localitat. Així, Amparo Martí animava els joves i les joves a fer una passa més. Afirmava que era necessari aplicar aquestes conviccions en la vida diària. També qüestionava que molts socialistes escrivissin o llegissin articles crítics amb la nefasta influència de l'Església sobre la societat, però que alhora també recorreguessin a l'Església per celebrar noces, baptismes i funerals. La propagandista defensava que el socialisme era de tradició laica i que calia rompre amb els lligams que fins aleshores els socialistes podien tenir de manera privada o pública amb la religió.

Aquestes idees tingueren un fort impacte en el socialisme local, i s'inicià el període de casaments civils. Això també coincidí amb el lideratge al socialisme local de Miquel Stela, que apostà fortament per aquest tipus de cerimònies. Lògicament, els enllaços civils es dugueren a terme entre membres de l'agrupació socialista local i l'agrupació femenina.

La reacció del Lluçmajor conservador i catòlic no es va fer esperar i posaven l'èmfasi en el fet que aquestes idees les havien dutes persones externes:

«Mirau que ara, per fer venir de Catalunya un predicador i una predicadora, en Toribio i n'Amparo, dos cristos s'han gastat, segons diu es públic, una seixantena de duros i de dies de feina n'hauran perdut més de cent.»²⁶

També criticaven el que consideraven una incoherència, que era reclamar pujades salarials i tудар el que guanyaven en aquests dos activistes:

«Es nostros sabaterets socialistes no planyen es doblers a en es redemptors que venen a predicar, en canvi ho fan amb ses seves mares que moltes voltes no tenen lo necessari per anar a comprar. Així mateix, costa molt haver de mantenir tants de predicadors. Si comencen a venir de dos en dos, no sé lo que arribarà a ser! En Toribio i n'Amparo,

²⁴ «El fracaso del padre Pont», *El Obrero Balear* 373 (29 de gener de 1909,) p. 1.

²⁵ Montserrat Duch Plana, *Micaela Chalmeta*, Valls: Cossetània Edicions, 2009, p. 7: «Amparo Martí és el pseudònim de Micaela Chalmeta en algunes de les seves col·laboracions periodístiques. És una dona activista del cooperativisme i del socialisme a la ciutat de Barcelona, més enllà del primer terç del segle XX.»

²⁶ «Tres dies de conferències obreres», *Lluçmajor* 12 (25 de maig de 1912), p. 1.

aquells dos balitres foresters, venguts no fa gaire a Mallorca per predicar heretgies als pobres obrers... feren sermons de desbarats.»²⁷

Però el fet que exaltà encara més els articulistes del setmanari conservador i al qual dedicaren diverses pàgines fou que les dones de l'agrupació femenina acudien i es reunien al cafè amb la resta de companys de l'agrupació socialista local. El fet que hi hagués dones dins una taverna i enmig d'homes era considerat una immoralitat per la societat tradicional de Lluçmajor, i aquestes dones començaren a ser anomenades pels seus antagonistes com a *ses toríbies*:

«...en lloc del món s'ha vist que ses dones de bons costums vagin a beure i a fer tertúlia a sa taverna des homos. Ses que ho fan així per on se vulla són tengudes per gentussa. Noltros no deem que ho sien de dolentes ni ho creim, però ho pareixen anant allà on solen anar ses que ho són.»

La nova generació de socialistes, els que s'incorporaren a la segona dècada del segle XX, adoptà una postura més conseqüent amb les idees que defensaven. Però també s'ha de reconèixer que, malgrat que el socialisme defensava un paper més actiu de la dona en la societat, això no anà molt més enllà de la constitució de l'agrupació socialista femenina, que no tingué més continuïtat al llarg del primer terç del segle XX. El socialisme lluçmajorer estigué copat pels homes, no hi va haver cap dona entre els dirigents destacats ni tampoc entre el grup selecte que intervenia en els mítings. La dona restà reclosa dins l'agrupació femenina i en els diferents grups que hi havia al voltant del socialisme: la coral, el grup d'excursions, el grup de teatre, entre d'altres.

El primer casament exclusivament civil a Lluçmajor

Fruit de la influència de la visita d'Amparo Martí i Toribio Reoyo, aparegué la ja comentada Agrupació Femenina i també hi hagué el primer

²⁷ «Rebuda», *Lluçmajor* 12 (25 de maig de 1912), p. 2.

matrimoni exclusivament civil a Lluçmajor.²⁸ El 28 de setembre de 1912 es va celebrar aquest primer matrimoni civil, que el socialisme local considerava important per consolidar el moviment i també per obrir un nou espai de lluita contra la societat conservadora i tradicional, l'àmbit de la família.

El juliol de 1912, el *Lluçmajor* publicava un punyent article sobre els preparatius d'aquestes noccs civils:

«...segons mos diuen, una jove galaniosa ferm des carrer d'en Sala i un maco des carrer de la Ribera, desitjosos de trista glòria i de donar mostres de gran "*descaro*" estan disposats a fer una colla... Noltros no volem creure que se vulguin aplegar com ses bísties que no necessiten cap paper ni cerimònia: per això estam segurs que faran s'aplec "a lo moro" i tendrem "*sultán*" i "*sultana*" per vergonya de s'honrat poble de Lluçmajor.»²⁹

Aquest primer casament purament civil tingué lloc el 28 de setembre de 1912. Les noccs provocaren un esmolat decret del rector de la parròquia, mossèn Andreu Mas. Era un escrit dur en el qual no admetia que l'Església quedàs marginada en una qüestió en què des de temps immemorials sempre havia tingut un paper central.³⁰

Segons la legislació vigent el 1912, el contraents havien de signar una declaració de no professió de la fe catòlica davant el jutge de pau de la localitat. Era l'únic requisit que exigia l'Estat per dur endavant el matrimoni civil. L'Església persistia amb fermesa a mantenir un paper institucional

²⁸ La Constitució de 1869 establí el matrimoni civil obligatori. És a dir, les parelles es podien seguir casant per l'Església, però era obligatori, per a efectes legals, el casament civil. Per tant, a Lluçmajor entre 1870 i 1874 hi hagué casaments civils que després eren precedits o seguits per un casament pel ritus catòlic. Per a més informació sobre el matrimoni civil obligatori durant la monarquia d'Amadeu i la Primera República, vegeu Enrique Grahit, *El matrimonio civil obligatorio: Ley española de 1870. Los promotores del matrimonio civil en defensa de la indisolubilidad*. Cuadernos Doctorales, vol. 10, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Navarra, 1993, p. 501-559.

²⁹ «Sultán y sultana», *Lluçmajor* 11 (15 de juliol de 1912), p. 2.

³⁰ «En la tablilla de anuncios de nuestra iglesia parroquial se ha publicado el siguiente Decreto...», *Lluçmajor* 17 (3 d'octubre de 1912), p. 1.

dins la societat i advertia que inscriuria els fills nascuts d'aquest matrimoni com a il·legítims al llibre parroquial.

La Escoba replicà al rector amb un article que parodiava el seu decret. El to emprat era ofensiu, el mateix estil amb què el setmanari conservador solia tractar, per exemple, Joan Monserrat i Parets. El *Lluchmajor* persistia en els atacs contra la jove parella i els acusava de comportar-se com animals o com un ca i una cussa.

En canvi, *El Obrero Balear* publicà dos articles que, amb un to més formal, contrastaven amb el tractament histriònic amb què els dos setmanaris locals havien parlat sobre el tema. Informava que prop d'un milenar de persones havia assistit a la cerimònia:

«...veo que han empezado por dejar de lado las raquíticas costumbres que a mi ver no tienen otra eficacia que amontonar riquezas por defender una cosa rancia y carcomida sino para el ejército de la sotana.»³¹

La denúncia als jutjats del rector contra un orador socialista

Coincidint amb el primer casament civil a Lluchmajor, es va publicar la sentència condemnatòria contra Antoni Sastre, *Bonjesús* de mal nom, per una denúncia del rector a causa d'unes afirmacions del primer contra el segon en el míting del Primer de Maig de 1912.

El conflicte va començar amb la mort de sa mare.³² La seva neta havia sentit contar que, quan aquesta dona es trobava malalta, hi va anar el rector a donar-li l'extremunció i va tenir una forta discussió amb Antoni Sastre, que va engegar el rector de casa seva.

En el míting del Primer de Maig de 1912, Bonjesús va ser un dels oradors que va dirigir un discurs als assistents. Així, ell va aprofitar l'ocasió

per explicar la conducta del rector i va afegir el que després seria el motiu de la denúncia, que deixàs de molestar les al·lotes del poble.

Dies més tard varen aparèixer al *Lluchmajor* diverses informacions sobre aquest fet. Com les del dia 4 de maig, on hi ha una crítica al discurs que algú havia fet contra el rector, sense esmentar el nom de Bonjesús:

«Protestamos, si, contra la infame calumnia con que un lenguaz y detractor se atrevió a mancillar la honra de nuestro honorable y virtuosísimo Ecónomo en el mitin que los socialistas de esta villa celebraron el día 1º de este mes que corremos en el Teatro Mataró.»³³

Una setmana més tard, apareix un comentari contra les calúmnies al rector i s'hi afegeix que qui els va dir estava molt afectat per la mort, setmanes abans, de la seva mare:

«Tratándose de aquel mismo joven que hace unas semanas se mostró tan valiente con motivo de la defunción y entierro de su madre (Q.E.P.D.) atribuimos a un exceso de venganza personal las atrevidas imputaciones que lanzó contra nuestro señor Ecónomo.»³⁴

El Obrero Balear publicava el 2 de novembre que s'havia celebrat el judici a l'Audiència i que Antoni Sastre havia estat condemnat a un any i vuit mesos de desterrament i al pagament d'una multa de 250 pessetes i les costes del judici.

S'inicià una campanya per sufragar les despeses i la multa del judici, que fou publicada a *El Obrero Balear*, on s'informava dels donants i la quantitat amb què es participava. En dos mesos s'aconseguí la quantitat de 983 pessetes, és a dir, la meitat del total de les despeses del judici. Fins i tot es va celebrar una funció teatral a benefici de la causa que va recaptar 115 pessetes.³⁵

³¹ «Entre los compañeros de Lluchmajor», *El Obrero Balear* 552 (19 d'octubre de 1912), p. 3.

³² Entrevista a Isabel Sastre Noguera, neta d'Antoni Sastre (Lluchmajor, 12 de desembre de 2017).

³³ «Protestamos», *Lluchmajor* 5 (4 de maig de 1912), p. 1.

³⁴ «Sobre nuestra protesta», *Lluchmajor* 6 (11 de maig de 1912), p. 1.

³⁵ «Solidaridad», *El Obrero Balear* 560 (14 de desembre de 1912), p. 4.

Una dada interessant d'aquesta campanya de recaptació de diners fou la llista d'aportacions de gent originària de Lluçmajor i que col·laborava amb les despeses des de localitats tan llunyanes com Buenos Aires i Montevideo. En aquest cas, trobam per primera vegada una vinculació entre emigració i moviment obrer. També s'ha d'entendre com la voluntat dels emigrats de mantenir uns nexes d'unió no només amb les famílies sinó també amb els esdeveniments més significatius de la localitat de Lluçmajor. La nota d'*El Obrero Balear*³⁶ explica que les aportacions provenen de companys que han emigrat i que pertanyien al partit socialista. La quantitat recaptada des de Montevideo és de 58,85 pessetes, també cal fer esment de l'aportació de mitja pesseta de Catalina Puigserver, que fou de les poques dones que hi va fer alguna donació. Les aportacions des de Buenos Aires varen ser més elevades, 79 pessetes. També crida l'atenció que alguns dels contribuents emigrats, a part del nom, hi afegissin el malnom, com Cuní, Revell o Boter.³⁷

Segons els periòdics de l'època, Antoni Sastre va complir la condemna de desterrament a Felanitx, on va romandre durant els 20 mesos i vint dies de la sentència. L'Agrupació Socialista li va muntar una esparteria a Felanitx que regentà durant el temps de la condemna.³⁸ També li compraren una bicicleta perquè s'hi pogués desplaçar. A més, la família conta que en Bonjesús va incomplir la condemna nombroses vegades, perquè sovint venia de nit a Lluçmajor a casa seva a veure els seus.

Ell retornà a Lluçmajor un cop complerta la condemna i mantingué la militància en l'obrerisme socialista de la localitat i també continuà ocupant càrrecs de responsabilitat dins les diferents organitzacions, especialment dins la cooperativa *La Nueva Vida*, de la qual fou secretari en diverses ocasions.

³⁶ Entrevista a Isabel Sastre Noguera, neta d'Antoni Sastre (Lluçmajor, 12 de desembre de 2017).

³⁷ «Solidaridad», *El Obrero Balear* 573 (1 de febrer de 1913), p. 4.

³⁸ «Solidaridad» *El Obrero Balear*, 574 (8 de febrer de 1913), p. 4.

La nova etapa de l'anticlericalisme i de l'Església a partir de 1913

Dos nous lideratges emergeixen a Lluçmajor a partir de 1912 en el cas de l'Església, i a partir de 1913-1914 al socialisme local. El setembre de 1912 mossèn Andreu Pont reemplaça mossèn Andreu Mas. Amb l'experiència esmentada que Andreu Pont tenia del catolicisme social després d'haver passat per l'Argentina i l'impuls que dona al Cercle d'Obrers Catòlics, decideix no estar pendent de les iniciatives que fins aleshores havia pres per endavant el socialisme anticlerical de la localitat i que obligava el sector conservador a contrarestar les actuacions de l'altre sector. Així, mossèn Pont redreça l'orientació del *Lluçmajor* i, a partir de gener de 1913, es publica amb la capçalera *Lluçmajor* però amb un contingut diferent. Desapareixen gairebé les informacions sobre les actuacions dels socialistes i especialment el to irònic, humorístic i insultant que havia caracteritzat l'any anterior. El setmanari dedica les seves pàgines a informar la comunitat catòlica dels principals esdeveniments que ocorren en el poble amb inclusió de notícies d'Espanya i internacionals. També s'impulsa la pràctica de l'esport com a element per cohesionar la joventut que hi ha al voltant del Cercle d'Obrers Catòlics. Per la seva banda, de la mateixa manera, *La Escoba* desapareix el desembre de 1912 i, a més, Joan Monserrat i Parets acaba per refermar el seu lideratge a partir de 1913. Tot i mantenir l'anticlericalisme dins el corpus ideològic i produir-se altres casaments civils, el socialisme local mantindrà una actitud menys bel·ligerant envers la societat conservadora de Lluçmajor.

Conclusions

L'anticlericalisme com a ideologia apareix a Lluçmajor els anys anteriors al Sexenni Democràtic. Durant aquesta etapa s'articularà un grup de joves que seguiran les idees que Paulin Vernier havia propagat, però això tindrà una curta durada perquè, amb la Restauració borbònica, l'anticlericalisme gairebé desapareixerà. No serà

fins al sorgiment de les entitats socialistes durant el primer terç del segle XX que l'anticlericalisme reapareixerà amb una vitalitat i base social més àmplia que al segle XIX.

A més, aquesta ideologia anticlerical servirà de nexa d'unió entre el primer republicanisme de Lluçmajor i el socialisme posterior, i també pot ajudar a entendre el particular tarannà del socialisme local, que, fins a l'arribada de la Segona República, mantingué una trajectòria més moderada i pragmàtica que el de Palma.

Però mentre el primer anticlericalisme, el del Sexenni Democràtic (1868-1874), es refugiarà en un grup minoritari de les classes benestants de Lluçmajor; el del primer terç del segle XX estarà lligat a la classe obrera del sector del calçat i al socialisme. Així, en aquesta segona etapa, s'evidenciarà la dualitat entre un col·lectiu més majoritari, proper a l'Església, que tindrà la base en l'entorn agrari, mentre que una part del sector obrer del calçat s'articularà en el socialisme i l'anticlericalisme. Una constant en els impulsos de l'anticlericalisme a Lluçmajor, com per exemple la seva irrupció durant el Sexenni Democràtic o els primers casaments exclusivament civils, fou l'arribada d'algú extern, Paulin Vernier, en el primer cas, i els dos propagandistes de Catalunya, en el segon. I això mateix fou un dels principals retrets que el sector conservador feia: la gent externa és la que desfà la quietud de la localitat, que provoca l'aparició d'aquelles noves idees que posen en qüestió els principis morals, socials i polítics que havien predominat a Lluçmajor des de temps enrere.

L'aparició de *La Escoba* i del *Lluçmajor* representa la voluntat de cada una de les parts

d'ampliar la base social i també de combatre amb tots els mitjans propagandistes possibles les iniciatives de la ideologia oposada.

El paper de l'Església durant aquells anys evidencia la preocupació per la pèrdua d'influència social davant una ideologia que qüestionava no només el seu paper central en aquell sistema de valors, sinó també el mateix sistema tradicional.

L'anticlericalisme també tindrà dificultats per aconseguir ampliar l'àmbit d'influència entre les dones, sobre les quals l'Església serà capaç d'exercir un major ascendent. En canvi, gran part dels que manifestaven o adoptaven actituds anticlericals solien ser homes. Les poques que s'atreuen a sumar-s'hi rebien una doble condemna social per part del sector conservador, primer, per rebutjar l'Església, i segon, per prendre decisions per elles soles.

Una altra de les grans diferències entre aquests dos sectors era la seva concepció de la pràctica esportiva. El Cercle d'Obrers Catòlics i la mateixa Església fomentaven la pràctica esportiva, especialment el ciclisme, l'esport de moda en aquell temps, mentre que l'esquerra anticlerical entenia l'esport com una activitat que fomentava els valors burgesos i que distreia la classe obrera dels veritables objectius.

El 1912 fou el període de màxima tensió entre les dues comunitats, desactivada per iniciatives de cadascuna, que optaren per unes personalitats d'un tarannà menys radical i més conciliador. L'anticlericalisme continuarà present en aquesta part de la societat de Lluçmajor, però allunyat de la polèmica d'aquell any.

CONCEPTUALITZACIÓ I SISTEMATITZACIÓ DE LES CASES-MUSEU. EL CAS DE MALLORCA

THE CONCEPTUALIZATION AND SYSTEMATIZATION OF HOUSE MUSEUMS. THE CASE OF MALLORCA

Sandra A. Rebassa Gelabert
Universitat de les Illes Balears

Resum: Les cases museu són institucions úniques i generalistes alhora que específiques; una tipologia amb una realitat complexa que ha estat objecte de classificacions des de principis del segle XX. Una gran varietat terminològica i semàntica és utilitzada en referència a dites institucions, la qual cosa en dificulta la conceptualització i gestió. El cas de Mallorca no s'allunya dels corrents internacionals i nacionals, sinó que també s'hi afegeix la poca operativitat de les polítiques legislatives que originen una major mancança conceptual i una problemàtica directa en la gestió. Així doncs, l'article pretén elaborar una reflexió entorn a la tipologia de les cases museu, delimitant i establint els criteris específics que la defineixen; així com contribuir a ordenar i sistematitzar els coneixements sobre la museologia i les cases museu a l'illa de Mallorca.

Paraules clau: casa museu, Mallorca, museologia, patrimoni, classificació.

Abstract: House-museums are unique and generalist, at the same time specific institutions; a typology with a complex reality, which has been subject to classifications since the twentieth century. A great variety of terminology and semantics is used in reference to these institutions, making difficult its conceptualization and management. The case of Mallorca does not move away from the international and national currents, but also the low operational nature of legislative policies, which lead a lack of conceptuality and a direct problem in its management. Thus, the article aims to elaborate a reflection on the typology of the houses-museum, delimiting and establishing the specific criteria that define it; as well as helping to organize and systematise the knowledge about museum and museum houses on the island of Mallorca.

Keywords: house-museum, Mallorca, museology, heritage, classification.

Introducció i justificació

La patrimonialització d'espais viscuts ha estat una constant des de mitjan segle XIX. La intenció de reivindicar uns elements vinculats a la quotidianitat, als factors local i popular, anà estretament lligada a la industrialització, al temor de la pèrdua d'identitat i a la creença en la conservació i transmissió dels valors històrics i patrimonials. Residències privades que esdevingueren espais públics, de gaudi i contemplació, en primer lloc; de conservació i interpretació, en temps posteriors. Es defineixen com a institucions conjuntives, aglutinadores dels valors de la cultura local, la història, l'arquitectura, el patrimoni natural, els valors intangibles, la funció memorial; aspectes que converteixen les cases museu en institucions pioneres en la concepció de patrimoni total, espais privats que representen, a la vegada, una memòria individual i col·lectiva. La intimitat és posada en valor i oberta al públic, i en aquest moment, la curiositat per endinsar-se en un univers personal i/o particular esdevé una intenció. Aquesta mateixa idiosincràsia és la que ha fet que esdevingués una tipologia amb una realitat complexa, que ha constatat que hi ha una simbiosi i assimilació de conceptes teòrics aplicats a realitats molt allunyades.

La situació legislativa de Mallorca ha condicionat l'estat actual de les institucions museístiques. Val a dir que han hagut de passar molts d'anys perquè les Illes gaudissin del corpus normatiu amb el qual actualment compta. Tot parteix del moment en què la Llei de patrimoni històric espanyol (16/1985) traspasà les competències en matèria de museus a les comunitats autònomes, excepte els museus estatals. Llavors aparegueren les lleis de patrimoni històric de les comunitats autònomes, entre les quals ens interessa, en el marc d'aquest treball, la referida a les Illes Balears (12/1998). Es redactaren articles superficials en referència a aquestes institucions amb l'única voluntat de delimitar-ne la definició i funcions. Llavors es feu evident i necessària una llei específica que regís i regulàs els centres museístics i es redactà una Llei de museus (4/2003) amb l'inconvenient de no haver-ne obtingut el desplegament i reglament —parcial— fins deu anys després.¹ En

aquest sentit, la deficient aplicació de les lleis autonòmiques ha tingut unes conseqüències contradictòries, que han propiciat una política museística en estat embrionari.

Així mateix, cal tenir en compte que hi ha un buit bibliogràfic en relació a estudis crítics que facin referència a la museologia o museografia. Aquest, però, no és només un problema de les Illes, sinó que es pot ampliar a tot l'Estat espanyol. A Mallorca, les publicacions més comunes es poden englobar dins les guies, ja siguin monogràfiques d'un museu² o del patrimoni històric de les

¹ *Butlletí Oficial de les Illes Balears* (24 de gener de 2013), Decret 5/2012, de 4 de setembre de 2012, de reconeixement i registre de museus i col·leccions museogràfiques de Mallorca, núm. 12, p. 3229-3235. <<http://www.caib.es/eboibfront/pdf/ca/2013/12/805706>> (Consulta: 18 de febrer de 2028).

² Les publicacions dutes a terme per les mateixes institucions són, sobretot, les guies o els catàlegs que tracten sobre les pròpies col·leccions i en alguns casos sobre la història de les mateixes institucions. Alguns exemples són: Guillem Rosselló Bordoy, *Museo de Mallorca: Secció etnològica*. Madrid, Madrid: Ministeri d'Educació i Ciència (1976); Guillem Roselló Bordoy, *Museo de Mallorca: salas de arte medieval. Catálogo*. Madrid: Ministeri d'Educació i Ciència (1978); Ramon Rabassa Ensenyat, *Guia del Museu Municipal de Pollença*. Pollença: Ajuntament de Pollença (1995); Fundació Yannick i Ben Jakober, *Sa Bassa Blanca: arquitectura, jardins, coleccions, parque zoológico, las estelas del sol, el observatorio*. Alcúdia: Fundació Yannick i Ben Jakober (2007); Antoni Quetglas et al., *Can Prunera. Museu Modernista: catàleg d'obres de grans mestres dels segles XIX i XX*. Sóller: Fundació Tren de l'Art (2010); Elvira González, *Catàleg de la col·lecció de ceràmica del Museu de Lluç*. Palma: Secció de Museus i Belles Arts, Consell de Mallorca (2011). Cal destacar, sobretot, la publicació de la revista *Musa: Revista del Museu d'Història de Manacor*, en la qual es poden trobar articles que reflexionen sobre alguns museus en concret. Altrament, en les jornades d'estudis locals dels diferents municipis, es poden localitzar articles puntuals que reflexionen sobre casos concrets, per exemple: Enrique Juncosa, «El projecte museogràfic del Museu de la Mar al port de Sóller», *I Jornades d'Estudis Locals de Sóller: Societat, Geografia, Medi Ambient i Territori, Història, Patrimoni i Art i Cultura Popular* (Sóller, dies 3 i 4 de novembre de 2006). Palma: El moixet Demagog, 2007, p. 267-278; Laura Celià, «Necessitam més museus? La situació museològica de Sóller», *II Jornades d'Estudis Locals de Sóller*. Sóller: Ajuntament de Sóller, 2008, p. 427-448; Sandra Adriana Rebassa – Esperança Rosselló, «El Museu del Calçat i de la Pell. Anàlisi de la situació actual», *XV Jornades d'Estudis Locals d'Inca*. Inca: Ajuntament d'Inca, 2015, p. 59-70.

Illes Balears,³ fet que demostra la preeminència individual més que no comunitària. La tasca que han dut a terme les institucions de manera individual s'ha de valorar i tenir ben present, però, manca una recerca i reflexió teòrica profunda en museologia i/o museografia, i que és pràcticament inexistent. De fet, cal destacar la tesi doctoral que estudia l'àmbit museològic mallorquí, una aportació històrica a la museologia etnològica i als estudis d'antropologia; així com dos treballs de final de màster de la Universitat de Barcelona que analitzen el panorama actual museològic, des de dues perspectives diferenciades.⁴

En definitiva, des d'aquesta recerca es pretén fer front a dita situació i rompre amb la dinàmica esmentada, que s'ha d'entendre no només com a aportació teòrica al camp de la museologia mallorquina, concretat en l'àmbit de les cases museu, sinó també com a base per a una posterior actuació pràctica en la gestió.

Estat de la qüestió

La historiografia que versa sobre les cases museu és poc freqüent i fragmentària. Aquesta afirmació desprèn, però, molts matisos. En primer lloc, caldria perfilar el marc geogràfic d'aquestes publicacions. En àmbit internacional, les publicacions que parlen i reflexionen sobre la tipologia que aquí s'analitza són molt més abundants i diverses; fet molt diferenciat quan parlem del nivell

³ En aquest àmbit cal citar algunes publicacions que tracten de la museística en general, a partir d'una correlativa presentació de casos concrets, com per exemple: Donald G. Murray, *Guía de los museos de Mallorca*. Palma: J. J. de Olañeta, 1997; Sebastià Serra i Busquets – Lourdes Melis Gomila – Toni Vives Reus, *Els museus de les Illes Balears*. Palma: Institut d'Estudis Balearics, 2009.

⁴ Em refereixo a la tesi doctoral d'Andreu Ramis Puig-Gros, *La museologia etnològica. El pensament antropològic a les Illes Balears*. Palma: Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts, Universitat de les Illes Balears, 1992. I als treballs següents: Francisco Copado Carretero, *Los museos de Mallorca. Evolución desde la transición democrática hasta la actualidad*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2015 i Sandra A. Rebassa Gelabert, *Les cases museu a Mallorca. Estat de la qüestió i estudi de casos*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2015.

nacional, i sobretot del local. En aquest sentit, i per tal de tenir una visió general de quina ha estat la historiografia que ha marcat l'estudi dels museus, es revisen aquí les publicacions més rellevants als diferents nivells.

S'ha de tenir en compte que l'estudi de les cases museu no existeix com a tal fins a principis del segle XX, conseqüència del retard en la presa de consciència sobre el valor patrimonial de l'arquitectura domèstica. Tal i com comenta Coleman a l'obra *Historic House Museums*, la revaloració de l'arquitectura domèstica que esdevingué a mitjans i finals del segle XIX, fou conseqüència del ressorgiment del patriotisme i de la passió per las antiguitats.⁵ Choay, fixant-se en el continent europeu, argumenta que la consagració del monument històric, entès com a patrimoni construït, fou fruit del sentiment romàntic, del sentiment de pèrdua provocat per la Revolució Industrial i, sobretot, de les idees de Ruskin (que enriqué el concepte de monument històric, inclosa l'arquitectura domèstica).⁶ La valoració, però, no només provenia dels canvis que es produïen en la societat, sinó també dels mateixos museus, que comptaven amb sales que recreaven la totalitat d'ambients, les conegudes com a *period rooms*.⁷ L'obra de Coleman és una publicació pionera en tots els sentits: tan per l'aportació a la reflexió teòrica de les cases museu, com pel vessant pràctic i de gestió que aquesta tipologia implica.

Les publicacions sobre cases museu proliferaren molt durant la dècada dels noranta. L'any 1993 trobem una de les publicacions més importants de la mà de Butcher-Youngmans, *Historic House Museums. A practical Handbook for their Care, Preservation and Management*.⁸ Tal com el

⁵ Laurence Vail Coleman, *Historic House Museums*. Washington: The American Association of Museum, 1933, p. 19. <<https://archive.org/details/historichousemus012457m-bp>> (Consulta: 12 de febrer de 2018).

⁶ François Choay, *Alegoria del patrimonio*. Barcelona: Gustavo Gili, 2007, p. 124-125.

⁷ Germain Bazin, *El tiempo de los museos*. Madrid: Daimon, 1969, p. 250.

⁸ Sherry Butcher-Youngmans, *Historic House Museums. A practical Handbook for their Care, Preservation and Management*. Nova York: Oxford University Press, 1993, p. 299.

seu títol indica, aquesta vol ser una guia pràctica per als gestors encarregats de la seva tutela. Interessa la definició de casa museu, aportant-ne una categorització, sinònim de l'existència de diversos tipus de cases museu.⁹

La creació del DEMHIST¹⁰ vingué promoguda per la conferència realitzada a Gènova l'any 1997. Com a conseqüència d'aquesta trobada, aparegué una de les publicacions més rellevants: Luca Leoncini – Farida Simonetti (eds.), *Abitare la storia: le dimore storiche museo*. Torí: Umberto Allemandi, 1998.¹¹ L'èmfasi de les comunicacions del 1997 es basaren en el fet que les cases històriques, quan s'obren al públic i són conservades en les seves condicions originals, constitueixen una tipologia diferenciada de museu caracteritzada per la seva varietat. L'ICOM, amb Giovanni Pinna a la presidència del comitè, realitzà un estudi sobre les cases museu.¹² Dit estudi¹³ estableix un seguit de requisits diferenciadors i denominadors comuns de la tipologia, afirma que hi ha problemes de categorització i classificació, i es proposa elaborar una definició absoluta de les cases museu (tot i que això comporti exclusions i inclusions). La següent aportació cabdal és la de Mónica Risnicoff de Gorgas, que no s'endinsa tant en temes de semàntica o de categorització, sinó en la transmissió de la història a través de les institucions estudiades, i alerta sobre la conflictivitat entre els conceptes d'il·lusió-realitat-representació-presentació en les cases museu.¹⁴ Rosanna Pavoni marca un punt important per a la definició i la sistematització ti-

pològica de les cases museu,¹⁵ a partir de la qual s'establiran les categoritzacions de l'ICOM i del DEMHIST.¹⁶ Finalment, per acabar amb l'àmbit internacional, l'any 2002 Jessica Foy Donnelly fou l'encarregada de recopilar tot un seguit d'articles que analitzen diferents temes relacionats amb les cases museu, tant en l'àmbit teòric com pràctic.¹⁷

És important, en el cas espanyol, remarcar-ne una quant al naixement de les cases museu al primer terç del segle XX: el marquès de Vega-Inclán. Son nombrosos els autors (Bolaños,¹⁸ Menéndez Robles,¹⁹ García Ramos,²⁰ entre d'altres) que coincideixen en la importància d'anomenar-lo instaurador del concepte de casa museu a Espanya. La figura de Vega-Inclán fou clau, així com la relació que tingué amb la Institució de Lliure Ensenyament (ILE) i la Comissaria Règia de Turisme, la qual dirigia. Cal remarcar, també, una nova voluntat museogràfica vinculada al món del col·leccionisme: l'exposició contextualitzada, mitjançant la recuperació d'ambients originaris.²¹

A finals dels anys noranta la *Revista de Museologia* dedica un dossier a les cases museu i a la Generació del 98. En primer lloc, Javier Tussell comenta alguns aspectes diferenciadors de les ca-

⁹ Citat a: Giovanni Pinna, «Introduction to Historic House Museums», *Museum International*, núm. 210, vol. 53, 2 (2001), p. 8.

¹⁰ El DEMHIST (que prové del francès *Demeures Historiques*) és un dels trenta-u comitès internacionals que formen part de l'ICOM, dedicat a les residències històriques que són museus.

¹¹ Citat a: Giovanni Pinna, «Introduction to Historic»...*op. cit.*, p. 4.

¹² Giovanni Pinna, et al. *Museum International*, núm. 210, vol. 53 (2001).

¹³ Giovanni Pinna, «Introduction to Historic»...*op. cit.*, p. 7-8.

¹⁴ Mónica Risnicoff de Gorgas, «Reality as Illusion, the Historic Houses that Become museums», *Museum International*, núm. 210, vol. 53, 2 (2001), p. 10-15.

¹⁵ No entrarem en l'anàlisi de les definicions que s'han anat succeint en el temps, ja que el tema de la diversificació de definicions, així com l'evolució d'aquesta mateixa té un apartat propi en el desenvolupament del treball.

¹⁶ Rosanna Pavoni, «Towards a Definition and Typology of Historic House Museums», *Museum International*, núm. 210, vol. 53, 2 (2001), p. 16-21.

¹⁷ Jessica Foy Donnelly (ed.), *Interpreting Historic House Museums*. Nova York: Altamira Press, 2002.

¹⁸ María Bolaños, *Historia de los museos en España. Memoria, cultura y sociedad*. Gijón: Ediciones Trea, 1997, p. 293-297.

¹⁹ María Luisa Menéndez Robles, «Mecenazgo e implantación de las casas-museo en España», *Actas de las Jornadas de Museos y Mecenazgo* (celebrades entre 17 i 19 d'octubre de 2007 en la Universitat Rei Juan Carlos). Madrid: Ed. Francisco Reyes, 2009, p. 51-76. <<http://ciencia.urjc.es/handle/10115/2505>> (Consulta: 20 de març de 2018)

²⁰ María Dolores García Ramos, *Casas-museo y recreación de ambientes. Una aproximación al caso español*. Còrdova: Centre Associat de Còrdova a la UNED, 2013, p. 26-27.

²¹ L'aparició de grans col·leccionistes com el mateix Vega-Inclán, el marquès de Cerralbo o Lázaro Galdiano. A partir d'aquest moment sorgiren altres cases museu arreu del territori espanyol seguint el nou model museístic aparegut.

ses museu i que a la vegada són característiques intrínseques i definitòries.²² Jesús-Pedro Lorente Lorente planteja una definició de casa museu, acompanyada d'una reflexió històrica: la difícil categorització d'aquestes institucions, incloses dins museus de personalitats.²³ Per la seva banda, Geneviève Lacambre amplia molt més la concepció de cases museu, ja no només concebudes com a museus de personalitats, sinó com a museus monogràfics.²⁴

Entrant ja al segle XXI, trobam el primer número de la revista digital del Comitè Espanyol de l'ICOM,²⁵ en què la majoria dels continguts són relacions descriptives d'algunes de les cases museu del territori espanyol. En segon lloc, esdevé la publicació de les actes dels tres congressos sobre cases museu, organitzats i coordinats pel Museu Romàntic: *Casas Museo: museología y gestión*.²⁶ Algunes de les reflexions publicades segueixen la tendència internacional, com Lourdes Vaquero

Argüelles.²⁷ Beatriz Blasco Esquivias²⁸ o M. Dolores Antigüedad del Castillo-Olivares;²⁹ i d'altres suposen aportacions diferenciades. És el cas de la mateixa Begoña Torres González, directora del Museu Romàntic, que presenta la primera categorització de cases museu, en àmbit nacional.³⁰ Soledad Pérez Mateo, per la seva part, emfatitza la idea del que és intangible vinculat al mobiliari conservat.³¹ Finalment, un dels darrers articles publicats en la matèria ha estat l'estudi que ha fet l'autor Jesús Ángel Sánchez-García.³²

Cap a una clarificació del concepte i la definició de casa museu

En fer una revisió de la bibliografia sobre les cases museu, el primer que s'aprecia és la varietat terminològica que s'utilitza per referir-se a la tipologia. Una varietat terminològica que no és gratuïta i que causa confusió en el vessant semàntic. La variant idiomàtica també és un punt que s'ha de tenir en compte, tot i que en la majoria de casos es tracta de traduccions literals. En aquest punt es

²² Javier Tussell, «El atractivo de las casas museo», *Revista de Museología. Dossier Casas museo. Generación del 98*, 14 (1998), p. 21.

²³ Jesús Pedro Lorente Lorente, «¿Qué es una casa museo?». *Revista de Museología. Dossier Casas museo. Generación del 98*, 14 (1998), p. 30-32. L'autor les categoritza com a museus de personalitats.

²⁴ Geneviève Lacambre, «Consideraciones sobre los museos monográficos. El ejemplo de Gustavo Moreau», *Revista de Museología. Dossier Casas museo. Generación del 98*, 14 (1998), p. 33-35. Textos extrets i traduïts per Jesús Pedro Lorente Lorente de Geneviève Lacambre, *Maison d'artiste, maison-musée. L'exemple de Gustave Moreau*, catàleg d'exposició, Musée d'Orsay. París: Éditions de la reunion des musées nationaux, 1987.

²⁵ «Casas-museo», *ICOM-CE Digital* núm. 1 (2010).

<http://www.icom-ce.org/recursos/ICOM_CE_Digital/01/ICOMCEDigital01.pdf> (Consulta: 25 de març de 2018).

²⁶ Begoña Torres González (dir.), *Casas Museo: museología y gestión*. Madrid: Ministeri d'Educació, Cultura i Esports, Secretaria General de Documentació i Publicacions, 2013. Publicació que aglutina les comunicacions dels tres congressos dedicats a les cases museu: I Congreso de Casas Museo. Museología y gestión (21-24 de febrer de 2006), II Congreso de Casas Museo: Museología y gestión (14-16 de març de 2007), III Congreso de Casas Museo: La habitación del héroe. Casas Museo en Iberoamérica (5-7 de març de 2008); sota la direcció de Begoña Torres González, directora aleshores del Museu Romàntic.

²⁷ Lourdes Vaquero Argüelles, «De casa a museo y de museo a casa», *Casas Museo: museología...op. cit.*, p. 135- 44.

²⁸ Beatriz Blasco Esquivias, «Reflexiones en torno a las casas museo y las singularidades museológicas del espacio doméstico», *Casas Museo: museología... op. cit.*, p. 145-159.

²⁹ María-Dolores Antigüedad del Castillo-Olivares, «Ámbitos para la vida, espacios para el arte», *Casas Museo: museología...op. cit.*, p. 160-170.

³⁰ Begoña Torres González, «Consideraciones sobre el nuevo plan museológico del Museo Romántico», *Museo. Revista de la Asociación Profesional de Museólogos de España* 13 (2008), p. 169-187.

³¹ Soledad Pérez Mateo, «Las casas-museo como salvaguarda del patrimonio inmaterial: El mobiliario como exponente de una cultura ya desaparecida», *El pensamiento museológico contemporáneo. II Seminario de Investigación en Museología de los países en lengua portuguesa y española*. Oporto: Universidade do Porto, 2012, p. 509-525. <<https://ler.letras.up.pt/uploads/ficheiros/10378.pdf>> (Consulta: 18 de març de 2018).

³² Jose Antonio Sánchez-García, «Cuando vida, obra y arquitectura se entrecruzan. Sobre escritores-artistas y las casas museo como reflejo de una personalidad creativa», *Serries Iberoamericanas de Museología* 7 (2012), p. 145-155. <https://repositorio.uam.es/bitstream/handle/10486/11603/57443_12.pdf?sequence=1> (Consulta: 12 de març de 2018).

posaran de manifest les nomenclatures utilitzades en diferents idiomes: català, castellà, anglès, francès i italià.

Els termes encunyats pels diferents estudiosos compten amb determinats matisos que porten a significacions diferents i, per tant, a institucions diferenciades. Majoritàriament la diferència recau en la utilització del mot museu i la significació d'aquest fet; unes accepcions són enteses com a monuments i les altres com a institucions al servei de la societat. Aquest fet és palès en els diferents vessants idiomàtics. Pel que fa a les cases museu nord-americanes, Coleman utilitza els termes *historic house* i *historic house museum*, i diferencia ben intencionadament aquelles cases històriques que no estan obertes al públic (*historic house*) i les que s'han obert al públic i habilitat per a la visita (*historic house museum*).³³ Itàlia segueix la mateixa tradició utilitzant *dimore storiche-museo*, (traducció literal de la versió anglesa *historic house museum*). Interessa, però la visió de Giovanni Pinna, que afegeix que les *historic house museum* han de seguir unes «restriccions museològiques i museogràfiques».³⁴ A França la diferenciació és clara amb la creació del DEMHIST, 1998, on s'utilitza la terminologia *demeures historiques* i *maison-musée*, i estableix la diferenciació entre unes i altres. Les primeres són concebudes com a monuments i les segones com institucions museístiques.³⁵

En l'àmbit estatal es constata, també, la diversificació de conceptes utilitzats per referir-se a les cases museu. Aquest fet es fa palès tant en llengua catalana com en llengua castellana. Pel que fa a la primera, els termes utilitzats són *casa museu*, *museu* i/o *casa singular*. El mateix succeeix amb la terminologia usada en llengua castellana: *casa-museo*, *museo*, *casa històrica* i/o *mansión històrica*. És freqüent, també, que només s'utilitzin els termes *casa*, a soles, o *casa natal*.

Jesús-Pedro Lorente Lorente no dubta a utilitzar ambdós vocables, *casa-museo* i *mansión històrica*.

³³ Laurence Vail Coleman, *Historic House...op. cit.*, p. 20.

³⁴ Giovanni Pinna, «Introduction to Historic»...*op. cit.*, p. 4.

³⁵ DEMHIST: <<http://demhist.icom.museum/shop/shop.php?detail=1255432597>> (Consulta: 12 de març de 2018).

ca; i atorgant els conceptes de recreació i museïtzació com a característiques de la casa museu, en contra de la originalitat de la *mansión històrica*.³⁶ És així, doncs, qualsevol *mansión històrica* una *casa-museo*? Més aviat serien, en part, complementàries: les cases museu es troben ubicades dins cases històriques, però no totes les cases històriques són cases museu. Altres autors com León,³⁷ Alonso,³⁸ Bolaños³⁹ o Zubiaur Carreño.⁴⁰ per referir-se a aquesta tipologia, utilitzen el terme de *casa-museo*, i tenen, les seves publicacions, un caire decididament museístic. S'ha notat també que moltes vegades apareix el terme *casa* o *casa natal*, que en la majoria dels casos és acompanyat pel nom del personatge al qual es dedica la institució.

Dues puntualitzacions més afecten la varietat terminològica: la gran quantitat de tipologies de residències i habitatges, com els palaus, castells o les cabanes (entre d'altres), exemples de les diferències culturals i socials. Per altra banda, hi ha el fet que la configuració d'un museu depèn substancialment de l'entitat a la qual pertany: sovint, les iniciatives de les cases museu han estat encapçalades per entitats privades i regides per fundacions sense ànim de lucre i, com a conseqüència d'això, es relega la terminologia de casa museu per utilitzar la pròpia de l'entitat gestora.

Lavors, què és una casa museu? Quines són les característiques que la diferencien d'una casa històrica i d'una altra institució museística?

L'any 1997, en la ja citada conferència *Abitare la storia: le dimore storiche-museo*,⁴¹ fou el primer cop que es presentà una definició oficial. La primera definició va córrer a càrrec de Pavoni i Selvafolta:

³⁶ Jesús Pedro Lorente Lorente, «¿Qué es una casa-museo?»...*op. cit.*, p. 30.

³⁷ Aurora León, *El Museo. Teoría, praxis y utopía*. Madrid: Ediciones Cátedra, 1978.

³⁸ Luís Alonso Fernández, *Museología: introducción a la teoría y práctica del museo*. Madrid: Istmo, 1993.

³⁹ María Bolaños, *Historia de los Museos...op. cit.*

⁴⁰ Francisco Javier Zubiaur Carreño, *Curso de museología*. Gijón: Ediciones Trea, 2004.

⁴¹ Rosanna Pavoni, Ornella Selvafolta, «Le diversità delle dimore-museo: opportunità di una riflessione», Luca Leoncini – Farida Simonetti (eds.), *Abitare la storia...op. cit.*, p. 32-36.

Museum-Homes which are open to the public as such, that is, with their furnishings and collections, even if on successive occasions, which have characteristic colour schemes, and which have never been used to display collections of a different provenance, constitute a museographical category in every particular, and on that varies widely in typological respects. Briefly, the specific character of this type of building is the indissoluble link between container and contained, between palace/house/apartment and permanent collections/furnishings/ornamental fixtures.⁴²

Aquesta primera aportació estableix unes bases definitòries de la tipologia, tot i que algunes recaiguin en l'ambigüitat. S'estableix que una casa museu es troba oberta al públic, amb el mobiliari i col·leccions originàries. Es diferencia entre col·lecció i mobiliari, atès que aquest últim no forma part de la col·lecció. No dubten a remarcar, i demostren quin n'és el tret característic i definitori, que hi ha un vincle indissoluble entre contenidor (diferents tipologies d'habitatges) i contingut (col·leccions, mobiliari i decoració, permanent). Aquesta primera definició és important, ja que aposta per la integritat i exactitud històrica, en la unió de contenidor i contingut. Es presenta com una de les premisses definitòries i característiques de les cases museu.

El mateix any de la constitució del DEMHIST, 1998, Jesús-Pedro Lorente també aporta una definició de casa museu. Segons l'autor, «es un ámbito doméstico abierto al público como testimonio ejemplar de la decoración de interiores de una época o como homenaje a alguien que por alguna razón está relacionado con ella».⁴³ Es tracta d'una visió molt generalista, tant, que sembla ser més representativa de casa històrica que no de casa museu. A més, no parla en cap moment de col·lecció ni de béns mobles, sinó que pren importància la decoració d'interiors, i minimitza, així, el sentit de museu i de col·lecció, i l'exactitud històrica defensada per Pavoni i Selvafolta.⁴⁴

⁴² *Ibid.*, p. 17.

⁴³ Jesús Pedro Lorente Lorente, «¿Qué es una casa-museo?»...*op. cit.*, p. 30.

⁴⁴ *Ibid.*, p. 30.

En els darrers anys, una altra autora espanyola ha reflexionat sobre la definició de les cases museu. Soledad Pérez Mateo posa l'èmfasi en el patrimoni intangible: una casa museu és «una de las tipologías museísticas que, con mayor claridad, transmite unos valores inmateriales que se hacen visibles a través de la exposición de una serie de objetos íntimamente ligados a su propietario».⁴⁵ Destacar la importància que li dona als objectes de la institució, els quals han d'estar íntimament lligats al propietari, i per tant, a la casa.⁴⁶ És la definició que té un caire decididament més museístic.

Classificacions i categoritzacions

Entre les classificacions per tipologies museístiques més generalistes destaquem, en primer lloc, la proposada per l'ICOM, durant els anys 1975-77, que és tan generalista com excloent. El criteri utilitzat per a classificar els museus parteix de la naturalesa de les col·leccions i situa les cases museu com una subcategoria de museus històrics, i diferencia entre museus biogràfics o cases museu *per se*. Segons aquesta classificació, una casa museu és una institució dedicada a la vida d'un personatge des d'una perspectiva històrica.⁴⁷

Uns anys més tard, Aurora León realitza una classificació sistemàtica, extensa i crítica, en la qual es denota una evolució i estableix tres sistemes de classificació: segons la disciplina, segons la densitat objectual i segons la propietat (gestió financera). És una visió més àmplia, que parteix de la consideració que no hi ha una sola forma de classificar els museus. En aquest sentit, seguint el criteri de densitat objectual, l'autora situa les cases museu dins la tipologia de museus especialitzats, i explica que se centren «en los valores humanos, socioeconómicos y artísticos del personaje».⁴⁸ Això ens porta a dues consideracions òbvies. En primer

⁴⁵ Soledad Pérez Mateo, «Las casas-museo como salvaguarda del patrimonio»... *op. cit.*, p. 512.

⁴⁶ ICOM, *Programme 1975-1977*, París: Maison de l'Unesco, p. 6-7, citat a Francisco José Zubiaur Carreño, *Curso de museología...**op. cit.*, p. 42 - 43.

⁴⁷ *Ibid.*, p. 6-7.

⁴⁸ Aurora León, *El Museo...* *op. cit.*, p. 161.

lloc, que ella, com l'ICOM, només concep les cases museu com una institució museística dedicada a la biografia d'un personatge; i, en segon lloc, no les situa dins cap disciplina, i s'entén que no està clara la disciplina a la qual pertanyen (art, història, etnologia, ciència o tècnica) o bé, que a causa de la seva essència, les cases museu són representants d'una o més disciplines.

Passant a les categoritzacions que es fan de les mateixes cases museu, cal considerar Sherry Butcher-Youngmans com el primer autor que fa una aportació en aquest sentit.⁴⁹ Divideix les cases museu en tres categories:

1. *Documentary historic house museums*. Relaten la vida d'un personatge o un lloc d'interès històric o cultural, contenen objectes originals i, si és possible, el traçat original.

2. *Representative historic house museums*. Documenten, registren un estil, una època o una forma de vida. En aquests ambients, els escenaris poden ser reconstruïts usant ítems que no siguin originals: poden ser còpies dels originals o peces que no pertanyien a la casa, o bé que hagin estat adquirides.

3. *Aesthetic historic house museums*. Són cases/llocs (originalment, *places*) on s'exhibeixen col·leccions privades que no tenen res a veure amb la casa mateixa, la seva història o els seus ocupants.

Aquesta es pot considerar la primera classificació estrictament tipològica de les cases museu. La classificació parteix de dos criteris: l'originalitat del continent, i la col·lecció i temàtica. La importància de la col·lecció i el tema ja no recauen només en la vida d'un personatge, sinó en la importància historicoarquitectònica, estètica, antropològica i/o sociològica de l'immoble i la col·lecció. En segon lloc, preveu i admet les adquisicions de béns que no pertanyien originàriament a la col·lecció, així com la reconstrucció d'espais. Finalment, val a dir que inclou un tipus de casa museu que desvincula el continent del contingut.

⁴⁹ Sherry Butcher-Youngmans, *Historic House Museums...* *op. cit.*; citat a Giovanni Pinna, «Introduction to Historic»... *op. cit.*, p. 8.

El 1997, Rosanna Pavoni i Ornella Selvafolta presentaren una nova classificació de les cases museu, que incloïa noves categories i tipologies. El criteri en el qual es basa aquesta classificació i categorització és el concepte clau en què recau la importància de la institució, i abasta una major quantitat de subtipologies, que suposa una ampliació del concepte i, a la vegada, una dissolució d'aquest mateix. De fet, Pavoni és conscient d'aquesta problemàtica i comenta que, tot i no apostar per la creació d'un estàndard fix, no s'ha de donar per suposat que no hi ha límits en la conceptualització d'aquestes.⁵⁰ Així, el DEMHIST, en la primera dècada del 2000, tira endavant el projecte de categorització⁵¹ per a cases museu partint de les idees de Pavoni al 1997. Les nou categories oficials del DEMHIST, i per extensió de l'ICOM, són les següents:

1. Cases de personalitats. Casa on la importància recau sobre la persona que habità l'immoble.
2. Cases de col·leccionistes. Tipologia que emfatitza la relació entre el col·leccionista i la col·lecció que va fer.
3. Cases belles. Casa important per l'arquitectura i disseny interior.
4. Cases d'esdeveniments històrics. Casa que representa un període concret i important de la història, a mode d'esdeveniment.
5. Cases de la societat i història local. Casa que és un exponent particular de la història local o regional.
6. Llars ancestrals. Cases que són exemples d'un tipus d'arquitectura i període molt anterior en el temps.
7. Cases de poder. Residències de gran envergadura, tals com castells i palaus.

⁵⁰ Rossanna Pavoni, «Towards a definition»...*op. cit.*, p. 20.

⁵¹ Aquest projecte de categorització tingué una aplicació pràctica en les cases museu dels Països Baixos. Informe del Projecte de Categorització per a cases museu. DEMHIST, ICOM: <http://demhist.icom.museum/shop/data/container/DEMHIST_CategorizationProject_Report_Phase_2_Espanol.pdf> (Consulta: 7 de març de 2018).

8. Cases religioses.
9. Cases humils. Cases que representen l'arquitectura anterior autòctona.

Algunes explicacions són molt precises, d'altres no tant i algunes de les categories de cases museu són ambigües i qüestionables. En aquesta línia, és realment confusa la definició d'alguna de les anteriors, com poden ser les cases d'esdeveniments històrics o les llars ancestrals (que porten a una confusió conceptual; però existent i esclaridora en la realitat holandesa, segons declaracions de les mateixes autores). Cal remarcar, també, que es torna a utilitzar el terme casa, a soles, que pot provocar un endarreriment en la concepció de les cases museu.

Durant la primera dècada del 2000, trobam dos autors que s'han ocupat de la classificació de les cases museu a Espanya, però en un àmbit molt més específic. En primer lloc, Begoña Torres González, que planteja una classificació vinculant l'originalitat de la col·lecció amb la residència on es conserva i diferencia entre dos tipus de cases: les històriques/documentals, amb col·leccions originàries (que també en poden incloure de no originàries, però vinculades a la temàtica) i les creatives/estètiques (que contenen col·leccions no originàries de l'immoble, però vinculades a l'època).⁵² El que fa Begoña Torres González és una classificació general, molt en la línia de Butcher-Youngmans, tot modificant la tercera via, les creatives i estètiques. Aquí l'autora, en lloc d'op- tar per una casa museu com a escenari i espai expositiu no relacionat amb la col·lecció presentada, planteja una nova opció: cases museu d'estil amb una col·lecció no vinculada originàriament a la casa, però sí relacionada per temàtica i originària de l'època.⁵³

La darrera aportació innovadora que es fa en aquest camp és Jesús Ángel Sánchez-García. L'autor fa una divisió i una classificació de les cases

museu d'autors literaris o artistes, segons el temps d'estada de cada individu en les residències, causa d'una càrrega biogràfica menor o major.⁵⁴

Proposta de definició de les cases museu

Definir una casa museu és, per naturalesa, quelcom complex i ampli. Es valoren diferents aspectes, tots importants per a la denominació. Per això, des d'aquest estudi, s'ha cregut necessària l'elaboració d'una definició exhaustiva i sistematitzada.

1. La essència definitòria principal de les cases museu és la relació indissoluble entre continent i contingut.
2. Conservació, majoritària, dels trets originals que donen sentit al concepte de la casa museu; tant en àmbit de continent com de contingut.

Quant a l'arquitectura, continent:

3. Residència/habitatge històric significatiu del concepte que representa, d'un període històric o pertanyent a un personatge o personatges importants.
4. La residència ha de ser representativa de la integritat i l'exactitud històrica que vol mostrar. Això significa que ha de conservar, majoritàriament, els trets originals relacionats amb el concepte o tema de la casa museu.

Quant a les col·leccions, contingut:

5. Les col·leccions del museu han d'estar íntimament lligades a la residència, i ser, en gran part, originaris de l'habitatge i, per tant, del concepte representatiu de la casa museu.
6. Es preveu l'increment de col·leccions mitjançant una política que respongui a qüesti-

⁵² Begoña Torres González, «Consideraciones sobre el nuevo»...*op. cit.*, p. 169-187.

⁵³ Objectes i col·lecció originaris del mateix període històric, però no de l'immoble: exemple clarificador de la institució que dirigeix.

⁵⁴ José Antonio Sánchez-García, «Cuando vida, obra y arquitectura»...*op. cit.*, p. 146-149. <https://repositorio.uam.es/bitstream/handle/10486/11603/57443_12.pdf?sequence=1> (Consulta: 12 de març de 2018).

ons històriques, originàries i de relació amb el concepte de la casa museu.

Règim de contravencions en les cases museu:

- a. No es consideraran cases museu aquelles institucions que hagin estat majoritàriament remodelades interiorment, sense conservar l'essència de l'habitatge, tot i que exteriorment conservin l'aparença d'arquitectura domèstica.
- b. No es consideraran cases museu aquelles que siguin fruit d'una total recreació, ja que s'entén que no s'ajusten als criteris d'integritat i exactitud històrica.
- c. No es consideraran cases museu aquelles que col·leccionin objectes no relacionats amb l'habitatge i amb el concepte que es representa.
- i. Més específicament, no es consideraran cases museu aquelles que contenguin col·leccions no originàries de l'habitatge, tot i coincidir amb la temàtica general.⁵⁵

Panorama museístic a Mallorca

La situació actual del museus a l'illa de Mallorca recau sobre conceptes propers a la manca de classificació, la manca d'estudis i de sistematització d'aquestes mateixes, la disposició d'una llei no funcional, etc.; i les cases museu no porten major sort. Un primer acostament i immersió en l'àmbit de les cases museu a Mallorca va ser suficient per adonar-nos de la situació en què es trobaven, lluny de la sistematització i conceptualització a la qual s'aspira. Hi ha, doncs, moltes institucions culturals que compleixen algun criteri i/o requisit que les apropa al concepte de casa museu; ajudant i col·laborant en la difusió, per exemple, de personatges o llocs històrics. Però, a la vegada, deixen de complir-ne altres i no s'adapten del tot a la conceptualització proposta.

En aquest sentit, l'objectiu d'aquest apartat és aconseguir una visió generalitzada de les institucions culturals que s'apropen al concepte de cases museu.

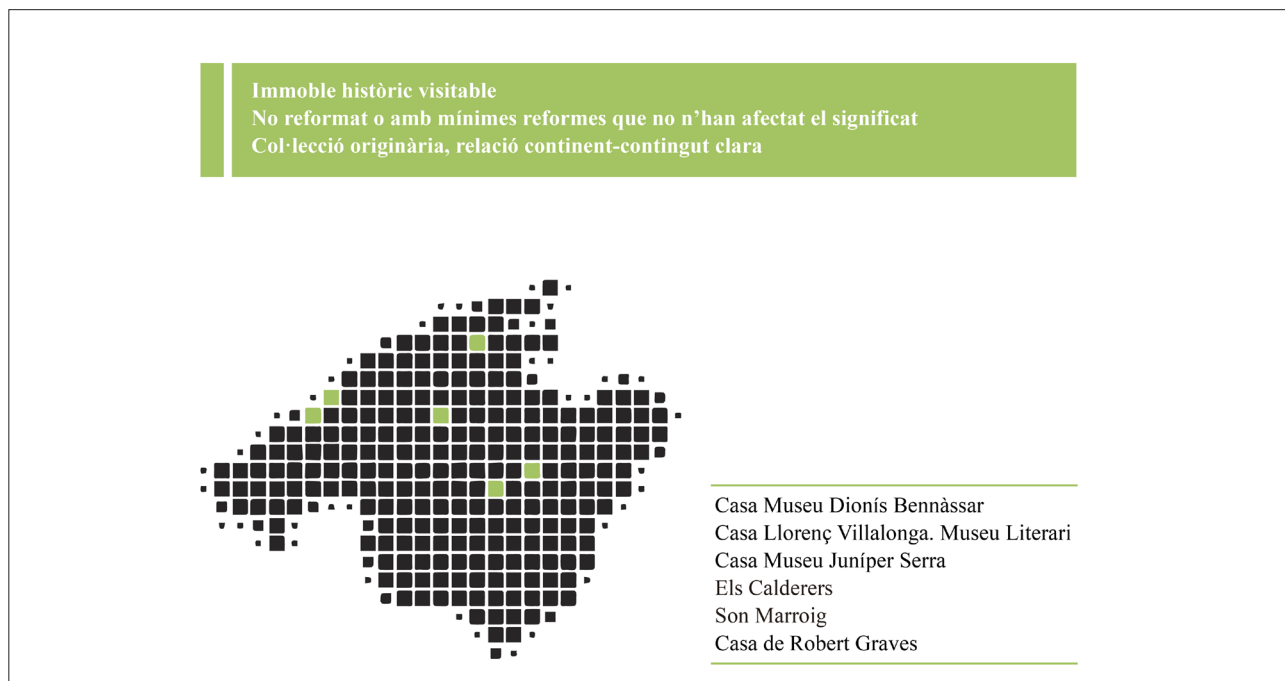
⁵⁵ Cal notar i especificar aquest apartat, el qual fa referència a certs exemples molt concrets, com és el cas del Museu Romàntic.

4.1. Residències històriques properes al concepte de casa museu.

Consideracions per a un futur pla d'ordenació i sistematització de museus

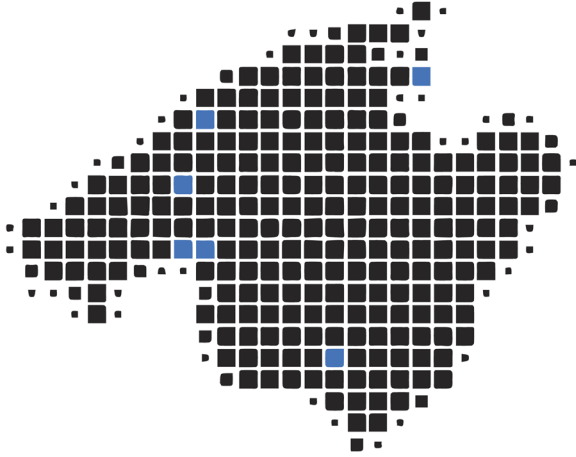

Imatge 1. Residències històriques visitables amb béns mobles originaris. *Font:* Elaboració pròpia.

Imatge 2. Residències històriques visitables no reformades o amb mínimes reformes. *Font:* Elaboració pròpia.

Incorporació de col·leccions no relacionades
amb el concepte clau de la casa

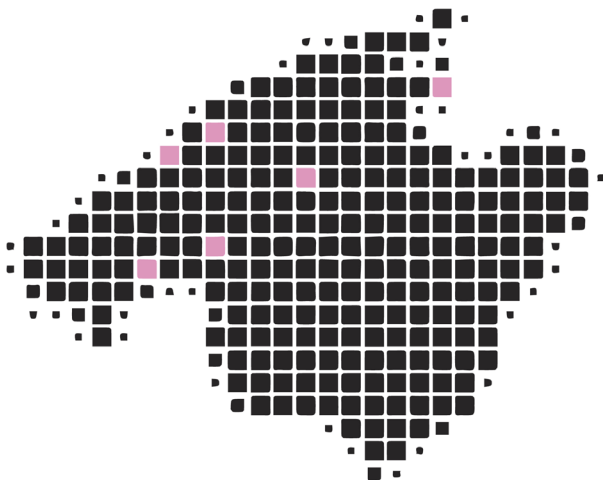

Fundació Yannick i Ben Jakober
Can Prunera. Museu Modernista
Raixa
Palau Reial de l'Almudaina
Can Balaguer
Fundació Museu Cosme Bauçà

Imatge 3. Residències històriques visitables que han incorporat col·leccions no relacionades amb el concepte clau de la casa.
Font: Elaboració pròpia.

Compleixen funcions museístiques

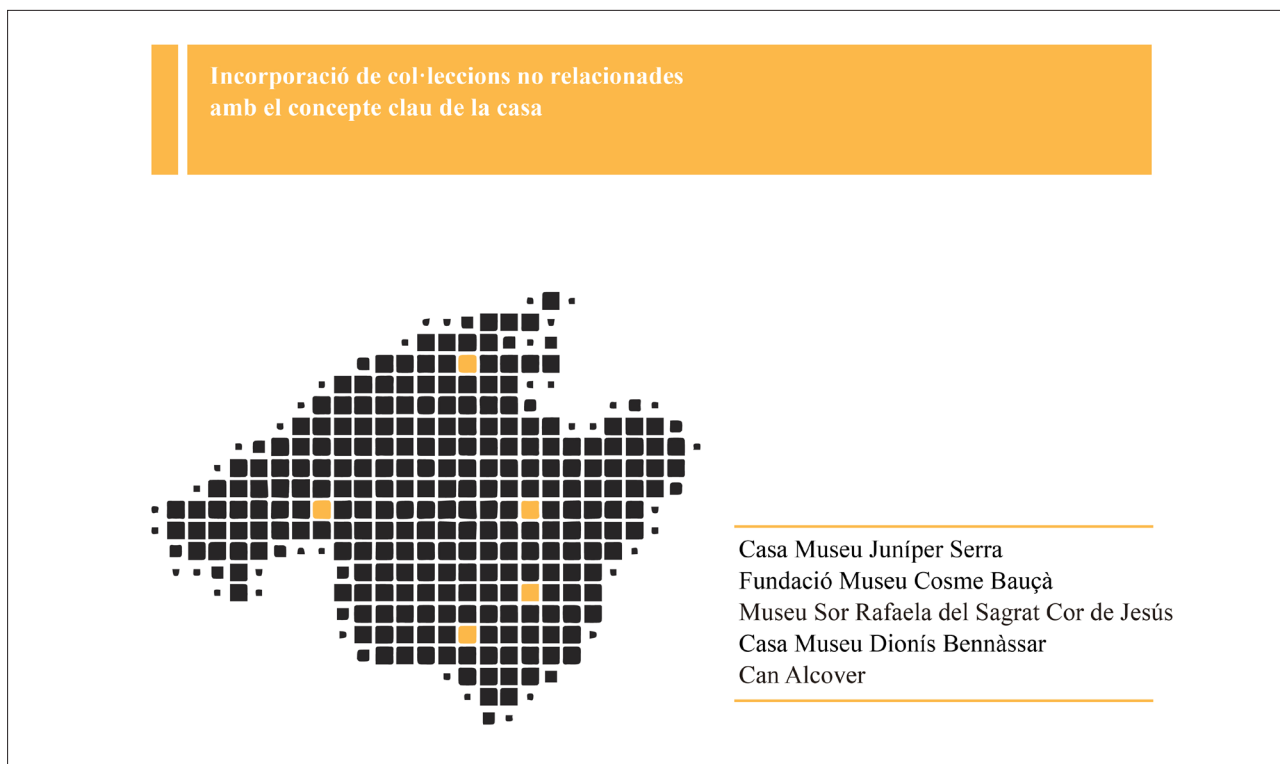

Fundació Yannick i Ben Jakober
Can Prunera. Museu Modernista
Casa de Robert Graves
Casa Llorenç Villalonga. Museu Literari
Palau March
Fundació Pilar i Joan Miró

Imatge 4. Residències històriques visitables que compleixen funcions museístiques. *Font:* Elaboració pròpia.

Imatge 5. Residències històriques visitables que no tenen un horari d'obertura fix. *Font:* Elaboració pròpia.

Les presentacions de cada institució i els gràfics demostren un conjunt de qüestions que es donen en molts dels casos esmentats i que reflecteixen la problemàtica existent en àmbit europeu. Aquests es poden agrupar en els punts següents:

- Confusió entre monument històric i casa museu.⁵⁶
- Pèrdua de l'estructura de l'habitatge a causa de reformes importants.
- Pèrdua de col·leccions originàries, relacionades amb la casa.
- Incorporació de col·leccions no relacionades amb el concepte clau de la casa.
- No horari d'obertura fix i estable.
- Incompliment de les funcions característiques d'una institució museística.

Per altra part, es pot establir una classificació de les institucions presentades a partir de diferents criteris:

⁵⁶ No tota residència històrica visitable és casa museu. S'han de complir un seguit de preceptes i requisits. Vegeu la proposta de definició.

- Segons la tipologia de l'immoble: palaus, possessions, cases senyorials, cases tradicionals i/o cases de pagès.
- Segons el concepte clau que desenvolupen: biogràfiques o cases d'estil.
  - Les biogràfiques es poden classificar en diferents subtipologies, depenent de la dedicació i/o professió del personatge:
    - Cases d'escriptors/literats
    - Cases de col·leccionistes
    - Cases d'artistes
    - Cases de religiosos
  - Les d'estil es poden classificar segons l'estil imperant: gòtic, barroc, tradicional mallorquí, modernista, etc.
- Segons la relació casa personatge: casa natal, casa permanent o casa temporal.

Conclusions

Després d'haver fet una mirada àmplia pel que fa a les terminologies utilitzades per a referir-se a les cases museu, cal tenir en compte un seguit d'apreciacions. Ens trobam que no hi ha una fór-

mula terminològica única per a denominar la figura museística de les cases museu. En primer lloc, val a dir que s'utilitzen indistintament diferents termes per a denominar una mateixa tipologia. Aquest fet no ajuda en la seva consideració. Són molts els termes utilitzats, però sobretot en destaquen dos: casa museu i casa històrica. La utilització d'ambdues nomenclatures ha produït, amb el pas dels anys, una assimilació conceptual. El problema rau en el fet que aquesta assimilació no és gratuïta, ja que els conceptes tenen naturaleses diferents. Les cases històriques o, en qualsevol cas, residències històriques, són edificis representatius d'un temps passat, d'una època històrica, i formen part de la tradició d'una col·lectivitat. Per tant, en aquest sentit, són considerats monuments. Aquests poden continuar mantenint l'ús i restar habitades, poden trobar-se deshabitades i/o poden obrir-se al públic per a la visita. Contràriament al que esmentava Coleman, el fet de restar obertes al públic per a la visita tampoc no val per si sola, com a característica definidora de les cases museu.

Una altra de les opcions més recurrents a l'hora d'anomenar una casa museu és utilitzar tan sols la paraula *museu*, eliminant així el mot *casa*, que n'és una de les característiques claus. El fet d'utilitzar només el terme *museu* suposa una interpre-

tació errònia de la pròpia institució, obviant aquella característica que li és constitutiva: el continent residencial, que és la fita clau que defineix tot el projecte museístic. La casa museu és un concepte únic i aglutinador que es diferencia, conceptualment, de la resta de museus. Cal que hi hagi uns requisits bàsics, essencials i diferenciadors de la tipologia que ens concerneix. Un dels requisits bàsics que s'han de complir a les cases museu, i hi estan d'acord la majoria dels autors, és la relació indissoluble que han de mantenir el contingut i el continent, encara que manquen matisos que defineixin els límits d'aquest vincle. Per aquest motiu es considera necessari i rellevant l'establiment d'uns requisits de caràcter conceptual i legal que permetin definir què és una casa museu. La manca d'unitat quant a la definició i classificació provoca, tal i com s'ha pogut comprovar al llarg de l'estudi, un desordre des d'un punt de vista teòric que es plausible en la gestió pràctica i diària de les institucions i que té com a conseqüència la manca de consideració social al respecte.

El cas de les Illes Balears, i en concret de Mallorca, és una clara mostra de la necessitat d'establir unes polítiques museístiques clares que portin a unes pautes definidores que permetin l'ordenació del sistema museístic de l'illa.

INNOVACIÓ DIDÀCTICA

**LA DIDÀCTICA DE LES MINORIES: UNA PROPOSTA PER A
LA INCORPORACIÓ DEL PASSAT JUEU DE MALLORCA I LA
QÜESTIÓ XUETA A LES AULES**

**THE TEACHING APPROACH TO MINORITIES: A PROPOSAL
FOR THE TREATMENT OF THE JEWISH PAST OF MAJORCA
AND THE “XUETA” TOPIC AT CLASSROOM**

Laura Miró Bonnín

Universitat de les Illes Balears

RESUM: Poques vegades les minories tenen cabuda als temaris impartits a les aules. El currículum marca uns continguts en els quals predominen els grans temes i personatges, cosa que no reflecteix la realitat de la quotidianitat històrica. A Mallorca, un dels components que ha influït constantment en l'esdevenir històric és el desenvolupament d'un grup al marge, la comunitat xueta. És per això que en aquest article pretenem conscienciar d'aquesta necessitat. Introdurem la nostra proposta, analitzarem projectes didàctics similars i contarem la nostra experiència explicant el tema jueu, convers i xueta a l'escola Es Liceu.

PARAULES CLAU: jueus, conversos, xuetes, minories, didàctica

ABSTRACT: Minorities are seldom included on school syllabi. Education legislation sets content with an overwhelming presence of major historical topics and leading figures, thus failing to reflect everyday historical reality. In Majorca, the evolution of a particular marginalised group has had an on-going impact on historical events: the 'Xueta' community. This article aims at raising awareness of the need to include minorities by introducing our proposal, analysing similar didactic projects and recounting our experience in teaching Jewish, convert and Xueta history at the Es Liceu school.

KEY WORDS: Jews, converts, Xueta, minorities, didactics.

Presentació

Aquest article intentarà donar unes pinzellades sobre l'aplicabilitat didàctica d'un conjunt històric compost pel passat jueu de Mallorca, l'evolució conversa i la qüestió xueta. Concretament, inserirem dues propostes didàctiques que hem elaborat i que poden servir d'inspiració al professorat per tractar aquesta temàtica a l'aula. També oferirem una llista de referències per reconstruir el passat jueu de Mallorca, la història dels conversos i dels xuetes, per basar l'explicació magistral i la formació d'activitats procedimentals. En cap cas proposam una estructura tancada, sinó que oferim al professorat un punt de partida que s'hauria d'adaptar a cadascun dels contextos on es pugui treballar. Per acabar, explicarem la nostra experiència a l'escola Es Liceu.

La proposta sorgeix de l'anàlisi de les mancances existents en el panorama educatiu de les Illes Balears quant al tractament d'aquests temes. Si ens remuntam a la LOE, trobam únicament la presència del tema jueu en un apartat referent al període medieval de convivència de les tres cultures (cristiana, musulmana i jueva). Òbviament, quan es tracta a les aules aquesta qüestió medieval de convivència cultural, s'incideix més en el segment social cristià i musulmà que no pas en el jueu, perquè la cultura jueva sempre visqué com una minoria, sense assolir l'hegemonia política i social en cap moment. Així doncs, cal reflexionar sobre la manera com tradicionalment s'ha tractat la història als centres educatius: se solia incloure l'explicació de grans temes, de grans personatges històrics, sense tenir en compte la quotidianitat històrica, el dia a dia, que realment és el que forja la història.¹

Amb el sistema educatiu establert per la Llei orgànica d'educació (LOE) s'oferia una altra opció al professorat per a l'explicació de jueus, conversos i xuetes a Mallorca. Parlam de l'assignatura optativa de l'etapa de batxillerat Història i Cultura de les Illes Balears. Amb la LOMQE han desaparegut les matèries optatives, així com qualsevol tipus de menció al passat jueu als currículums.²

Pel que fa a la qüestió xueta, fins ara, l'aplicació didàctica no s'ha plantejat. Generalment, si apareix als llibres de text, merament es mencionen els cognoms marginats. Hem de tenir en compte que l'exclusió soferta pels descendents de jueus conversos durant segles compon una de les ignomínies històriques més greus de la història de Mallorca. Fins i tot, podem dubtar si avui dia encara en queden certes esclertes. El que sembla segur és que si les noves generacions han superat la intolerància no ha estat per l'efecte de l'autocrítica, sinó de l'oblit.

Els temes que volem introduir a les aules, a més de generar cert interès en l'alumnat, perquè es tracta d'unes qüestions properes (temporalment i geogràficament), poden crear cert sentiment d'empatia i denúncia entre els més joves. Actualment, tots els centres educatius compten amb un pla de convivència, amb unes normes que posen de relleu sobretot el respecte entre cultures i religions diferents. Des d'aquestes propostes didàctiques es podria posar en pràctica aquesta normativa: mitjançant l'aprenentatge d'uns esdeveniments històrics, els alumnes adquiririen uns valors determinants per al desenvolupament humà.³ La multiculturalitat present a les aules ens exigeix crear vincles interculturals, que els alumnes s'adonin que no hi ha races superiors a les altres i que siguin capaços de criticar comportaments abominables

¹ Joan Pagès, «La educación para la ciudadanía y la enseñanza de la historia: cuando el futuro es la finalidad de la enseñanza del pasado», Rosa María Ávila; Rafael López; Estíbaliz Fernández (editors), *Las competencias profesionales para la enseñanza-aprendizaje de las Ciencias Sociales ante el reto europeo y la globalización*. Bilbao: Asociación Universitaria de Profesores de Didáctica de las Ciencias Sociales, 2007, p. 205-215.

² Govern de les Illes Balears, Conselleria d'Educació i Universitat, «Geografia i Història (ESO)», <http://web.caib.es/Normativa/Curriculum_IB/secundaria_lomce/geografia_i_historia_ESO.pdf> [Consulta: 4 de setembre de 2017].

³ Arecia Aguirre, Ana Domènech; Flores Higuera, «Tomar conciencia de la realidad: una mirada transformadora y formativa de los relatos de vida como recurso didáctico», *Tendencias Pedagógicas* 24 (2014), p. 187.

com els que conduïren la societat mallorquina a menysprear una sèrie d'individus pel fet de portar un llinatge dins aquesta sèrie de quinze: Aguiló, Bonnín, Cortès, Forteza, Fuster, Martí, Miró, Pomar, Pinya, Picó, Segura, Tarongí, Valentí, Valleriola i Valls. Cal matisar que aquests quinze llinatges són els que s'han difós com a descendents de jueus conversos, encara que òbviament foren molts més els llinatges que adoptaren els jueus durant el bateig que els convertia en cristians nous. Aquest component lleva encara més fonament, si és possible, a la marginació cap als quinze.

Objectius generals: aportacions de la temàtica a la didàctica

1. Temàtica innovadora: actualment el panorama educatiu cerca reinventar-se, mitjançant noves temàtiques i metodologies. La inserció d'aquests temes proposats duu una càrrega innovadora important per ser inèdits en el món educatiu.

2. Impuls de la història local, una matèria en retrocés: de ben segur, un enfocament més localista podria aportar major compromís i empatia dels alumnes cap als assumptes històrics tractats. El plantejament de la inserció de la història local a les aules neix de la necessitat de generar una identitat pròpia entre l'alumnat, amb la qual puguin valorar molt millor el patrimoni que els envolta.⁴

3. Potenciació de l'esperit crític: al professorat de ciències socials hom sol exigir-li la formació de futurs ciutadans amb capacitat per exercir els drets que comporta la ciutadania amb llibertat. Amb aquesta proposta didàctica, pensam que s'impulsa la reflexió crítica dels alumnes. A més a més, aprofitant l'adolescència, època en què els estudiants tenen un comportament més reivindicatiu, podem donar un sentit positiu al comportament rebel amb l'anàlisi dels moments de

marginació patida per jueus, conversos i xuetes a Mallorca.

4. Temàtica transversal i aprenentatge competencial: en els nous models educatius de metodologies innovadores se sol incidir en els conceptes de transversalitat i en el compliment de les competències clau (antigues competències bàsiques a la LOE).

5. La diversitat de fonts existents, que posteriorment comentarem, per tractar els temes jueu, convers i xueta, demostra la transversalitat en l'aplicació didàctica. El fet d'impartir aquestes propostes didàctiques abraçaria diferents disciplines que comentarem tot seguit.

6. Pel que fa a l'aprenentatge per competències, val a dir que la metodologia variada que presentarem posteriorment ha tingut en compte el compliment de les competències clau.

7. Promoció de la convivència: aquestes propostes didàctiques incideixen en la possibilitat de créixer mitjançant la diversitat. El tractament de la intolerància dirigida als xuetes pot oferir una actitud de rebuig cap aquest comportament i una presa de consciència que no té cap sentit excloure ningú per una motivació religiosa o racial.

8. Actualment, el sistema educatiu estableix que es pugui elegir entre religió catòlica i valors ètics en cada curs de l'etapa de secundària. La legislació educativa destina únicament una hora setmanal a aquestes matèries. Avui dia s'opta per una educació més laica, però això no hauria de ser incompatible amb el fet que els estudiants poguessin tenir una base sobre les religions existents en el món i el paper que han tingut durant la història. Les propostes didàctiques que presentam ben bé podrien tenir cabuda en una assignatura optativa que existia a la LOE anomenada Història i Cultura de les Religions o a la de Valors Ètics.

Qüestions prèvies al plantejament de les propostes

Aquestes línies pretenen servir per animar el professorat perquè tracti la temàtica jueva, conversa i xueta de Mallorca en les diferents assignatures en les quals hem demostrat que tindria ca-

⁴ Carolina Ibarra, «Desde la historia local a la didáctica del patrimonio: estrategia didáctica presentada en un taller para profesoras de Villa Dulce Crav», *Andamio. Revista de Didáctica de la Historia* 1 (2014), p. 103-104.

buda. Així mateix, volem que aquest article pugui mostrar la quantitat ingent de recursos de què disposam per aproximar l'estudiant a l'aprenentatge d'aquestes unitats i, de la mateixa manera, guiar el professorat, des de la nostra posició, en la manera com es podria iniciar els estudiants en aquestes matèries.

En primer lloc, pensam que és essencial distingir dues unitats didàctiques dins dels tres punts tractats (jueus, conversos i xuetes), perquè un dels trets més conflictius que ens trobam quan es parla quotidianament d'aquests temes és la confusió en la terminologia. S'ha de tenir molt clar que, en termes religiosos, de jueus descendents dels primers que arribaren a Mallorca només en podem parlar fins a l'any 1435, ja que des d'aleshores es veieren forçats a la conversió o optaren per fugir. Més endavant, els descendents d'aquests conversos seran els xuetes. Així doncs, la primera unitat didàctica abraçaria des dels orígens de la presència jueva a les Illes Balears fins als Actes de Fe de 1691 i la consegüent difusió per part de Francesc Garau amb la publicació de *La Fe Triunfante*. La segona unitat didàctica hauria d'incloure una sessió de síntesi dels coneixements de l'anterior unitat didàctica, i s'estendria pràcticament fins a l'actualitat, amb una anàlisi d'allò que suposa ser xueta avui dia.

Per altra banda, intentaríem fer una transposició pedagògica als cursos en els quals s'adaptarien millor les unitats didàctiques, i hem de tenir en compte la manca de tractament que han rebut els temes esmentats en el procés d'ensenyament-aprenentatge. Tanmateix, si hem de fer una proposta, la primera unitat didàctica la inseriríem a segon d'ESO. Malgrat correspondre a una edat molt primerenca (12-13 anys), és en aquest curs quan s'incideix més insistentment en la història medieval. Així doncs, en aquest nivell tindríem un context general que permetria entendre millor el pas de comunitat jueva a conversa, amb un clar protagonisme de la Inquisició.

S'ha de tenir en compte que l'assignatura de Ciències Socials de primer d'ESO té un contingut curricular centrat en la prehistòria i l'edat antiga, mentre que la matèria de tercer d'ESO ofereix continguts més ajustats a Geografia Física i Humana.

Quart d'ESO té un context d'aprenentatge històric sobre el segle XVIII i l'època contemporània.

Pel que fa a la segona unitat didàctica, en proposam l'adaptació a quart d'ESO, curs en el qual pensam que els alumnes han assolit cert nivell de maduresa, suficient com per afrontar la temàtica xueta, i és el curs en el qual el tema millor s'adapta al currículum. A més a més, pensam que, atès que part de l'alumnat no cursa el batxillerat, seria necessari contextualitzar les dues propostes a l'etapa obligatòria.

Finalment, cal aclarir en aquestes qüestions prèvies, abans d'endinsar-nos en les unitats didàctiques, que des d'aquesta proposta pedagògica també pretenem cobrir un deure social cap al grup portador dels quinze llinatges menyspreats. És important que els nostres joves coneguin la qüestió xueta, perquè una marginació similar no pot tornar a succeir. Fins ara s'ha intentat oblidar l'estigma, fet afavorit per la configuració d'una societat multicultural amb el boom turístic i les migracions. Però ha arribat l'hora d'iniciar un procés d'autocrítica que seria molt sa que l'iniciassin els nostres joves.

Proposta didàctica I: El passat jueu de Mallorca i l'evolució conversa (2n d'ESO). Objectius didàctics i propostes metodològiques

Objectius:

1. Fer conèixer els orígens de la presència jueva a les Illes Balears, l'organització social, el fonaments de la religió i la rellevància econòmica.
2. Explicar els pogroms esdevinguts als calls de Palma i Inca el 1391, les causes i conseqüències.
3. Narrar en quines circumstàncies es va produir l'expulsió definitiva dels jueus a Mallorca (1435), mentre que a la resta de territoris de la monarquia hispànica no succeí fins a l'any 1492.
4. Analitzar el paper que va tenir el Sant Ofici de la Inquisició a Mallorca, i les repercussions econòmiques, socials i religioses que tingué entre els integrants de la comunitat conversa.

5. Vincular costums gastronòmics actuals als antecedents jueus.
6. Conèixer els calls jueus de Palma i incidir en diferents punts de l'itinerari didàctic.
7. Contextualitzar *La Fe Triunfante* com a divulgador del fenomen convers i, per tant, com un dels iniciadors de l'estigmatització dels xuetes.

Continguts conceptuals, procedimentals i actitudinals:

1. Els orígens de la presència jueva a les Illes Balears. L'activitat proposada seria un comentari de text d'una font primària, és a dir, de l'Encíclica del bisbe Sever (418), comparada amb l'observació de les restes arqueològiques funeràries trobades al jaciment de ses Fontanelles de Son Torrella (Santa Maria del Camí, s. IV-V).⁵ Amb aquesta explicació i l'activitat de consolidació pensam que els alumnes poden valorar les fonts primàries com una eina indispensable per reconstruir la història. Així, en el cas de l'Encíclica del bisbe Sever, serà necessària una lectura crítica, que tingui en compte la intenció de l'autor. Tanmateix, l'explicació d'aquest punt duu implícit el respecte cap a la resta de cultures i religions, juntament amb la promoció d'una convivència intercultural pacífica.
2. Els pogroms de 1391. Aquest contingut conceptual seria consolidat amb una activitat que consistiria en la lectura d'un fragment de *L'atles furtiu* d'Alfred Bosch. Aquesta peça és protagonitzada per la família Cresques, concretament s'explica com els afectà el pogrom i la posterior conversió. Com a continguts actitudinals que es treballarien, cal mencionar la valoració d'un personatge històric com és el jueu mallorquí

- Jafudà Cresques. En aquest sentit, esperam aconseguir una valoració crítica dels alumnes sobre les agressions sofertes pel conjunt de la comunitat jueva durant els pogroms.⁶
3. L'expulsió definitiva dels jueus de Mallorca (1435). L'explicació serà complementada amb un comentari de text d'una font secundària, que és la que ens serveix per comprendre quin va ser el fet que va propiciar el ressorgiment de l'odi cap als jueus: el *Cronicón mayoricense* d'Àlvar Campaner,⁷ fins al punt d'impulsar-ne l'expulsió definitiva. Com a continguts actitudinals, cal intentar que els alumnes interpretin quines circumstàncies religioses, socials i econòmiques incidiren en aquesta decisió. Així mateix, és important que es pugui dur a terme una reflexió sobre què significa forçar una persona a la conversió i si realment és possible abjurar d'una religió per començar a practicar-ne una altra.
  4. La Inquisició i els conversos: repercussions econòmiques, socials i religioses. Per treballar aquest punt, realitzarem un comentari d'imatges, concretament proposam una sèrie de peces com puguin ser els gravats de Limborch, on es poden observar en diferents escenes les passes que seguia un condemnat per la Inquisició. També és interessant observar el quadre d'Eugenio Lucas Vázquez *Condemnats per la Inquisició*. El poder de la imatge ens permetrà afrontar de millor manera els continguts actitudinals: el fet que els alumnes puguin observar com esdevenia un procés inquisitorial, la roba amb la qual hom els vestia per assenyalar-los, les desfilades que havien de realitzar davant d'una multitud enfurismada, així com l'assetjament al qual eren sotmesos els acusats per la Inquisició permetrà que els estudiants empatitzin de millor manera amb aquest període històric.

⁵ Miquel S. Font, *La fe vençuda. Jueus, conversos i xuetes a Mallorca*, Palma: Miquel Font Editor, 2007, p. 14-15.

⁶ Alfred Bosch, *L'atles furtiu*, Barcelona: Columna, 2004.

⁷ Àlvaro Campaner, *Cronicón mayoricense: noticias y relaciones históricas de Mallorca desde 1229 a 1800*, Palma: Ajuntament de Palma, 1984, p. 156-158.

Una altra proposta procedimental seria la lectura de fragments de l'obra de Carme Riera *Dins el darrer blau*. Amb aquesta aproximació, els alumnes podran observar l'alternativa que existia a la conversió per a aquells que no volien abjurar la religió jueva o que veien la possibilitat de ser glapits per la Inquisició. Aquesta narració recull els plans d'un grup de descendents de jueus conversos i permet al lector identificar-se amb el sentiment d'angoixa que els genera continuar vivint a Mallorca. D'aquesta manera, l'alumnat pot ser conscient que l'assumpte dels llinatges és exclusiu de Mallorca, que els xuetes quan viatjaven a qualsevol altre indret del món, fins i tot a qualsevol zona de l'Estat espanyol o a qualsevol de la resta de les illes que formen l'arxipèlag balear, no eren ni menyspreats ni assenyalats. A més a més, hi ha a Europa certes ciutats on els jueus eren molt ben valorats, com pugui ser la Liorna mencionada al llibre. És per això que encara avui dia trobem en el saber popular una dita a Mallorca que exclama: «Qui va a Liorna, no torna.»⁸

5. Els actes de fe i la pervivència de l'estigma xueta. Cal explicar com esdevingueren els darrers actes de fe (1691) i referir-se a la difusió que se'n va fer mitjançant la publicació de *La Fe Triunfante* del sacerdot jesuïta Francesc Garau el mateix any. Entre 1678 i 1691 trobam els anys de major repressió inquisitorial cap als conversos mallorquins. Sobresurten els casos de 1691, els que han tingut més ressonància, i en els quals tres individus, Caterina Tarongí,⁹ Rafel Tarongí i Rafel Valls, acusats per la Inquisició, es negaren a abjurar la religió jueva (un cop descobert que la continuaven practicant en la intimitat) i, per aquest motiu, foren cremats de viu en viu. Per a consolidar aquest aprenentatge, optariem per una activitat procedimental que consistís en la lectura dels apartats en què el

pare Francesc Garau descriu escabrosament la tortura i cremadissa a la qual varen ser sotmesos els tres condemnats.¹⁰ Com a aprenentatge actitudinal d'aquesta sessió, ens interessa que l'estudiant sigui capaç autònomament d'interpretar les intencions que podia haver-hi a la societat mallorquina per publicar una obra que contàs de manera tan cruenta aquestes execucions.

6. Els calls de Palma passa a passa. Abans d'aquest itinerari didàctic, s'explicaria a l'alumnat el recorregut al qual s'enfrontaria en la sessió següent i s'aclaririen una sèrie de termes imprescindibles en un glossari sobre la religió i cultura jueves. Malgrat que no quedin vestigis físics clars al centre històric de Palma que demostrin la presència jueva, és imprescindible que els nostres joves, quan passin per aquella zona, sàpiguen que era el barri on visqueren els jueus.

Primerament, podríem situar-nos al Call Menor, carrers de Sant Bartomeu, Jaume II i Bosseria. En aquesta aturada podríem insistir en el fet que la separació dels jueus en uns barris determinats (calls) era una situació generalitzada: a partir de 1215, amb el Concili del Laterà, per ordre del papa Inocenci III, es començaren a dictar lleis més restrictives contra els jueus, i una d'aquestes fou que haurien de viure aïllats de la comunitat cristiana. Dins aquests carrers és imprescindible conduir els alumnes a l'actual edifici del Banc d'Espanya, parcel·la que albergava una sinagoga.

Posteriorment, en haver abandonat el Call Menor, ens dirigiríem al Call Major i podríem comentar als estudiants que aquest canvi d'emplaçament va respondre al creixement de la comunitat jueva al segle XIII. Dins el Call Major serà impactant per a l'alumnat poder comprendre que aquest barri quedava tancat amb quatre portes. Serà possible recórrer la situació de cadascuna de

⁸ Carme Riera, *Dins el darrer blau*, Barcelona: Destino, 1994.

⁹ Dia 4 de maig de 2018, l'Ajuntament de Palma ha dedicat un carrer a Caterina Tarongí a la barriada de la Vileta, a l'antic carrer de Belchite.

¹⁰ Francisco Garau, *La Fe Triunfante en quatro autos celebrados en Mallorca por el Santo Oficio de la Inquisición en que han salido ochenta y ocho reos, y de treinta y siete relajados solo hubo tres pertinaces*, Memphis: General Books, 2012, p. 14-17.

les quatre: portal Major (entre el carrer del Sol i el carrer de Monti-sion), porta de l'Abeurador del Temple, porta de les antigues Torres Levaneres (actual porta del Camp) i porta de Santa Clara (actual convent).

L'itinerari hauria d'incloure també un passeig per les sinagogues del Call Major. La sinagoga és l'edifici central de qualsevol call i a Palma n'hi hagué quatre: la ja esmentada sinagoga del carrer de Sant Bartomeu (Call Menor), una segona sinagoga, on ara trobem l'església de Monti-sion, la sinagoga major al carrer de les Escoles i la sinagoga nova al carrer de la Pelleteria. En aquest recorregut serà interessant que els alumnes observin l'antiga toponímia dels carrers de Palma, present encara en algunes plaques de carrer.

Pel que fa a la importància cultural i intel·lectual dels jueus mallorquins, caldria fixar dues visites obligatòries. En primer lloc, el carrer de les Escoles, que encara conserva una toponímia que fa referència a les escoles levítiques hebrees que s'hi situaven. Sabem que allà hi havia savis autòctons experts en astrologia i que hi havia una biblioteca de gran magnitud. Posteriorment, podem dirigir-nos a la zona de la porta de l'Abeurador del Temple, on es va establir una escultura en honor al cartògraf Jafudà Cresques. Com que l'alumnat ja haurà adquirit uns coneixements sobre aquest personatge en sessions anteriors, podrà aportar puntualitzacions complementàries a l'explicació del docent.

Finalment, un altre punt imprescindible se situa a la plaça Major, concretament a l'edifici que acollí el tribunal de la Inquisició a Palma. A més a més, la toponímia ens ajuda, ja que a la placa de carrer de les escales que duen de la plaça Major, a la plaça del Mercat, trobam la denominació costa de la Inquisició. Per aquesta passarel·la passaven en desfilada els condemnats per la Inquisició, en un trajecte en el qual eren assenyalats i vexats.

Com a activitat procedimental per a aquesta sortida didàctica, els estudiants haurien d'elaborar les seves pròpies rutes amb les conclusions que han extret de cadascun dels punts en els quals ens hem detingut. Quant als continguts actitudinals, pensem que, si volem que els nostres alumnes posin en relleu el patrimoni de la ciutat, primerament

l'han de conèixer. Amb aquest tipus de sortides es fomenta el respecte i la valoració de les restes que puguem conservar i afavorim el coneixement a través de la vivència.¹¹

7. La petjada jueva mitjançant una mostra gastronòmica. Són molts els elements culturals mallorquins que deriven de les comunitats jueves històriques, però ens hem decantat per donar rellevància al tema gastronòmic perquè pensem que pot facilitar l'empatia dels estudiants amb la temàtica. El passat jueu de Mallorca ha tingut nombroses repercussions en la nostra cultura actual. Un dels camps que pot resultar més estimulants pot ser la gastronomia. Alguns dels plats típics de la gastronomia mallorquina tenen un origen jueu o un paral·lel clar en la gastronomia hebrea. Tenim l'exemple de la panada, que és un invent jueu durant el període de convivència amb la cultura cristiana i musulmana. Així doncs, els jueus, als forns comunitaris, per evitar la contaminació amb traces de porc als seus aliments, el cobrien amb pasta. Pel que fa als rubiols i els crespells, les formes tradicionals, de mitja lluna i d'estrella de David, són sospitoses també de gaudir de certa influència hebrea. D'altra banda, l'ensaïmada té un paral·lel indiscutible a la gastronomia jueva. La *halab* jueva, una mena de pa, té forma d'espiral, i la recepta només varia en el fet que la *halab* no conté saïm, ja que, com bé sabem, els aliments derivats del porc són prohibits per als jueus.¹² Així doncs, aquest taller gastronòmic ens pot aportar un factor clau en la convivència a les aules: valors de tolerància derivats d'un aprenentatge que fa comprendre que alguns dels nostres costums quotidians deriven d'altres cultures, com pugui ser la jueva.

¹¹ José Monteagudo, Carmen Oliveros, «La didáctica del patrimonio en las aulas. Un análisis de las prácticas docentes», *Universidad, Escuela y Sociedad*, 1 (2016), p. 71.

¹² IB3, *Això és mel*: «El llegat jueu». <<https://www.youtube.com/watch?v=BOBTdsIYYIE>> [Consulta: 5 de setembre de 2017].

Metodologia

Atès que es tracta d'un temari extraescolar, optarem per una metodologia en la qual l'explicació del docent no duri més de vint minuts per sessió. Volem concedir el protagonisme a l'alumnat, per així poder completar les activitats proposades i acabar les sessions amb unes reflexions, veritablement importants en un tema que vol incidir en valors de tolerància i respecte cap a les altres cultures i religions. El treball cooperatiu i l'obertura del debat entre els alumnes seran factors importants per complir les competències clau que marca el currículum.

La diversitat metodològica es pot observar en les activitats procedimentals: partirem de comentaris de text primaris, secundaris i literaris; observació de pintures artístiques que recreïn l'època que ens interessa; sortida amb itinerari didàctic; i taller gastronòmic.

Proposta didàctica II: La qüestió xueta (4t d'ESO). Objectius didàctics i propostes metodològiques

Objectius didàctics

1. Entendre que a partir de la publicació de tres reials cèdules de Carles III (1782, 1785 i 1788) es posa fi a l'estigmatització oficial cap als xuetes per passar a una marginació popular.
2. Descobrir factors vinculats a la marginació de la comunitat xueta: endogàmia i limitació d'oficis.
3. Repensar les dificultats dels xuetes per entrar en el món eclesiàstic: el cas de mossèn Tarongí (1877).
4. Valorar la rellevància cultural dels xuetes en el moviment de la Renaixença.
5. Conèixer el darrer reducte del gueto xueta i les ofenses patides en una cronologia recent.
6. Debatre i concloure si la qüestió xueta és un assumpte del passat.

Continguts conceptuals, procedimentals i actitudinals:

1. La fi de l'estigmatització oficial: la publicació de tres reials cèdules de Carles III a favor dels xuetes. Com a continguts procedimentals per tractar aquest període, la referència més clara, indiscutiblement, són les tres reials cèdules, on es poden destriar els fragments que fan referència a les concessions referents a la comunitat xueta.¹³ També es conserva el retrat d'un dels individus que forma part dels perruques. Aquesta pintura es va realitzar en commemoració de les reials cèdules, per la qual cosa podria resultar interessant treballar-la en aquest context. En aquesta il·lustració es podrien interpretar diferents elements iconogràfics com la perruca mateixa (distintiu de riquesa en aquesta època) o el document representatiu de les reials cèdules que s'emportaren de Madrid.¹⁴ Quant a actituds, l'objectiu que ens marcam és que l'alumnat conegui que, a les portes de l'edat contemporània, a Mallorca existia un grup de persones que vivien al marge de la resta de la societat.
2. La persistència de l'endogàmia i la limitació d'oficis del grup xueta. Aquests dos components, encara que més apaivagats segons que transcorri la història, marcaran el desenvolupament social de la comunitat xueta. Hi havia certs aspectes que la legislació no podia regular. La limitació d'oficis que exercia el grup xueta, amb una especialització com a marxandos i argenters, derivava de la disposició de clàusules de puresa de sang que els impedié accedir a certs gremis. Sabem, però, que en època contemporània, concretament el 1812, desapareixeran els gremis i hi haurà una major llibertat en aquest sentit. D'altra banda, més persistent va ser l'endogàmia. Diversos estudis de l'antropò-

¹³ Francesc Riera, *La causa xueta a la Cort de Carles III*, Palma: Lleonard Muntaner Editor, 1996, p. 117-125.

¹⁴ Miquel Font, *La fe vençuda. Jueus, conversos i xuetes a Mallorca*, Palma: Miquel Font Editor, 2007, p. 92

leg i especialista en endogàmia xueta Enric Porqueres han conclòs que pràcticament fins a mitjan segle XX, els xuetes es casaven principalment entre si.¹⁵ De fet, encara que sigui una dada poc significativa referent a l'endogàmia, no hem d'obviar que en una enquesta publicada el 2001, elaborada per la Universitat de les Illes Balears, un trenta per cent dels mallorquins enquestats no es casaria amb un xueta i un cinc per cent no el tindria ni tan sols com a amic.¹⁶ Una fórmula procedimental de tractar la temàtica podria ser l'aproximació a múltiples narracions que tracten dels entrebancs que sorgien socialment en plantejar-se la possibilitat d'un matrimoni mixt. Amb aquest contingut literari es podria optar per la transversalitat amb les assignatures de Llengua Catalana i Literatura o Llengua Castellana i Literatura: obres en narrativa com *Jorge Aguiló o los misterios de Palma* d'Eduardo Infante (1866),¹⁷ *Los muertos mandan* de Blasco Ibáñez (1909),¹⁸ el poema *La filla de l'argenter* de Ramon Picó i Campamar¹⁹ o *Mort de dama* (1931) de Llorenç Villalonga.²⁰ Malgrat que aquesta darrera referència no tracti el tema dels matrimonis mixtos, en el personatge d'Aina Cohen trobam com el narrador constantment menysprea una dona xueta. Una altra activitat que podríem dur a terme per enfocar tant l'endogàmia com la limitació d'oficis seria l'anàlisi d'un

arbre genealògic d'una família xueta que inclogués la seva ocupació. Posteriorment els alumnes podria elaborar el propi arbre i reconstruir-ne la genealogia.

Respecte de les actituds, el que pretenem és que l'alumnat vegi la literatura com una porta que possibilita observar les dinàmiques socials del període en el qual es contextualitza. Així mateix, la temàtica mencionada ha de conduir-los a la denúncia de la situació viscuda pel grup xueta. Concebem la genealogia com un element de motivació per a l'estudiant.

3. Conèixer les dificultats que vivien els xuetes en el món eclesiàstic mitjançant el cas de mossèn Tarongí, en l'afer conegut amb el nom de sa Taronginada. Aquesta exclusió va provocar que mossèn Tarongí decidís crear una sèrie d'escrits, posteriorment compilats al llibre *Algo sobre el estado religioso y social de la isla de Mallorca. Polémica contra las preocupaciones de clase*.²¹ Precisament aquesta obra de denúncia podria ser utilitzada com a contingut procedimental. Els alumnes, amb aquesta lectura, tindrien l'ocasió d'analitzar la qüestió xueta des d'un testimoni intern. Així doncs, aquest component podria aportar un contingut actitudinal de major empatia amb els xuetes que patien la marginació a finals de segle XIX.
4. Valorar la transcendència dels literats xuetes en el moviment de la Renaixença. Tot i l'ostracisme patit a Mallorca, els xuetes gaudiren d'un protagonisme indiscutible a la Renaixença. Foren molts els que optaren per emigrar a terres catalanes i valencianes, on res no sabien de l'assumpte dels cognoms. La literatura d'alguns d'aquests autors xuetes parla de la seva condició, del menyspreu que pateixen i del sentiment que els produeix. Alguns dels autors més destacats foren Tomàs Aguiló i Cortès, Tomàs Aguiló i Forteza, Marian Aguiló i Fuster, Guillem

¹⁵ Enric Porqueres, «Llinatges xuetes. Límites y ventajas de la aproximación antroponímica», a Gregorio Salinero i Isabel Testón (ed.), *Un juego de engaños: movilidad, nombres y apellidos en los siglos XV y XVIII*, Madrid: Casa de Velázquez, 2010, p. 43-59.

¹⁶ Albert Bonnín, *Pensar l'etnicitat xueta*, Palma: Leonard Muntaner Editor, 2013, p. 17.

¹⁷ Eduardo Infante, *Jorge Aguiló o los misterios de Palma*, Palma: Imprenta de Felipe Guasp y Vicens, 1866.

¹⁸ Vicente Blasco Ibáñez, *Los muertos mandan*, Barcelona: Red Ediciones, 2017.

¹⁹ Francesc Riera, *Els xuetes, des de la intolerància a la llibertat (segles XVIII-XX)*, Palma: Leonard Muntaner Editor (2003), p. 202-205.

²⁰ Llorenç Villalonga, *Mort de dama*, Barcelona: Edicions 62, 1986.

²¹ Francesc Tarongí, *Algo sobre el estado religioso y social de la isla de Mallorca*, Palma: Imprenta P. J. Gelabert, 1877.

Forteza i Valentí, Ramon Picó i Campamar, Jeroni Forteza i Valentí, Estanislau de Kotska Aguiló.

Per treballar i consolidar aquest aprenentatge, seria molt positiu apostar per una transversalitat amb el Departament de Llengua i Literatura Catalana. Com a activitat procedimental, optàriem per l'anàlisi de dos poemes de temàtica xueta. El primer, *L'adeu del jueu*²² de Ramon Picó i Campamar, i a continuació, *Resignación* de Tomàs Aguiló i Forteza.²³ El component actitudinal que volem generar en l'alumnat és la consideració que molts xuetes, per poder destacar, es veien obligats a viatjar a terres peninsulars. De la literatura d'aquests autors es desprèn la sensació que els xuetes se sentien estranys a la terra on havien nascut.

5. Conèixer el darrer reducte del gueto xueta i les ofenses patides en una cronologia recent. Palma i, concretament, el seu centre històric componen un indret excepcional perquè es dona la circumstància que conserva un carrer on, fins fa ben poc, es concentraven els negocis argenters dels xuetes. Ens referim al carrer de l'Argenteria, que avui dia ja ha perdut la seva essència, amb la inserció de tot tipus de negocis a la zona. D'aquesta manera, com a activitat de consolidació, proposam un exercici de compilació de fonts orals dels més majors per part de l'alumnat. D'altra banda, pensam que també resultaria impactant oferir als alumnes fotografies d'algunes vexacions que hagueren de patir els xuetes entre els anys setanta i noranta del segle XX. Pintades on es referia als xuetes com a *judíos*, *cuervos* o en les quals es representaven creus gammades poc diuen a favor de la tolerància de què fa gala la societat mallorquina. Un cop més, quant a actituds, cercam la denúncia i la crítica per part de l'alumnat. També cal cercar la

valoració de la història oral que poden oferir els més majors.²⁴

- Debat sobre si la qüestió xueta és un assumpte del passat. La sessió estaria protagonitzada per uns estudiants ben informat ja sobre la qüestió xueta, cosa que els suposa tenir les competències necessàries per formular arguments per debatre. D'aquesta manera, trobaríem dues opinions contraposades: els que pensarien que la qüestió xueta és un assumpte del passat i els que consideressin que encara perdura cert recel. Allò que pretenem amb aquest exercici és que els alumnes arribin a la conclusió que una marginació similar no pot tornar a succeir, a més a més d'impulsar la capacitat per generar arguments i crear una opinió pròpia.

Metodologia

Novament, es tracta d'un contingut extraescolar i, en aquest cas, ens referim a un estudiant més madur, per la qual cosa aquesta unitat didàctica ha d'estar clarament enfocada perquè els estudiants gaudeixin d'un protagonisme indiscutible en el procés d'ensenyament-aprenentatge. La metodologia proposada és diversa i en les activitats procedimentals, partim des de comentaris de text (fonts primàries i textos literaris), fins al comentari de fotografies, passant per temes com la genealogia. Cercam, doncs, una implicació des de l'alumnat que es tradueixi també en una certa autonomia per ser capaç de crear una pròpia opinió sobre el tema. D'aquesta manera, la darrera sessió, a manera de debat, serà imprescindible per valorar si s'han assolit els continguts conceptuals, procedimentals i actitudinals.

²² Ramon Picó, *L'adeu del jueu*, Pollença: Fundació Guillem Cifre de Colonya, 2007.

²³ Joan Mas, «El problema xueta viscut per Tomàs Aguiló i Forteza», *BSAL* 37 (1979), p. 378-409.

²⁴ Eva Laub i Juan Laub, *El mito triunfante: estudio antropológico-social de los chuetas mallorquines*, Palma: Miquel Font Editor, 1987.

L'aplicació didàctica del tema jueu i convers

Hi ha a l'Estat espanyol un programa anomenat Caminos de Sefarad que pretén dinamitzar les visites, tant turístiques com didàctiques, per les diferents ciutats que disposaven d'un call ben definit. En aquest sentit, les diferents ciutats que hi són adscrites tenen un centre de referència, on poden acudir els visitants, per obtenir informació sobre la història dels jueus a la ciutat i per concertar activitats programades, ja siguin visites guiades o exposicions.

A finals de 2017, l'Ajuntament de Palma va aprovar de sortir de Caminos de Sefarad per destinar els 22.500 euros de pressupost a la pròpia dinamització dels calls de Palma. En aquest sentit, un punt fonamental resulta donar rellevància al Centre d'Interpretació dels Calls Jueus de Palma o Centre Maimó Ben Faraig. Aquesta institució va ser inaugurada el 2015, però veritablement en cap moment no ha actuat com a punt de referència per difondre el llegat jueu de Palma.

Si observem la programació d'activitats que han realitzat altres ciutats adscrites a Caminos de Sefarad, ens adonem que a Palma desaprofitam un patrimoni excepcional. A més a més, cal tenir en compte que a Mallorca disposem no tan sol d'un passat jueu medieval, sinó que la qüestió va persistir amb els xuetes fins a la contemporaneïtat. Així doncs, la riquesa del material històric que es pot vendre és, si més no, superior a la resta de ciutats, que sí que aposten per un turisme cultural jueu.

Però el tema que ens ocupa és el didàctic i, respecte a aquest component, les ciutats esmentades han realitzat, novament, un esforç major per acostar els estudiants al call. Per cercar un exemple d'aplicació didàctica, ens referirem primerament a Segòvia, la *judería* disposa d'un centre didàctic on es programen activitats gràcies al fet que el centre disposa de panells, pantalles amb vídeos o projeccions 3D, al mateix temps que l'Ajuntament s'hi ha involucrat donant finançament per a visites guiades i dramatitzades.²⁵

²⁵ Ajuntament de Segòvia (2018), Centro Didáctico de la Judería: <http://juderia.turismodesegovia.com/es/documentos/cat_view/170-descarga-informacion>.

La idea de Caminos de Sefarad és anar programant activitats tant per als turistes com per a acostar el tema jueu als centres educatius de totes les ciutats que hi són adscrites. Darrerament, el desembre de 2017, es va posar en funcionament un projecte didàctic titulat *Leer y escribir con Ana Frank*. Aquest cicle d'explicacions i taller didàctic culminava amb un concurs de «microrelats» inspirats en la vida d'Ana Frank, enfocat a alumnes d'entre nou i dotze anys. Així doncs, ens adonem que no tan sols es posa en relleu el patrimoni de la ciutat, sinó que també s'aprofita la temàtica jueva per fer un aprenentatge d'ampli espectre, amb el tractament de la persecució nazi contra els jueus.²⁶

Un altre dels projectes educatius que ha promogut Caminos de Sefarad és *Benjamín de Sefarad*, destinat a l'alumnat de secundària, per aportar coneixements sobre el patrimoni jueu a les assignatures de Ciències Socials. Els objectius pretesos són la valoració del patrimoni i el foment del respecte intercultural. Tot enfocat des d'una metodologia innovadora, amb vídeos, presentacions digitals i aplicacions mòbils, juntament amb un quadern de treball perquè els alumnes puguin agafar anotacions i realitzar les tasques proposades.²⁷

Experiència a l'escola Es Liceu (Pont d'Inca). Sessió sobre jueus, conversos i xuetes

Dia 23 de març de 2017, juntament amb Antoni Picó (integrant de Memòria del Carrer), vaig tenir l'oportunitat de dur a terme una sessió de 105 minuts al col·legi Es Liceu a dos grups de tercer d'ESO. Es Liceu és una escola cooperativa i aconfessional que concentra cursos d'educació infantil, educació primària, educació secundària obligatòria i formació professional.

²⁶ Caminos de Sefarad. Red de Juderías de España (2017), El taller educativo y exposición *Leer y escribir con Ana Frank* llegará a Plasencia tras su paso por Hervás: <<http://www.redjuderias.org/leer-escribir-ana-frank-plasencia-red-de-juderias>>.

²⁷ Caminos de Sefarad. Red de Juderías de España (2016). *Benjamín de Sefarad*: <<http://www.redjuderias.org/benjamin-sefarad/>>.

En aquest temps explicàrem jueus, conversos i xuetes, en Toni es va centrar més en la part jueva i jo en conversos i xuetes. L'explicació s'anava complementant amb la lectura de textos, l'aclariment de conceptes desconeguts²⁸ i una presentació en PowerPoint, per oferir imatges que il·lustrassin en tot moment allò que contàvem. Una darrera part de la xerrada la vàrem dedicar a parlar de genealogia, i finalment proposàrem als alumnes la reconstrucció del seu propi arbre genealògic.

En tot moment, intentàrem que els alumnes fossin protagonistes, demanant-los els coneixements previs que tenien sobre la matèria. Malauradament, pocs d'ells havien sentit parlar sobre jueus, conversos i xuetes. Alguns dels coneixements que sí que tenien provenien del cinema, sobretot de pel·lícules ambientades en el nazisme.

Com a valoració final, d'aspectes positius destacaríem que la temàtica els va impactar i en alguns casos fins i tot podríem dir que indignar. Els alumnes no podien entendre que es marginàs una part de la població pel fet de portar un llinatge dels quinze que els anunciàrem. També mostraren molt d'interès per aquests llinatges i per saber si ells o algú conegut els portaven. El tema de la genealogia i les investigacions de Toni Picó, que ha indagat en les seves arrels familiars fins al segle XVII, els sorprengué gratament. D'altra banda, la sessió va estar presidida per diferents objectes típics de la religió jueva (quipà, menorà, llàntia, Torà o *yad*), els quals vàrem presentar en darrera instància, i els alumnes s'hi acostaren per demanar per la seva utilitat.

Com a punts més febles, val a dir que la manca de coneixements previs dificultà la participació de l'alumnat. A més a més, s'hagueren d'aclarir molts de termes que se solen donar per sabuts, ja que al centre Es Liceu no s'imparteix l'assignatura de religió. Per aquest motiu, potser seria necessari dins les assignatures de Ciències Socials donar una pinzellada sobre les religions presents durant la història i les seves característiques.

²⁸ Cal anotar la necessitat d'elaborar un glossari de termes quan s'intenta aproximar l'alumnat a un tema que els és desconegut.

Conclusions

Les unitats didàctiques que hem proposat serveixen com una primera passa per intentar cobrir un buit inexplicable. L'absència de la temàtica jueva, conversa i xueta dins les programacions escolars ha provocat que les noves generacions desconeguin per complet una de les taques més profundes de la nostra història. Des d'un punt de vista general, sembla positiu que s'hagi oblidat el menyspreu vers aquells que porten un cognom entre els quinze considerats xuetes, però, si tenim en compte aquella vella sentència que dicta que la societat que desconeix la seva història està condemnada a repetir-la, no pareix que anem per bon camí. Així doncs, la inclusió de la temàtica en el món educatiu podria permetre una superació positiva per autocrítica, no per oblit.

Per ser una matèria extraescolar, hem apostat per una metodologia diferent, amb gran diversitat quant a les activitats proposades. En conjunt, hem pretès que l'alumnat sigui el protagonista i entengui quina és la tasca de l'historiador, juntament amb quines fonts pot comptar per reconstruir la història. De qualque manera, amb les activitats d'aquestes unitats didàctiques intentam que els alumnes es posin en el paper de l'historiador, el treball del qual en ocasions és poc comprès pels més joves i, de la mateixa manera, en fomentam l'autonomia i la capacitat per crear una opinió pròpia. No hem aportat tots els apartats que requereix una unitat didàctica perquè pensem que aspectes com l'avaluació s'han d'adaptar a cadascun dels contextos educatius pertinents.

Aquestes línies pretenen haver estat una primera passa per prendre consciència de la necessitat d'incorporar la temàtica als currículums escolars. Hem posat l'exemple de l'aplicació de les temàtiques en dos cursos determinats, però en cap cas limitam la possibilitat de transposar didàcticament aquestes unitats didàctiques a edats més primerenques o tardanes.

Igualment, des d'aquí hem volgut fer una crida al replantejament de les matèries de Ciències Socials, massa centrades en grans temes i poc vinculades a la història autòctona, cosa que implica que

de cada cop els nostres joves tinguin més desco-
neixement sobre la història local. L'assumpte de
què hem tractat n'és un exemple més en aquest
sentit.

Recursos bibliogràfics bàsics sobre jueus, conversos i xuetes a Mallorca

- Bernat, Margalida, *El call de ciutat de Mallorca a l'entorn de 1350*, Palma: Leonard Muntaner, 2005.
- Ferrà, Miquel *El call de Palma: Ciutat passa a passa*, Palma: Miquel Font, 2004.
- Forteza, Conxa, *Històries del carrer*, Palma: Amics dels Arxius de Mallorca, 2006.
- López, Josep Francesc, *Guia judia de Mallorca*, Palma: Leonard Muntaner, 2004.
- Maíz, Jorge, *Viure al marge: la vida quotidiana dels jueus de Mallorca (segles XIII-XIV)*, Palma: Leonard Muntaner, 2013.
- Miró, Laura, «La condició xueta en el segle XIX», *Randa* 75 (2016), p. 15-31.
- Miró, Laura, «La qüestió xueta en el segle XX», *Randa* 77 (2017), p. 151-169.
- Pérez, Llorenç, Muntaner, i Colom, Mateu, *El Tribunal de la Inquisició en Mallorca: relació de causes de fe 1578-1806*, Palma: Miquel Font Editor, 1986.
- Porcel, Baltasar *Els xuetes mallorquins. Quinze segles de racisme*, Barcelona: Edicions 62, 2002.
- Segura, Miquel, *Memòria xueta*, Barcelona: BITZOC, 1994.

ENTREVISTA

PERE GABRIEL, INICIADOR DELS ESTUDIS SOBRE EL MOVIMENT OBRER A LES BALEARS

David Ginard i Féron
Universitat de les Illes Balears

Pere Gabriel i Sirvent (Terrassa, 1945) és un dels pioners de la historiografia científica sobre les Balears. Dos anys abans de la mort de Franco, va publicar *El moviment obrer a Mallorca* (Curial-Lavínia, Barcelona, 1973), llibre emblemàtic, que implicà una reinterpretació global de la història política i social de preguerra. Per primera vegada, hom trencà amb el tòpic de l'*illa de la calma* i descobrí l'existència d'una realitat complexa marcada per un desenvolupament urbà i industrial gens menyspreable, que havia posat les bases per a la difusió del republicanisme i l'obrerisme a Mallorca. A hores d'ara, *El moviment obrer...* és encara un referent crucial per als estudiosos dels segles XIX i XX a l'arxipèlag.

Des d'aleshores, Pere Gabriel ha desplegat una extensa i innovadora obra centrada en l'estudi

de l'obrerisme i el republicanisme a Espanya i a Catalunya, alhora que ha mantingut un contacte permanent amb les Illes per raons professionals i familiars (la seva dona, la professora i historiadora de la literatura Margalida Tomàs i Vidal, és mallorquina). En són un bon exemple les col·laboracions en la revista *Randa* o la participació en jornades i actes acadèmics organitzats per l'àrea d'Història Contemporània de la Universitat de les Illes Balears. El 2015 es jubilà com a catedràtic d'Història Contemporània de la Universitat Autònoma de Barcelona, després de gairebé quatre decennis de plena activitat com a docent i investigador. És ara catedràtic emèrit. No hi ha dubte, per tant, que es tracta d'una persona ben idònia per encetar aquesta secció, en què historiadors consagrats vinculats amb les Balears proporcionaran un balanç de la seva experiència professional.

Ens podries parlar dels teus orígens familiars?

El meu pare era un obrer especialitzat, impressor –*minervista* i maquinista. L'any 1952-53 s'establí pel seu compte i creà una petita impremta a la Barceloneta. Morí el 1960, quan jo encara no havia fet quinze anys. La meva mare, que havia treballat en feines disperses i escadusseres, ara hagué de mantenir-nos, tota sola, a mi i a la meva germana. La principal feina que trobà fou la de la neteja al Museu d'Història de la Ciutat.

Quins records tens dels teus estudis primaris i secundaris?

A casa nostra es valorava fins a l'exageració l'educació i la cultura. Vaig estudiar les primeres lletres en una Escola Montessori i, a continuació, a l'Escola Baixeras, on vaig tenir alguns mestres que provenien de l'Institut Escola d'abans de la guerra, com Joaquim Casassas o Jaume Ministral. Del 1955 al 1962, vaig estudiar a l'Institut de Batxillerat Milà i Fontanals. Alguns professors de llavors sens dubte em van *marcar*. El qui més: Josep Garcia López, també procedent de l'Institut Escola, i que ens ensenyà història de la literatura. Fou ell qui primer ens parlà dels literats de la generació del 27 i també de la Segona República, de la cultura francesa del moment i, fins i tot, d'alguns escriptors catalans, com Josep M. de Sagarra o Josep Pla.

I dels anys d'universitat? És conegut que et formares inicialment com a economista...

En efecte, els meus estudis a la Universitat foren força complicats. El 1962, vaig començar Medicina. Aquell primer contacte amb la Universitat xocà de manera força estrident amb el meu accés a l'activisme cultural del moment. El 1963, volia passar-me als estudis de Filosofia i Lletres, més en l'àmbit de la literatura que no pas la història, però llavors calia tenir el batxillerat de Lletres i jo havia fet Ciències. La solució era aprovar un primer curs complet a la Universitat. Vaig triar Ciències Econòmiques. En el moment de la Caputxinada, el 1966, jo era a tercer. Vaig ser un dels estudiants expulsats de la Universitat i traslladaren el meu expedient a Bilbao. A més a més, vaig perdre la possibilitat de demanar més pròrrogues del servei militar i em tocà anar a fer-lo a Mallorca, el 1967.

I després hi va haver una *tercera* fase acadèmica el 1973-75, quan vaig cursar el que em faltava d'Econòmiques, de nou a Barcelona. Llavors, jo ja tenia ben dibuixat el meu camí com a historiadore. La tesina, el 1975, i la tesi doctoral, el 1981, les vaig llegir a Econòmiques, però amb uns continguts clarament històrics i socials. Aquest trànsit de l'Economia a la Història ara pot semblar insòlit, però llavors els estudis d'Econòmiques, en l'especialitat d'Economia General, tenien un perfil molt marcadament social i polític.

Quins professors de la Universitat et marcaren més? N'hi va haver cap que t'inculcàs l'interès per la història contemporània?

Dels professors d'Econòmiques, he d'esmentar Jordi Nadal, Manuel Sacristán i Fabià Estapé. El contacte amb la Facultat de Ciències Econòmiques m'obrí un nou ventall de lectures que m'havien de marcar molt posteriorment. D'una banda, un apropament a la història de Catalunya, que em permeté descobrir tant Vicens Vives com Pierre Vilar i Ferran Soldevila; d'altra banda, vaig entrar també de ple en la història del pensament econòmic i social. I finalment vaig eixamplar molt el meu coneixement dels debats marxistes, des de l'austromarxisme i els autors alemanys fins als grans estudis anglosaxons (Hobsbawm, Thompson...). Ara bé, cal tenir en compte que en aquells moments la història contemporània no estava encara consolidada dins el món acadèmic a Espanya. Per aquesta precarietat, el meu accés fou molt personal, amb investigadors que vaig conèixer al marge dels cursos de la facultat, com Josep Termes i Miquel Izard. A més a més, ja al meu primer curs d'Econòmiques, vaig entrar a treballar en la confecció de l'adaptació espanyola del *Larousse* francès. Allà vaig consolidar les meves relacions amb l'emergent món cultural d'esquerres de Barcelona. A part dels esmentats, hi havia gent com Isidre Molas, Manolo Vázquez Montalbán o Josep Fontana, que encapçalava la secció d'Història.

Com recordes l'ambient polític i social a Barcelona durant aquells anys?

L'ambient era efervescent. Molts d'estudiants establírem una mena d'identitat entre cultura, modernitat, europeisme, esquerra política i cata-

lanisme. Jo em vaig veure involucrat, sobretot, en el moviment estudiantil que conduí a la formació del Sindicat Democràtic d'Estudiants de la Universitat de Barcelona (SDEUB). És clar que per sota del moviment existí una forta confrontació i militància política clandestina. Jo vaig militar, a partir del 1963, dins el PSUC i vaig mantenir responsabilitats a partir del 1964 i fins al 1967 en el Comitè d'Estudiants general de la Universitat.

Com arribares a sensibilitzar-te, en concret, per la història del moviment obrer?

D'una banda, hi influïren referències familiars. Jo provenia d'una família treballadora que donà suport a la República. El record de la meua infància era plena de relats de guerra i república dels grans. El meu pare creà abans de la guerra un ateneu social a la Barceloneta, marxà voluntari al front amb la CNT, el 1939 fou tancat en un camp de concentració franquista, i després s'exilià a França; no tornà a casa fins el 1942. L'oncle es mogué sempre en l'òrbita de la UGT, l'avi matern lluità amb la columna Durruti, i la meua mare, molt jove el 1936, visqué amb els seus padrins de fonts durant la guerra, i aquest padrí, comunista, fou executat després al Camp de la Bota. També hi havia l'experiència personal. Però, a més a més, Josep Termes m'hi portà. Quan vaig anar a Mallorca, em va demanar de col·laborar en la *Bibliografia dels moviments socials als Països Catalans*. Això em duagué, a Palma, a les biblioteques de l'Ajuntament i a la Provincial, del carrer de Ramon Llull. Mentre consultava llibres vaig trobar-me amb premsa obrera, notòriament amb *El Obrero Balear*. El material i les possibilitats em van entusiasmar i, per sort meua, quan li ho vaig comentar a Josep Termes, aquest em va animar del tot a emprendre l'estudi.

El setembre de 1967 arribares a Mallorca per fer el servei militar. Com era l'ambient polític, cultural i acadèmic a l'illa?

Llavors jo no coneixia res de Mallorca. Les meves primeres portes d'entrada foren els Moll —sobretot Francisc, l'economista—; Pere Jofre —el fill de Bernat Jofre, que havia estat batle de Palma—, i Joan Casals, propietari de l'Hotel Jaume I. Amb l'escriptor Jaume Fuster, que també feia

la mili a Mallorca, aviat contactàrem amb la Casa Catalana i ens incorporàrem a l'Aula de Novel·la el 1968. Allà vaig conèixer l'escriptor Antoni Serra i la seva dona Aina Montaner, i més tard grups de persones que provenien de l'escoltisme o que feien estudis universitaris a l'Estudi General Lullia. Tot aquest ambient mantenia una afirmació cultural i ideològica antifranquista. També puc dir que vaig descobrir una riquesa lingüística insospitada en una Mallorca on el mallorquí oral era clarament dominant, encara que no hegemònic, atès que la diglòssia hi era molt present, i pocs discutien l'oficialitat del castellà.

Llavors et decidires a emprendre *El moviment obrer a Mallorca*. En quines condicions es desenvolupà la recerca?

L'estudi em duagué uns tres anys. Potser no és sobrer recordar que en aquells moments tots els qui treballàvem aquests temes encetàvem una temàtica de recerca i quasi sempre *obriem* les carpetes i les caixes on el material havia estat guardat, ben sovint fora de catàleg. D'entrada, l'existència del moviment obrer mallorquí era una terra clarament ignota. La historiografia de caràcter contemporani del moment no en donava informacions, ni tan sols pistes. Vaig mantenir un contacte escadusser amb Bartomeu Barceló i potser amb Andreu Murillo. Vaig consultar les *Notícies* de Llabrés Bernal (encara que segons recordo sols n'havia tret llavors un primer volum). El que em fou més útil potser va ser el coneixement de petites sèries com les del *Panorama Balear* i les obres de geografia econòmica i social, com la de Vicenç Rosselló i Bartomeu Barceló. Amb qui vaig mantenir una relació més directa i continuada en el futur foren Gregori Mir i aviat —des de Barcelona— amb Josep Massot i Muntaner.

Entrevistares algun antic militant obrer?

Vaig poder parlar amb el socialista Andreu Crespí, amb gent de les cooperatives de Lluçmajor i vaig comptar, a més, amb els records personals i coneixements de Pere Jofre. Cal tenir molt present el secretisme i la incomoditat que en aquells moments es creava quan demanaves aquesta mena d'informacions o el nom de les persones que en poguessin saber alguna cosa. En tot cas, demanar

pels represaliats era quelcom fora de lloc, inevitablement prohibit. Com he dit abans, a casa nostra, a Barcelona, tothom tenia la seva història de guerra i la contava. En canvi, a Mallorca era un tema tabú.

Posares el límit de la recerca en el juliol de 1936. Quines raons pesaren més a l'hora de prendre aquesta decisió?

Era ben conscient de la ruptura que representà la Guerra Civil. I ben d'hora, quan encara en Massot no havia publicat el seu llibre clàssic, jo havia trobat alguns materials i la premsa dels socialistes i republicans mallorquins a Barcelona el 1936-1939. En tot cas, i al marge de la meua molt limitada dedicació a la temàtica de la repressió i la lluita i resistència en temps del franquisme, el que sí que vaig tenir i tinc sempre clar és que la història contemporània no té per què *guanyar objectivitat* amb el transcurs del temps. Una altra cosa són les possibilitats, els mètodes de treball i les reflexions que una història més acostada a les vivències personals de l'autor puguin exigir.

Vares col·laborar amb la revista *Randa* des del primer número. Com en valeres els inicis?

Sincerament, crec que va afavorir l'obertura d'una etapa de la historiografia contemporània illenca nova i molt decisiva. Permeté una integració d'aportacions i recerques provinents de diverses disciplines: literatura, art, cultura, reflexió filosòfica i antropològica, geografia i història econòmica, política i social. En segon lloc, constituí, si es vol implícitament, una mena de fòrum per al debat fonamentat i pausat de la cultura catalana en general, i n'afavorí òbviament la intervenció particular de les Illes Balears. Caldria, en tot cas, recordar que la Universitat de les Illes Balears no es fundà sinó el 1978 i, lògicament, el desplegament efectiu fou posterior.

Quins objectius et vares plantejar amb la sèrie d'articles «Entorn del moviment obrer a Mallorca al segle XIX»? Va implicar, al teu entendre, un canvi metodològic respecte a *El moviment obrer...*?

Per a començar, vaig aprofitar tot un material que ja tenia en part aplegat. Em semblava que em

calia fer-ho, si volia entendre millor el significat del moviment obrer del primer terç del segle XX. Canvi metodològic? Almenys en part, sí, en la mesura que per al segle XIX era fonamental assumir la centralitat del paper del republicanisme, i també la de l'anarquisme i anarcosindicalisme i el cooperativisme i mutualisme. Aquests temes ja havien estat presents en la meua història del XX (i fou, segons crec, un dels encerts d'aquell llibre procurar de situar l'obrerisme militant en el marc de la història política i social més general). Ara bé, en el meu treball a *Randa* no era sols això, perquè s'hi insinuaven altres reflexions més de fons a l'entorn de com acarar l'anàlisi de la cultura política obrera i popular, trencant alguns dels clixés que establien grans ruptures i diferències entre la cultura de referència republicana i l'obrera.

Des de la segona meitat dels anys setanta, la teua recerca se centrà sobretot en Catalunya. Tot i això, continuares investigant i publicant sobre Mallorca. Com valeres les teves posteriors aportacions sobre les Balears?

Jo tenia, des d'un bon començament, una dèria —crec que provenia dels meus mestres i, en especial, de Termes i de Fontana—, que era fer notar el paper rellevant, i a vegades central, de la realitat històrica i social del moviment obrer i popular dins la història contemporània. Una frase molt repetida per mi en aquells anys era que els historiadors del moviment obrer havíem de fer, ras i curt, història contemporània, una història social i política contemporània. Alguns ens oposàvem al que llavors semblava imperar: aïllar i compartimentar els conflictes socials i el moviment obrer i popular dins algunes categories i conceptes com el d'una història social on es podia parlar de tot, excepte de la política. És a dir, ens resistíem a situar la història obrera (i la dels moviments socials) *al marge* d'una hipotètica història política, que en realitat sols era vista com a *central i governamental*.

És en aquest context que, segons penso, cal veure les meves aportacions posteriors a la història de Mallorca i les Balears. Com ja havia succeït en un principi, l'anàlisi històrica de Mallorca em permetia entrar potser més de ple, que no pas la meua recerca barcelonina, catalana o espanyola, en l'estudi global i més ambiciós de la història contem-

porània. És el que vaig intentar de fer amb el meu capítol sobre la «Mallorca Contemporània» dins la *Historia de los Pueblos de España* que va coordinar Miquel Barceló i es publicà el 1984. Paral·lelament, els treballs més específics, com els relatius al socialisme illenc, incorporaven visions que jo pretenia i pretenc més complexes, provinents de la història cultural.

Com veus els vincles entre el moviment obrer català i balear en el període objecte de la teva recerca?

Més estretes del que sovint s'ha explicat, tant en el segle XIX com en el XX, almenys, gosaria dir, fins als anys setanta. Hi incidí, és clar, la potencialitat i l'atracció de l'obrerisme barceloní, que constituí un dels pols fonamentals de les dinàmiques militants obreres de la Mediterrània occidental, no sols de l'anarcosindicalisme. Ho vaig tenir en especial en compte dins l'article «Propagandistas confederales entre el sindicato y el anarquismo. La construcción barcelonesa de la CNT en Cataluña, Aragón, País Valenciano y Baleares», publicat en la revista *Ayer*. Les relacions afectaren tant el moviment obrer com el republicanisme. El tema dels vincles entre les Balears i Catalunya és encara un gran espai obert a la recerca, tot i que hi hagi múltiples monografies en què s'ha tractat en profunditat.

El 1975 t'incorporares com a professor a la Universitat Autònoma de Barcelona. Quin ambient et trobares respecte a l'estudi de la temàtica obrera?

A la UAB l'ambient era jove, amb la presència destacada a Història d'alguns dels noms que ja he esmentat abans, encapçalats per Josep Fontana (Termes i Izard, aviat passaren a la Universitat de Barcelona), i amb una sèrie de companyes i companys a Contemporània, com Anna Sallés, Irene Castells, Borja de Riquer, Francesc Bonamusa, Joaquim Nadal, Jaume Sobrequés, o Albert Balcells. De tota manera, cal dir que la nòmina de professors era a Lletres, per dir-ho així, molt transversal i variada, amb persones situades en diverses posicions metodològiques, ideològiques i polítiques. El paper i la presència als currículums del moviment obrer? Certament es tractà d'una particularitat i

novetat. No passava a cap altra universitat dins d'Història. Quan hi vaig arribar, ja hi havia una assignatura denominada Història dels Fenòmens Socials, que havia promogut Antoni Jutglar i aviat diversos professors oferírem cursos específics d'Història del Moviment Obrer. Aquesta denominació, amb petites variants, es mantingué fins a les més recents reformes dels plans d'estudi. Ara bé, cal ser conscients que aquestes línies, tot i la seva importància, no ocuparen de fet un lloc central dins els plans d'estudi d'Història a la UAB.

Quines diferències hi havia aleshores respecte a l'Europa més desenvolupada quant a l'estudi de la història del moviment obrer?

La diferència no provenia, segons el meu entendre, de la major o menor presència del tema dins les universitats. Tenia més a veure amb la força i articulació legal i institucional del moviment obrer. No oblidem quina havia estat la situació política espanyola, quan tot just es començava a recuperar la visibilitat i el reconeixement legal. En països com Anglaterra, França i Itàlia, per no parlar de les dues Alemanyes, s'havien conservat importants institucions i arxius documentals, i, el que era tant o més important, els debats sobre la història del moviment obrer tenien un gran impacte social i intel·lectual. Només cal recordar el pes de les referències marxistes, socialistes i comunistes, vertebrades per centres com la Fundació Feltrinelli, l'Institut Gramsci i l'Arxiu Ernesto Ragionieri a Itàlia, o l'Institut d'Història Social de París. En canvi, la presència de la història de l'anarquisme i l'anarcosindicalisme hi era més limitada, llevat de la tasca que desenvolupava l'Institut Internacional d'Història Social d'Amsterdam.

Com ha evolucionat aquesta relació entre la historiografia espanyola sobre el moviment obrer i la de la resta d'Europa?

Ningú no pot negar la internacionalització de la historiografia catalana i espanyola que s'ha produït en les darreres dècades. Per més que, això sí, continuem en general circumscrits, i en part *tancats*, dins l'àmbit i els espais de l'hispanisme. Sens dubte, la internacionalització ha incidit en la historiografia obrera i social a casa nostra. En aquest sentit, ens ha afectat a tots l'evolució i el

progressiu canvi dels *paradigmes* metodològics i interpretatius, fixats en gran mesura per una història social europea cada cop més marcada pels debats i les formulacions de la sociologia política i l'antropologia de matriu anglosaxona. Arribats aquí, cal valorar l'impacte i les aportacions de noves formulacions com les de la història cultural, per més que aquesta sovint ens ha arribat i arriba més aviat a través de les propostes franceses i italianes.

Quines han estat des d'aleshores les teves principals línies de treball en relació amb la història del moviment obrer a Espanya i Catalunya?

D'alguna manera ja ho he esmentat. Mantinc la voluntat d'entrar dins la problemàtica de la història de les cultures polítiques dels sectors populars i obrers, amb una especial insistència en les interrelacions i ús persistent de conceptes i llenguatges comuns entre els republicans i els diversos moviments obrers (sindicals, mutualistes i cooperativistes, polítics, etc.). M'interessen molt la sociabilitat, l'associacionisme i l'anàlisi de les lectures populars i militants del pensament social i polític. Darrerament, també, els aspectes simbòlics i iconogràfics, i la interrelació, més estreta que hom a vegades pensa, entre la pràctica literària i la cultura política de l'esquerra de voluntat popular i obrerista.

Per acabar. Quins projectes de recerca tens actualment en relació amb les Balears?

Potser fa de mal dir, per allò de la malastrugança. En aquests moments, la meva aspiració principal respecte a Mallorca i les

Balears és col·laborar en projectes i iniciatives d'altres. I val a dir que m'arriben notícies d'activitats i compromisos del màxim interès. Em sento molt a gust, per parlar sols d'un cas concret, de participar en la recopilació i presentació de les obres completes d'Alexandre Jaume, ara ja en fase de preparació del darrer volum. D'altra banda, espero avançar aviat en l'estudi de la literatura i el moviment demòcrata i republicà de mitjan segle XIX, tot fixant pautes i dades bàsiques a l'entorn de la presència de joves mallorquins de referència progressista a Barcelona.

RECURSOS I FONTS DOCUMENTALS

L'ARXIU DEL SO I DE LA IMATGE DE MALLORCA (ASIM)

Francesc X. Bonnín
ASIM

Creat l'any 1999, l'Arxiu del So i de la Imatge de Mallorca (ASIM) és una unitat dependent de la Secció d'Arxius i Patrimoni Documental del Departament de Cultura, Patrimoni i Esports del Consell de Mallorca. Els objectius principals són la localització, recuperació, preservació i difusió del patrimoni fotogràfic, audiovisual i fonogràfic produït a Mallorca o relacionat amb l'illa, de qualsevol època, temàtica, format o suport.

L'arxiu alberga diferents fons i col·leccions que s'agrupen segons la tipologia: fons fotogràfics

(fototeca), fons cinematogràfics (filmoteca), fons videogràfics (videoteca), fons fonogràfics (fonoteca) i fons bibliogràfics (biblioteca auxiliar).

La seu de l'arxiu es troba a La Misericòrdia, un gran edifici al centre històric de la ciutat. L'antiga Casa de la Misericòrdia data del segle XVII, i la varen refer i ampliar entre 1817 i 1870 els arquitectes Pere Joan Bauçà i Joan Sureda. Mantingué l'ús com a asil de beneficència fins al 1977, quan es destinà a equipaments culturals i a diferents serveis, ara gestionats pel Consell de Mallorca.

Imatge 1: Edifici de la Misericòrdia, on es troba l'actual seu de l'ASIM (*Font: ASIM*)

L'ASIM, ubicat a la tercera planta del Centre Cultural La Misericòrdia, ocupa una superfície de 355 m² distribuïts en un espai diàfan de 153 m², on es concentren les sales de consulta, biblioteca, edició i muntatge, i la zona d'usos administratius, a les quals s'han d'afegir una sala d'exposicions de 131 m² i un espai dedicat al dipòsit dels fons, col·

leccions i materials diversos de 71 m². El dipòsit reuneix les condicions mediambientals —temperatura i humitat controlades— adequades per a la preservació dels materials, malgrat que no preveu les divisions i condicions específiques que serien ideals per a les diferents tipologies de documents custodiats.

Imatge 2: Sala de consulta de l'ASIM (*Font*: ASIM).

La procedència dels documents en imatge i so és, per una banda, de la mateixa institució, que genera el seu propi contingut audiovisual, i per l'altra, d'empreses i particulars, fruit de campanyes de l'ASIM per a la captació de nous fons o per iniciativa dels propietaris. La majoria dels ingressos es realitzen pel procediment de donació, malgrat que també es fan cessions en comodat i algunes adquisicions puntuals.

La descripció dels fons i el contingut es realitza segons les normes arxivístiques internacionals ISAD-G, excepte els fons bibliogràfics, que es descriuen segons els estàndards de biblioteconomia ISBD.

El volum total de documents custodiats per l'ASIM s'acosta als 400.000 ítems, els quals suposen uns 700 metres lineals de documentació audiovisual. D'aquest total, 349.905 són fotografies distribuïdes en 56 fons, 495 són ítems cinematogràfics (bobines) distribuïts en 23 fons, 15.692 són documents videogràfics repartits en 8 fons, els fonogràfics sumen 2.679 ítems en 10 fons, els documents gràfics són 4.963, entre programes de mà, cartells i pòsters, pertanyents a 3 fons, i els documents bibliogràfics sumen 4.918 unitats.

La datació cronològica dels fons i col·leccions comença en algunes fotografies i sèries fotogrà-

Imatge 3: Dipòsit de l'ASIM (Font: ASIM).

fiques del darrer terç del segle XIX (c. 1870) i acaba en els arxius de vídeo digital de Televisió de Mallorca, que arriben a l'any 2011.

De la fototeca s'ha de destacar el fons Rul-lan, un arxiu que recull la trajectòria d'un dels estudis amb galeria més prestigiosos de Palma, que treballà entre 1921 i 1981, amb més de 100.000 fotografies; el fons Tom i Cordelia Weedon, que conté les instantànies de Tom Weedon, un fotògraf anglès que arribà a Mallorca l'any 1956 i retratà l'illa just abans del boom turístic, o la col·lecció de postals, amb més de 5.000 ítems.

Entre els fons cinematogràfics cal esmentar una còpia en 35 mm de la pel·lícula *El secreto de la pedriza* (1925, Francesc Aguiló), un dels primers llargmetratges de ficció rodats a Mallorca; el curtmetratge documental *La fiesta del pedal* (1915-1916), el més antic dels documents cinematogràfics conservats a l'ASIM, o el nombrós dipòsit de pel·lícules promocionals del Foment de Turisme.

En l'apartat de vídeo, una secció en creixement exponencial, sobresurten el fons audiovisual de la Fundació Sa Nostra, Caixa de Balears (1994-2008), el dipòsit del fons audiovisual de la Conselleria d'Agricultura, Medi Ambient i Territori de la Comunitat Autònoma de les Illes Balears, un material singular documental relatiu a temes

d'agricultura, ramaderia, pesca, piscicultura, etnologia, races autòctones i caça, o l'arxiu de la Ràdio Televisió de Mallorca (2006-2011), que conté més de 10.000 cintes i 35 discs durs.

A la secció fonogràfica, el fons d'història oral de Joan Miralles (1968-1990), amb més de 600 hores d'àudio, entre cintes magnetofòniques i cassetes, que suposen un important recull d'història i cultura popular de Mallorca, o el fons fonogràfic COPE Mallorca (1960-1990), que conté els enregistraments de programes, entrevistes, taules rodones, esdeveniments polítics, culturals, musicals, religiosos, etc., realitzats durant tres dècades d'emissions de Ràdio Popular.

L'ASIM ofereix el servei d'accés i consulta de documents, dirigit als investigadors, als professionals i al públic general interessat a investigar els fons custodiats a les instal·lacions. La consulta de la documentació de lliure accés no té més limitacions que les derivades de l'estat de conservació, que l'organització no estigui finalitzada, que es trobi en procés de restauració, o en qualsevol altre tractament necessari per garantir les funcions de l'arxiu. Els investigadors poden accedir directament a les bases de dades disponibles per a consulta dels fons de l'ASIM. També es pot consultar in situ la biblioteca especialitzada en fotografia, cinematogra-

fia, música, història oral i, en general, en tots aquells temes que directament o indirectament estiguin relacionats amb el món audiovisual. Es troben llibres,

revistes i edicions videogràfiques en suport DVD i Blu-ray. A més, part del fons de la biblioteca es presta mitjançant els carnets interbibliotecaris.

Imatge 4: Processos de digitalització i descripció arxivística (*Font: ASIM*).

Imatge 5: Biblioteca auxiliar de l'ASIM (*Font: ASIM*).

El servei de reprografia permet obtenir reproduccions en qualsevol suport de les obres o dels documents custodiats. La reproducció de documents està subjecta igualment a les limitacions que s'estableixen en la legislació vigent, a l'estat de conservació dels documents, a les normes internes de cada unitat i a l'abonament dels preus establerts.

Una altra línia de treball important de l'ASIM són les activitats de difusió sobre els fons o sobre temàtiques relacionades amb el patrimoni audiovisual. L'arxiu produeix i organitza amb regularitat exposicions, projeccions, cicles de cinema, publicacions i catàlegs.

Les xarxes socials són una eina de difusió imprescindible al segle XXI. Una mostra dels fons de l'ASIM es pot trobar a Flickr, YouTube o Facebook, a les quals s'ha d'afegir la Memòria Fílmica Pirineus-Mediterrània, una plataforma compartida fruit d'un projecte europeu entre la Cinematèque de Tolosa, l'Institut Jean Vigo de Perpinyà, la Filmoteca de Catalunya i l'Arxiu del So i de la Imatge de Mallorca que té com a objectiu digitalitzar i posar en línia diversos films amateurs, familiars i procedents d'empreses o institucions que

posen en relleu la cultura dels quatre territoris i les seves identitats comunes. Les visites concertades per a grups d'alumnes d'educació secundària o universitària, també constitueixen un instrument per fer conèixer els continguts de l'Arxiu i conscienciar de la importància del patrimoni audiovisual i la seva preservació.

Durant la primera dècada del segle XXI, es crearen a les Illes Balears serveis similars a l'ASIM: l'Arxiu d'Imatge i So de Menorca (AISM), l'Arxiu d'Imatge i So d'Eivissa i l'Arxiu d'Imatge i So de Formentera (AISF). Són organismes dependents dels consells insulars amb una estructura organitzativa i objectius semblants. Els caracteritza la multiplicitat de formats, gèneres i tècniques dels fons documentals, enfront d'institucions més especialitzades com puguin ser les filmoteques, fototeques o fonoteques. Aquest factor afegeix complexitats arxivístiques, tècniques i de preservació sobre les tasques que han de desenvolupar els serveis esmentats, a la vegada que els atorga una riquesa i transversalitat que els converteix en veritables centres de documentació, d'investigació i de difusió audiovisual.

Imatge 6: Portada de la publicació sobre el Fons Rul-lan (Font: ASIM).

RESSENYES

José María Luzón y M^a del Carmen Alonso (eds.), *Numancia: arqueología e historia*. Madrid: Real Academia de Bellas Artes de San Fernando, mayo 2018 (libro multimedia)

Con motivo del 2150° aniversario de la caída de Numancia el pasado 2017, se llevaron a cabo diversas iniciativas orientadas a conmemorar de una u otra forma la citada efeméride. Una de estas empresas culminó con la publicación a principios de este año de un libro multimedia y de acceso abierto a través de la web (<http://www.numanciamultimedia.com/>) cuyo título, *Numancia: arqueología e historia*, anuncia un contenido accesible a una amplia gama de lectores. Editado por José María Luzón y M^a del Carmen Alonso, y con textos de Alfredo Jimeno Martínez –director del Equipo Arqueológico de Numancia durante las tres últimas décadas–, este libro ofrece un estado de la investigación relativa a la ciudad arévaca y los campamentos romanos, su contexto histórico, el yacimiento arqueológico y la propia historia de este a lo largo de capítulos ricamente complementados con abundante apoyo gráfico y con la permanente presencia del hipertexto.

El hipertexto es un recurso cada día más frecuente por su omnipresencia en Internet y su utilidad pasa por romper el tradicional carácter unilineal –y unidireccional– de la lectura. Esta herramienta, que puede, no obstante, entorpecer el seguimiento fluido del texto, es también un instrumento que, bien empleado, logra una complementariedad difícil de lograr por otras vías. *Numancia: arqueología e historia* es un buen ejemplo de esto último. Los capítulos se ven enriquecidos con cuantiosa documentación de diversa índole. Además del tradicional apoyo gráfico de mapas, imágenes aéreas, fotografías o reconstrucciones, los constantes hipervínculos permiten el acceso directo a través del texto a documentos fechados desde principios del siglo XIX, tales como recortes de prensa, antiguos informes de excavación (entre ellos, los diarios de excavación de Adolf Schulten y Konstantine Könen de 1905 a 1908 alojados en la base de datos *Arachne* del Instituto Arqueológico Alemán) o

libros descatalogados. A esta documentación se ha sumado la proporcionada por la tecnología de vanguardia en el marco del análisis arqueológico: fotogrametría aérea del yacimiento, prospección con georradar y recreación 3D. Finalmente, se ve complementada con enlaces directos a vídeos documentales alojados en páginas externas y a algunas de las referencias bibliográficas en formato PDF de acceso abierto.

Todos estos recursos se ven, a su vez, compendiados en un apéndice cuya extensión es equiparable, si no superior, a la del texto principal. Este equilibrio evidencia, por su parte, el genuino carácter multimedia de esta obra en la que el peso está homogéneamente repartido entre una gran cantidad de medios de expresión en formato digital.

El cuerpo principal de la obra se estructura en ocho capítulos, a los que se añade un prólogo, un epílogo y el mentado apéndice documental. Los dos primeros capítulos tienen un marcado carácter historiográfico. En el primero, «I. Numancia entre el símbolo y la historia», se repasa el devenir de la memoria de cierto acontecimiento histórico –la resistencia numantina– a lo largo de los siglos y cómo el concepto mismo de Numancia se fue acuñando como símbolo y mito. Se atiende a las diversas propuestas de identificación de la antigua ciudad a lo largo de la Edad Media, la Moderna y los primeros tiempos de la Contemporánea hasta alcanzar los actos de conmemoración oficial de 1842, 1886 y 1905. El segundo capítulo, «II. Historia de la investigación», expone la evolución del sitio en cuanto que yacimiento arqueológico desde la demostración científica por parte de Saavedra en 1853 de la reducción de la antigua Numancia a La Muela de Garray hasta nuestros días. Así, se abordan las excavaciones de la década de los sesenta del siglo XIX por una comisión *ad hoc* de la Real Academia de la Historia, las campañas de excavación que el alemán Adolf Schulten llevó

a cabo en la ciudad y los campamentos entre 1905 y 1912 y la constitución de la segunda Comisión de la Real Academia de la Historia, que trabajó de 1906 a 1923, y en la que participaron varias de las principales figuras masculinas de la arqueología española de principios del siglo xx –tales como el propio Saavedra, Mélida, González Simancas, el marqués de Cerralbo y Taracena. Jimeno contrasta las hipótesis plateadas entonces con el estado actual de la investigación en el yacimiento, ofreciendo la propuesta estratigráfica actual con la superposición de dos ciudades celtibéricas y una romana. Finalmente, se exponen las actuaciones acometidas durante la segunda mitad del siglo xx hasta la formulación del Plan Director de la Junta de Castilla y León.

Los capítulos tercero y cuarto se centran en la contextualización de Numancia en su marco geográfico-ambiental y sociocultural. En «III. Numancia y su entorno» se aborda la ventajosa ubicación del *oppidum* arévaco en el punto en el que el Tera y el Merdancho confluyen con el Duero, y se describen las características del paisaje en época celtibérica. «IV. Numancia en el contexto de la Celtiberia» presenta, por su parte, los modos de vida de los pobladores de la ciudad: su dieta, su urbanismo y arquitectura y sus rituales funerarios.

En el quinto, «V. Las guerras celtibéricas que cambiaron el calendario», se procede a una somera descripción del inicio de la Segunda Guerra Celtibérica para pasar luego sin solución de continuidad al sitio de Numancia por P. C. Escipión. En nuestra opinión es quizás este capítulo el más débil del libro, pues su exposición se adhiere en demasía a una literalidad de las fuentes que cae en lo anecdótico procediendo en poco al verdadero análisis de la coyuntura histórica, amén de desdibujar el hiato entre la Segunda y la Tercera Guerra Celtibérica como conflictos irrefutablemente conectados pero diferentes. No obstante, las recreaciones y los mapas del cerco de Escipión, además de ser enormemente ilustrativos, se complementan con explicaciones sencillas, pero enormemente coherentes, que permiten al lector hacerse una verdadera idea de qué supuso el asedio para la ciudad de los numantinos.

El capítulo «VI. ¿Quiénes reocuparon el cerro de La Muela después de la destrucción de Numancia por Escipión?» aborda el segundo periodo celtibérico de la ciudad, entre el 133 y el 75/2 a. C. Se combina la información numismática, ar-

queológica y literaria para ilustrar dicho periodo de transición entre el mundo celtibérico y el romano provincial, que se trata en los dos últimos capítulos. Así, «VII. Numancia: ciudad peregrina en época de Augusto» y «VIII. Numancia: *municipium* en época flavia» examinan el periodo ya puramente romano desde la refundación de la ciudad en el marco de la campaña augustea contra cántabros y astures en el eje de la vía XXVIII del Itinerario de Antonino hasta su promoción al grado de *municipium*, concesión del *ius Latii* mediante, durante el reinado de la dinastía Flavia.

Si algo hemos echado en falta es la subdivisión de los diversos capítulos en apartados. No deja de ser cierto que la extensión de cada capítulo es breve, pero, a pesar de ello, en algunos se abordan distintos aspectos que quizás hubiera sido conveniente identificar con su correspondiente epígrafe.

Por otra parte, y a pesar de lo actualizado de la obra en lo concerniente a los últimos hallazgos arqueológicos en el yacimiento, no deja de sorprendernos un detalle que a nuestro juicio consideramos un error como es la reincidencia en vincular, en el mapa étnico-político celtibérico en la provincia de Soria, la antigua ciudad de Ocilis con la actual Medinaceli. Creemos que, en el estado actual de la investigación, se ha planteado con suficiente firmeza la duda razonable, si no la abierta demostración, de que dicha vinculación es incorrecta,¹ posición compartida incluso por el propio autor de los textos.² Por último, merece la pena destacar que todo el contenido del libro está disponible, además de en castellano, en inglés y en alemán, lo que posibilita un alcance internacional de la obra y amplía notablemente el espectro de potenciales lectores.

¹ José Manuel Pastor Eixarch, «Sobre la identificación de Segontia con Medinaceli y la localización junto a ella de un posible *castra*», *Celtiberia* 90 (1996), p. 215-234; id., «“Segontia la que ahora llaman comúnmente Medinaceli” (Rodrigo Ximenez de Rauda, 1170-1247», Fancisco Burillo Mozota y Marta Chordá Pérez (eds.), *VII Simposio sobre Celtiberos: Nuevos hallazgos, nuevas interpretaciones*, Daroca: Centro de Estudios Celtibéricos de Segeda, 2014, p. 103-112.

² Alfredo Jimeno Martínez, «La Numancia que acogió a los segedenses», Fancisco Burillo Mozota (ed.), *Segeda y su contexto histórico. Entre Catón y Nobilior (195-153 a. C.)*. Daroca: Centro de Estudios Celtibéricos de Segeda, 2006, p. 276.

En este sentido, su carácter digital, multimedia, disponible en Internet con acceso abierto, su redacción en tres idiomas distintos (castellano, inglés y alemán) y su logrado equilibrio entre una exposición sencilla y divulgativa y apartados notablemente más técnicos hacen de *Numancia: arqueología e historia* un magnífico ejemplo,

a nuestro juicio, de divulgación histórica, lo que demuestra que la difusión pública de la investigación histórica no está, necesariamente, reñida con la actualidad y la exactitud de los datos.

Miguel Esteban Payno
Universitat de les Illes Balears

RESSENYES

Magdalena Cerdà, Antònia Juan, Tina Sabater (Coords.), *Els mons nòrdic i mediterrani. Relacions artístiques i culturals entre els segles XIV i XVI*. Palma: Edicions UIB, Institut d'Estudis Baleàrics, 2017 (llibre digital)

Cal lloar els esforços duts a terme pel Grup de Recerca en Estudis Medievals de Palma, en el seu esforç per connectar la Universitat de les Illes Balears amb la producció historiogràfica peninsular i europea i, alhora, per ampliar el públic lector més enllà de l'estricta àmbit acadèmic. Fruit d'aquest doble interès són les convocatòries anuals de seminaris, i ja en van tres, entorn de problemes i qüestions que centren els debats actuals del medievalisme. En aquesta ocasió el tema escollit ha estat el de les relacions nord-sud de l'Occident europeu entorn de les relacions artístiques i culturals. Amb tot, l'observació s'amplia cap a la història econòmica i social, en la mesura que s'hi aborden també temes relatius al consum públic i privat. Comptat i debatut, la societat medieval no era solament la que produïa, era també la que menjava, bevia o es vestia, es divertia o somiava l'eternitat de l'ànima. Totes les energies possibles van ser posades al servei d'aquests ideals de benestar, tant en termes, en efecte, econòmics, com socials, culturals i espirituals. No cal ponderar les bondats de la història comparativa, però no hi ha dubte que és un camí fecund d'anàlisi, perquè permet avaluar els progressos regionals i la presència o absència de connexions entre territoris llunyans. Els treballs que tots els autors ens presenten són fruit de la utilització de fonts d'arxiu, iconogràfiques i narratives habituals, però sobretot són fruit de la utilització de materials documentals procedents de les fonts notariales. Els inventaris *post mortem* en particular, amb els seus avantatges i els seus inconvenients, radiografien l'interior de les cases, sovint estança per estança. Gràcies a ells podem avaluar els béns mobles que componien el patrimoni domèstic, sens dubte en un moment específicament donat,

però que en qualsevol cas projecten llum sobre el mobiliari, els articles tèxtils o els objectes de decoració, artístics o espirituals, és a dir, la matèria de discussió de les ponències que integren el llibre. I tot plegat lligat a la condició social del propietari.

Contra la imatge d'una Europa fragmentada per les jurisdiccions senyoriales i per la cada vegada més sòlides fronteres dels Estats, les transaccions mercantils, els fluxos monetaris, la difusió de les idees i de la cultura i els corrents espirituals travessaven les barreres geogràfiques i polítiques per a construir al capdavant un vast espai connectat. Aquest és probablement el major mèrit dels nou textos que integren aquest llibre en forma de llibre electrònic, confegits per Maria Barceló, Miquel Àngel Capellà, Magdalena Cerdà i Antònia Juan, Gabriel Ensenyat, Juan Vicente García Marsilla, Albert Hauf, Antonio Ortega, Andrea Pala i Tina Sabater. A les pròpies tradicions locals o regionals, s'afegiren tot un ventall d'objectes que en certa manera contribuïren a homogeneïtzar espais culturals tan diversos com el nòrdic i el mediterrani. El fet documentat pels autors als segles XV i XVI no és, tanmateix nou. A les llars dels Països Catalans, ja des de mitjan segle XIII, apareixen els draps flamencs i francesos. Però l'obertura de l'estret de Gibraltar, la millora de les tècniques mercantils i la enginyeria naval, amb vaixells cada volta més lleugers i amb més capacitat de càrrega, tal com remarca Antonio Ortega, consolidaren una àmplia «societat de consum» d'àmbit europeu, on productes de la mar Bàltica o de la mar del Nord són presents als territoris mediterranis i viceversa. Els mercaders «fan» Europa i contribueixen amb les seues accions a l'establiment de lligams unitaris per damunt de les sobiraniaes nacionals.

Des de l'observatori de la Història de l'Art, cal afegir una altra via de connexió, com és la dels viatges dels artistes en ambdues direccions. Tina Sabater indica que en el camp de la pintura flamenca, i la influïda per aquesta darrera, el trasllat temporal dels artistes esdevingué un camí fecund per a la plena comprensió de les innovacions tècniques que s'experimentaven als tallers de Flandes. Lluís Dalmau seria el millor exponent d'aquests desplaçaments formatius. I a la inversa, la presència d'artistes nòrdics a Palma, que treballaren al costat de reputats mestres locals, obrí les portes a noves propostes plàstiques que acostaren l'escultura mallorquina als postulats de l'anomenat estil internacional, com bé assenyalen Magdalena Cerdà i Antònia Juan. Jean de Valenciennes i Ric Alamant, a instàncies del capítol catedralici, arribaren a l'illa el mes de juny de 1393 per a participar en les obres del Mirador sota la direcció de l'imaginaire mallorquí Pere Morell.

Mercaders, artistes, emigrants a la recerca de fortuna i fins i tot ermitans, com l'alemany, amb el nom ja catalanitzat, Domingo Martí, pogueren estimular l'arribada a València d'alguns influxos de la *devotio moderna* de matriu flamenca, aquella espiritualitat que insistia en les virtuts de la pietat individual. Per a García Marsilla és el que hi ha al darrere de la difusió d'imatges de la vida i els patiments de Crist, populars als Països Baixos i la Renània. Tanmateix, sembla que les imatges del Crucifix gòtic dolorós, analitzades per Andrea Pala i conegudes al Mediterrani occidental, no aconseguiren travessar els Pirineus o, si més no, no se'n conserven imatges ni a Barcelona, ni a València ni a Palma, però sí a Perpinyà. Els ordes mendicants en foren els autèntics impulsors durant el segle XIII, i amb aquesta mena de crucifixos colpidors els menorets miraven d'emfasitzar el patiment de Crist en la creu per a la redempció dels pecats. Aquesta absència als Països Catalans, llevat del Rosselló, concordaria amb l'escepticisme d'Albert Hauf respecte dels influxos espirituals del nord del continent, inclosa la *devotio moderna*. Hauf, en canvi, aposta per influxos espirituals de zones culturals pròximes, significativament Occitània i el sud d'Itàlia, on el beguinatge i el franciscanisme espiritual prosperaren malgrat les sus-

picàcies de l'Església. Un espiritualisme que deixà la seua petjada en Arnau de Vilanova i Francesc Eiximenis. La via italiana també s'endevina en *La Faula*, de Guillem Torroella. Per a Biel Ensenyat, constitueix un exemple d'influència exterior, en aquest cas en l'àmbit de la literatura, per bé que acoblada a la realitat espacial, cronològica i cultural, i probablement també política de Mallorca, on seria escrita entre 1370 i 1375. Guillem de Torroella és el primer autor que adapta una desfilada a la manera de Petrarca, amb un fons líric comú —somni, primavera, invocacions religioses—, encara que amb la intenció de commoure el lector més que de descriure situacions, en una direcció vers l'humanisme.

La posició estratègica de Mallorca multiplicà les ocasions per als intercanvis, tal com subratllen Maria Barceló i Miquel Àngel Capellà. Des que genovesos i venecians feren del port de la capital escala cap a Flandes, tant per a les anades com per a les tornades, inundaren l'illa de productes flamencs, presidits pels materials tèxtils (draps, teles, fil, tints, parament de casa, roba), mobiliari, de roure sobretot, taules i pintures, tapissos, llibres. Capellà subratlla, a més, que les insuficiències de Mallorca en determinats béns de consum només pogueren ser cobertes mitjançant el comerç internacional, que aportà el luxe i l'exotisme material d'altres ciutats connectades per les rutes marítimes. És clar que la noblesa i el patriciat, junt amb l'Església, eren els principals sol·licitadors d'articles forans i cars. Ara bé, la dinàmica mercantil expansiva no hauria estat possible sense l'augment generalitzat de la demanda pagesa i urbana, a càrrec dels sectors mitjans i populars gràcies a l'oferta d'una gamma àmplia de productes de consum «estàndard» a preus mòdics.

València, remarca García Marsilla, fou un altre pol d'atracció d'artistes de l'altra banda dels Pirineus, imantats pel creixement espectacular de la ciutat durant el segle XV. Es tracta d'artesans de manufactures de luxe, com ara sastres i argenters francesos i occitans; es tracta dels impressors alemanys que desembarquen a la capital del regne cap a la darrerria del segle, o es tracta d'empresaris com Martin van der Beurse, de Bruixes, naturalitzat com Martí Bossa, o Arnau de Gant, l'inventari

post mortem del qual vessa llum sobre les mercaderies de la seua «botiga» i sobre l'impressionant capital en monedes d'or i plata de diversos tipus i països. Les relacions diplomàtiques reforçaren el moviment mercantil i cultural nord-sud. Com a Palma, els més rics i més poderosos imitaven la moda francesa, borgonyona i flamenca del vestir, decoraven els palaus i les cases —i les esglésies i convents— amb tapissos, retaules i petites imatges d'idèntica procedència.

En definitiva, textos il·luminadors d'una història escrita des de la perspectiva del consum en

el trànsit de l'Europa medieval a la moderna. Una demanda rere la qual hi ha l'acció dels mercaders, que connecten l'espai nòrdic amb el mediterrani, molt en particular Flandes amb els Països Catalans, dos territoris fortament urbanitzats, capaços de generar una demanda activa de productes culturals i artístics.

Ferran Garcia-Oliver
Universitat de València

RESSENYES

Eduardo Pascual Ramos, *El Decret de Nova Planta de Mallorca. Temps del Leviatan*. Palma: Lleonard Muntaner, 2016, 96 pp.

Este volumen proporciona un análisis del Decreto de Nueva Planta del 28 de noviembre de 1715 y su posterior normativa complementaria para el Reino de Mallorca. Su autor es Eduardo Pascual, especialista en Historia Moderna y doctor en Historia por la Universitat de les Illes Balears.

El primer capítulo trata de la doctrina asociada al decreto: la rebelión de los territorios de la Corona de Aragón en la Guerra de Sucesión española. Frente a la visión que cierra el conflicto en 1713 con el Tratado de Utrecht, Eduardo Pascual lo sitúa entre 1701 y 1715 y destaca que continuó en Cataluña hasta 1714 y en el Reino de Mallorca hasta 1715. Se plantea el debate historiográfico generado sobre si realmente se aplicó el derecho de conquista para la eliminación de las instituciones de la Corona de Aragón. El autor considera que se impone una monarquía absolutista que sitúa al «Estado» por encima del derecho y las instituciones. De esta última consideración surge el subtítulo de esta obra *Temps del Leviatan*, que alude a la superioridad del monarca que establecía Hobbes en su obra *Leviatán*. Pascual señala que este Decreto tuvo limitaciones, por las cuales «no va suposar un canvi substancial en els esquemes de comportament social ni del poder territorial» y que aunque pierde las características propias de un reino, como la potestad legislativa y la representación estamental en las instituciones, conserva el título de Reino de Mallorca de forma honorífica.

En los capítulos segundo y tercero se aborda la transición desde la caída de Mallorca (1715) hasta 1718 —fecha en la que ya quedarían totalmente perfiladas las nuevas instituciones— y la elaboración del Decreto de Nueva Planta relativo al antiguo reino. Se describen las tres capitulaciones —con el virrey, con la ciudad y Reino de Mallorca y con la Iglesia— establecidas en la toma de

Mallorca por el jefe militar felipista, el caballero d'Asfeld, que asume la Comandancia General del reino. D'Asfeld defenderá ante el rey muchos de los intereses de los mallorquines y será partidario de un decreto más benévolo que el que se aplicó finalmente. En esta etapa se tramita el Decreto de Nueva Planta para el Reino de Mallorca en medio de un gran desconocimiento de las instituciones y el sistema de gobierno mallorquín por parte del Consejo de Castilla. Esto dará lugar a un decreto ambiguo que generará numerosas consultas posteriores para su aplicación. Pascual explica que este texto contiene dieciocho artículos, en los que se generan confusiones en torno a cuestiones como la conservación o eliminación de algunos oficios e instituciones.

Los tres capítulos siguientes describen las instituciones en las diferentes islas del archipiélago. Así, en primer lugar se analiza la centralización generada por la pérdida de las instituciones regnícolas y la instauración del modelo castellano en la isla. La eliminación de la principal institución, el *Gran i General Consell*, acabó con todo atisbo de poder legislativo del Reino. La principal representación del rey en la isla deja de ser el virrey, que es reemplazado por el comandante general, una figura con atribuciones más amplias que la anterior. Este presidía la Real Audiencia, máxima institución judicial en la isla y que no sufre grandes alteraciones. La Real Audiencia y el comandante general se reúnen en ocasiones para formar el Real Acuerdo, una novedad de este gobierno borbónico que servirá para tratar temas de gobierno. En cuanto a la Real Hacienda, se sustituye la Procuración Real por la Intendencia, la cual integra las rentas que antes pertenecían al Reino e impone en el territorio nuevos tributos, lo que aumenta la carga fiscal. El cambio más importante se da

en el ámbito municipal al imponerse el modelo castellano de ayuntamientos. El Ayuntamiento de Palma se convertía en cabeza de corregimiento con un corregidor que simultaneó este cargo con el de intendente hasta 1772, un alcalde mayor que lo sustituyó en sus numerosas ausencias y veinte regidores procedentes de la aristocracia elegidos por el rey y con cargo vitalicio. Se estaba eliminando de esta forma la representatividad del resto de estamentos en las instituciones políticas e inutilizando el *Sindicat de Fora*, que había representado hasta el momento a las villas, a las cuales se otorgan dos representantes en el Ayuntamiento palmesano, pero básicamente para la recaudación de impuestos. En Alcudia también se da la elección de los regidores por el rey y de forma vitalicia y se le conserva su título de ciudad por los servicios prestados. En el resto de villas se constituyen también ayuntamientos con un *batle* a la cabeza y cuatro regidores, estructura que no supone grandes variaciones respecto a la anterior, aunque sí su sistema de elección, que tras eliminarse la insaculación pasan a designarse sus cargos por la Real Audiencia. Se elimina la ley de extranjería, lo que dará acceso a los oficios de la isla a todos los súbditos del rey.

A continuación, se explican las reformas llevadas a cabo por Carlos III en 1766 por las que introduce al síndico personero y a los diputados del común en los ayuntamientos, los cuales eran elegidos por votación de los contribuyentes a doble vuelta. También se aborda la reforma policial de 1768, en la que se divide Palma en cuatro cuarteles, en cada uno de los cuales se instaura un alcalde de cuartel y seis alcaldes de barrio responsables de conservar el orden público.

El siguiente capítulo hace referencia a Ibiza y Formentera. En estas islas no se aplica la Nueva Planta como tal hasta el año 1724 debido a la imprecisión del Decreto. La máxima autoridad política, judicial y militar de este territorio era el gobernador. La Hacienda Real en estas islas era administrada por un delegado de la intendencia de Mallorca. Eduardo Pascual asegura que los cambios más importantes se produjeron en el ámbito municipal, ya que se eliminó la principal institución insular, el *Consell General d'Eivissa*, por lo que lo que en este se trataba debía pasar al

Ayuntamiento de Ibiza. Este ayuntamiento, a diferencia del de Palma, tendrá representados a los diferentes estamentos de la sociedad. Se intenta aplicar este sistema de ayuntamiento en el resto de las villas, pero fracasa. No será hasta finales del siglo XVIII cuando Manuel Abad y Lasiera —al que se nombra obispo de Ibiza— y el asesor del gobernador Miquel Gaietà Soler lleven a cabo medidas ilustradas y la construcción de dieciocho parroquias en torno a las cuales se concentrará la dispersa población ibicenca y se formarán ayuntamientos.

El último capítulo está dedicado a Menorca. Se explica la continuidad del sistema de gobierno anterior al Decreto de Nueva Planta debido a que esta isla pertenecía a los británicos oficialmente desde el Tratado de Utrecht. Durante este siglo XVIII se van produciendo diferentes dominios de Menorca entre británicos, españoles y franceses, pero las instituciones consiguen mantenerse incluso después de la definitiva toma de la isla por parte de España el 1802. El modelo administrativo del Antiguo Régimen que prevalecía en Menorca no será eliminado hasta que la Constitución liberal de 1837 unifique la Administración de todas las provincias españolas. A pesar de que el Decreto no afecta a Menorca, el autor analiza la situación de esta isla durante todo el siglo XVIII y el inicio del XIX, algo que no se suele hacer en profundidad en los trabajos que tratan el Decreto de Nueva Planta para Mallorca y que resulta interesante para comprender mejor el contexto en el que se desarrolla.

El volumen se cierra con un apéndice documental, que incluye la transcripción del Decreto de Nueva Planta del 28 de noviembre de 1715 y la Real Cédula del 16 de marzo de 1716 con la que se promulga este Decreto.

En definitiva, este libro constituye una útil introducción al problema de la Nueva Planta borbónica de Mallorca y cumple así el objetivo esencial planteado por el autor. Debe tenerse en cuenta que el tema generó en el pasado numerosas publicaciones especializadas (M.J. Deyá, J. Juan, A. Planas, A. Santamaría, el propio E. Pascual, entre otros), que analizan aspectos concretos del tema: desde la aplicación del Decreto hasta las diferentes instituciones y cargos que se derivaron. El volumen objeto de esta reseña aborda con éxito la

función de proporcionar al lector medio un conocimiento general del tema mediante un texto de síntesis divulgativa que, como es habitual en este

tipo de obras, no incorpora notas a pie de página, pero sí una bibliografía básica de referencia.

Jaime Miguel Azor Cerdá
Universitat de les Illes Balears

RESSENYES

Martí Serra Riera, *La Segona República a Formentera, 1931-1936*. Eivissa: Editorial Mediterrània Eivissa, 2018, 136 pp.

Sovint s'ha afirmat que Menorca era l'illa del món amb més estudis històrics i antropològics per quilòmetre quadrat. Però ja fa un cert temps que li ha sortit una dura competència: l'illa de Formentera.

És precisament aquest àmbit geogràfic, ben determinat per la insularitat, l'elegit pel jove historiador Martí Serra Riera (Son Sardina, Palma, 1994) per elaborar un detallat i documentat estudi sobre un dels períodes més apassionants de la història contemporània: la Segona República (1931-1936). Martí Serra s'ha format a la Universitat de les Illes Balears i està ampliant estudis a la Universitat del País Basc. A més, fa part del Grup d'Estudis de la Cultura, la Societat i la Política al Món Contemporani, que dirigeix el professor Sebastià Serra Busquets, i ha presentat comunicacions relatives a l'evolució històrica de l'ecologisme a les Illes Balears.

Conscient que un bon llibre d'història no tan sols ha d'estar fonamentat en fonts adients i en la recerca d'una certa objectivitat, sinó que també ha de motivar el lector, Serra Riera capgira els esquemes habituals i comença amb el que ben segur apassionarà els lectors: la història política. Després passa a l'evolució social i al desenvolupament de l'economia, sens dubte a la recerca d'una història total, que és més factible quan analitzam espais i poblacions limitats, com és el cas de Formentera. En darrer lloc, inclou un interessant apartat dedicat a la sempre complexa relació entre els diversos territoris insulars i a la vinculació de Formentera a les regions continentals més properes. Pel que fa a les il·lustracions, incorpora algunes fotografies especialment significatives, una de les quals, la casa consistorial de Sant Francesc Xavier, ocupa la portada. El llibre es tanca amb unes conclusions, un breu apèndix documental i una impressionant relació de la bibliografia i les fonts utilitzades. A

més, l'obra va precedida d'un pròleg redactat per la filòloga formenterera Esperança Marí Mayans.

Són molts els aspectes que criden l'atenció en aquesta documentada obra, ja que l'evolució històrica de Formentera és molt diferent, no sols a la de Mallorca i Menorca, sinó també a la de la propera Eivissa. En una illa amb escassos recursos, els formenterers són pagesos, pescadors, caçadors, llenyataires i treballadors temporals a les salines de Formentera, sens dubte la font de riquesa més important, però també una font de conflictes socials. En aquest context, l'ofici de mariner i l'emigració a l'exterior, dirigida quasi exclusivament a Cuba i a l'Uruguai, constitueix una bona sortida per als formenterers a la darrerria del segle XIX i el primer terç del segle XX, i serà un factor fonamental per aconseguir algunes millores materials i introduir noves ideologies de caràcter progressista, com el republicanisme, la maçoneria o l'anarquisme.

Resulta difícil menysprear les dificultats econòmiques de Formentera en els anys trenta. Martí Serra explica que, per aquest motiu, el 1935, dimiteixen el batle i cinc regidors i que, fins aquell mateix any, no es pagarà l'impost de circulació i, quan es faci, serà el municipi de les Balears que menys aporti per aquest concepte. De totes maneres, aquestes limitacions econòmiques es conjugaven amb una relativa igualtat social i amb l'absència de misèria. Així, el 1931-1932, no hi havia, oficialment, cap formenterer autoritzat a rebre caritat pública, si bé hi va haver conjuntures molt dolentes, com la de 1935, quan la població minvà uns 500 habitants en relació a 1934. Malgrat tot, Formentera, el 1936, es trobava en vies de modernització social i econòmica. El turisme era cada vegada més present a l'illa, amb un primer hotel inaugurat el 1933 i hi havia diversos projectes empresarials, així com algunes propostes

públiques de millores de les infraestructures, que fins aleshores eren molt precàries. Serra Riera destaca que, en aquest sentit, el punt de partida era lamentable, ja que el 1931 no hi havia cap veritable port. La situació dels camins també era deplorable. Els projectes d'infraestructures més importants eren els del port i els de la urbanització de la Savina, però l'estiu de 1936 no hi havia hagut cap avanç material.

L'evolució política també va ésser ben singular. En aquest llibre es detallen els resultats de totes les eleccions, secció per secció i districte per districte, amb alguns requadres molt oportuns. En aquest sentit, tot d'una es destaca la Mola, la zona més agrària, com el districte més conservador. Però, en conjunt, Formentera es distingeix per ésser l'illa més progressista de tot l'arxipèlag balear. Així, per exemple, fou espectacular el resultat dels comicis a diputats a Corts de juny de 1931, amb un 82,1 per cent de vots a favor de la conjunció republicanosocialista. En conseqüència, l'agost de 1931, el mestre republicà Lluís Andreu Minguet va poder afirmar que Formentera havia estat el primer poble a llevar-se de sobre el caciquisme. A Formentera, hi tingueren implantació diversos partits republicans, però finalment l'hegemònic fou Esquerra Republicana Balear, que a la comissió gestora de maig de 1936 tenia el president i quatre gestors. Però, socialment, era molt important, com detalla Martí Serra, la CNT, amb personalitats com Josep Ferrer Tur, conegut com a «Andreuet», i centenars d'afiliats. Significativament, alguns membres de l'esmentada comissió gestora de maig de 1936 eren militants de la CNT. En canvi, l'autor aporta diversos indicis que la UGT era en realitat un sindicat groc vinculat als sectors catòlics reaccionaris.

Com a contrapunt, Formentera, que no patí el caciquisme de Matutes, va tenir una potent Falange que, sorprenentment, aconseguí ocupar la batllia de Formentera i diverses regidories el 1935.

D'altra banda, aquest llibre també revalorava el paper del formenterer Marià Serra Riera, regidor de Formentera i diputat de la Diputació Provincial de Balears, així com el del menorquí Francesc Carreras, el republicà d'esquerra que feia de pont entre les demandes dels illencs i l'Estat central, encara que, com en el cas de Formentera, no ho va fer amb suficient agilitat, i arribà el juliol de 1936 sense cap realització important.

Tot plegat, l'aportació de Martí Serra Riera constitueix una magnífica contribució a una història local que té en compte el context illenc, el de les terres de parla catalana i l'estatal. A més, aquesta història local, feta amb rigor i professionalitat, permet indagar correctament entre els fets locals i conjunturals i les grans estructures històriques, de vegades sacralitzades sense tenir prou densitat d'estudis empírics.

L'obra de Serra Martí és una baula important en el coneixement històric de Formentera. Afortunadament, la historiografia sobre la Pitiüsa menor ha tingut, en els dos darrers decennis, antecedents tan valuosos com la *Geografia i història de Formentera* (1999), de Josep Antoni Prats i Serra i Esperança Marí i Mayans; *Formentera: història i realitat* (2000), un volum obra de diversos autors coordinat per Miquel F. Oliver i Jaume Verdera; el tom *Formentera* (2006) de l'*Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*, obra d'una trentena d'especialistes, i el petit però dens volum de la col·lecció dels Quaderns d'Història Contemporània de Balears *Formentera a l'època contemporània (1782-2007)* (2009), redactat per l'historiador Santiago Colomar Ferrer, així com els diversos volums de les *Jornades d'Estudis Locals Joan Marí Cardona. Formentera*, que s'han anat publicant des de 2012.

Antoni Marimon Riutort
Universitat de les Illes Balears

NOTÍCIES

Víctor Guerrero Ayuso. *In memoriam*

Font: UIB

Como reza el epitafio de Enrique Jardiel Poncela¹ “Si queréis los mayores elogios, moríos”, parece inevitable en un obituario hablar de la obra y los logros del difunto. En este sentido, con la mayor de las buenas intenciones, desde la nueva dirección de la revista *Mayurqa*, a los que deseo el máximo de suerte en esta nueva etapa, me pidieron que escribiese unas palabras de recordatorio a Víctor Guerrero. En principio, he de ser sincero, no creía que ello fuera necesario, pues la figura de Víctor Guerrero es conocida y fácilmente rastreable a través de su obra. Además, cada uno tiene su propia opinión sobre su figura, opinión que yo no pretendo cambiar. Finalmente, debo reconocer que a mí no me apetecía nada escribir sobre un amigo fallecido, puesto que el coste emocional era y ha sido muy alto. Sin embargo, dos elementos me convencieron para escribir estas pocas líneas: por una parte, una reflexión que hizo un día Jaime García Rosselló, uno de sus alumnos más destacados, cuya argumentación me permitiréis que me guarde para mí, pero que acabó por convencerme sobre la necesidad de escribir un recordatorio; por otra, la ilusión y el amor que Víctor Guerrero tenía por la docencia y la investigación.

Sin embargo, debo disculparme, puesto que no voy a hablar de la trayectoria científica y docente de Víctor Guerrero, que cuenta con más de 150 trabajos científicos, ni de cómo fue capaz de crear de la nada uno de los grupos de investigación y áreas de conocimiento más dinámicas de la Facultad de Filosofía y Letras de nuestra universidad. Por el contrario, he optado por recordar algunas pocas experiencias y vivencias que, como recuerdos cada vez más difusos, han perdido todo resquicio de objetividad y que, para colmo, nuestra traicionera mente ha redecorado y reubicado.

---

¹ Referencia que debo agradecer a Enrique García Riaza.

El tiempo corre a una velocidad en que las ocupaciones del día a día nos impiden ser conscientes de ello. Y, además, corre para todos, en eso la naturaleza decidió ser democrática. Ante esa implacable evidencia uno debería poder sentarse, salirse de la locura diaria y tomar cierta perspectiva para ver qué hace y hacia dónde va.

Hace unos meses murió un amigo muy querido, el profesor Víctor Guerrero Ayuso. Desde que sucedió ese desgraciado acontecimiento me he parado muchas veces a reflexionar, aunque, sinceramente, no es que haya llegado a ninguna conclusión satisfactoria. Bueno sí, a una, el tiempo corre tan rápido y somos tan inconscientes de ello que deberíamos intentar hacer lo que nos ilusiona y estar con quien nos quiere. Víctor cumplió con creces con la primera de esas premisas, aunque, en muchos casos, a costa de la segunda. Su pasión por su trabajo era tan grande que era capaz de pasarse días ensimismado, lejano, pensando en una posible interpretación de los datos que estaba manejando. De la misma manera que se encerraba noches y noches para ir fijando, con un estilo literario envidiable, las constantes ideas que le surgían. De ello da fe la extensísima y prolífica obra científica del profesor Guerrero. En ella, Víctor siempre partió de una premisa, la valentía para afrontar retos, para proponer ideas que aún no estaban del todo confirmadas, pero que abrían nuevos puntos de vista y ampliaban el horizonte del conocimiento. Algunas de las hipótesis que propuso a lo largo de su dilatada carrera se han confirmado, otras restan aún por tener unos datos lo suficientemente robustos y unas pocas se han descartado, pero lo innegable, y en ello radica uno de los grandes méritos de Víctor, es que tanto en un caso como en otro se salía siempre de la zona de confort científica para adentrarse más allá de las fronteras del conocimiento establecido y plantearse nuevas preguntas, nuevas interpretaciones, nuevas ideas. Sin lugar a dudas, algunas de estas propuestas hicieron avanzar muchos de los temas cruciales para el conocimiento de la prehistoria de las Islas Baleares. Esa valentía y ese riesgo se complementaban con la modestia que le permitía reconocer un error cuando lo había cometido, pero también mantenerse fiel a sus propuestas si no lograbas convencerle con tus argumentos de lo contrario.

Antes de que Víctor acabase como profesor de la Universidad de las Islas Baleares fue maestro de escuela y profesor de instituto. En su propia esencia estaba esa pasión por la enseñanza. Recuerdo sus primeros años de docencia en la Universidad. Yo no fui nunca alumno suyo, pero sus primeros alumnos seguro que lo podrían confirmar. Cuando yo veía los exámenes que ponía y el material docente que daba no podía más que estar enormemente sorprendido. Actualmente, diríamos que la exigencia era desmesurada. Conociendo a Víctor ello era el fiel reflejo de su increíble capacidad de trabajo y de su pasión desbordada por la docencia, que iba, en algunos casos, más allá de lo didácticamente recomendable, si seguimos como parámetro de referencia los más que dudosos criterios actuales.

Junto a su pasión por la docencia y la investigación también estaba su enorme lealtad con sus amigos. Víctor era sobre todas las cosas amigo de sus amigos, nos defendía y nos ayudaba siempre con una generosidad de la que nunca dejaremos de estar agradecidos. De hecho, y eso queda para los que lo sufrimos, una de sus peores experiencias en la Universidad fue el conflicto científico y personal que tuvo con un alumno y amigo suyo. Creo que, en perspectiva, esa situación fue una de las que más le dolió en todos sus años de profesor. De la misma manera que ver como sus alumnos iban creciendo y avanzando era una de las cosas que más le enorgullecía.

Acabo estas pocas líneas disculpándome otra vez por no haber ofrecido datos, referencias y comentarios a las innegables aportaciones que hizo Víctor como profesor universitario, pero solo desde el cariño y la añoranza uno ha sido capaz de recordar a un amigo que se murió mucho antes de lo que debería haber sido.

Un abrazo y hasta siempre, Víctor

Manuel Calvo Trias
Universitat de les Illes Balears

NOTÍCIES

Pau Cateura Bennàsser (1949-2018)

Font: UIB

El 24 de setembre de 2018 ens va deixar de manera sobtada el nostre company Pau Cateura, catedràtic d'Història Medieval de la nostra universitat, només uns dies abans de començar la jubilació. El 1967 va ser un dels estudiants que iniciaren els cursos comuns de Filosofia i Lletres que la Universitat de Barcelona va organitzar a l'Estudi General i que foren la llavor que amb el temps donà lloc a la futura Universitat de les Illes Balears. Després emprengué l'especialitat d'Història. Llicenciat en Filosofia i Lletres (Secció d'Història) a la Universitat de Barcelona, va ingressar com a professor ajudant d'Història Medieval al centre que llavors era una secció delegada de la Facultat de Lletres de la Universitat de Barcelona, amb seu a l'Institut de Son Malferit, abans de traslladar-nos a la carretera de Valldemossa, al campus actual. Era un professor més antic que la Universitat de les Illes Balears. Va exercir la docència en l'àrea d'Història Medieval durant quaranta-quatre anys. El 1975 presentà la tesi de llicenciatura. El 1981 es va doctorar, el 1984 va ser professor titular i el 2002 va arribar a catedràtic. La seva activitat docent no es va limitar a impartir les assignatures que obligatòriament li pertocaven en els cursos de llicenciatura o de grau, també va impartir cursos d'estiu a l'Estudi General i cursos d'arxivística, tant a Mallorca com a Menorca, que també va codirigir. Va compatibilitzar durant dècades la docència a la UIB amb les tutories de la UNED. Va impartir també conferències i en va coordinar cicles, alguns dels quals donaren com a fruit una publicació, com el d'Hisenda Reial i Finances Municipals. Impartí docència també al Màster en Patrimoni Cultural. També va participar en la redacció del *Libro Blanco de la Historia* per a l'ANECA, elaborat des de la Universitat de València el 2003-2004.

Especialista en història de la fiscalitat a la Mallorca medieval, començà a treballar sobre la segona meitat del segle XIV, sobre l'època de Pere el Cerimoniós. Després la seva investigació es va anar ampliant a la Mallorca dels segles XIII, XIV i XV en aspectes com la colonització de les Illes, la navegació

i els intercanvis comercials, la beneficència social i, sobretot, la història del sistema fiscal, les finances i el crèdit. Tingué present que la forma amb què una societat organitzava el sistema fiscal i els seus ingressos ens informa sobre la mateixa organització i el sistema de poder. Renda, patrimoni, consum, préstecs, recaptacions, deute públic, arrendataris d'impostos, banca, inversors, foren les grans opcions d'aquella època, que ell intentà analitzar i documentar. La seva tesi doctoral, dirigida per Álvaro Santamaría, va versar sobre la segona meitat del segle XIV, amb el títol de *Pedro IV el Ceremonioso y Mallorca*, i es va publicar amb el títol de *Política y finanzas del reino de Mallorca bajo Pedro IV de Aragón*. El tema de la fiscalitat l'apassionà de tal manera que no el va deixar al llarg de tota la vida acadèmica.

Pau Cateura ha estat un autor prolífic. La seva obra, entre llibres, capítols de llibre, articles, ponències i comunicacions a congressos, supera el centenar de publicacions. Ha estat investigador principal de diversos projectes d'investigació finançats dins el Pla Nacional del Ministeri d'Educació i Ciència sobre les fonts fiscals, el desenvolupament de la fiscalitat, les finances i el crèdit dels darrers segles de l'edat mitjana. Era membre d'un projecte sobre el paper dels inversors i banquers —alguns dels quals jueus— a les finances públiques del Regne de Mallorca. Tenia acreditats cinc sexennis d'investigació. De la seva obra de recerca destaquen llibres com *Sociedad, jerarquía y poder en la Mallorca medieval*; *El regne esvaït: desenvolupament econòmic, subordinació política, expansió fiscal (1300-1335)*; *La trentena esgarriadora: guerra i fiscalitat. El regne de Mallorca (1330-1357)*; *Sociedad y sistema fiscal del reino de Mallorca (1360-1400)*; *Els impostos indirectes en el regne de Mallorca: les impositcions sobre l'alimentació (segle XIV)*, i *L'administració atrapada. Crèdit, finances i adaptacions fiscals al Regne de Mallorca (s. XV)*. Com a editor o coordinador, cal fer esment dels llibres *El regne de Mallorca a l'època de la dinastia privativa*; *La Ciutat de Mallorca: 750 anys de govern municipal (1249-1999)*; *Comprar, vendre i pagar al rei. Els impostos indirectes al regne de Mallorca, s. XIV-XV*; *Recaptar per a pagar deutes*, i *El crèdit i el sistema financer del regne de Mallorca (segles XIV i XV)*. Va ser coautor dels llibres *Banca pública y banca privada en el reino de Mallorca (s. XIII-XIV)* i *Inversors, banquers i jueus: les xarxes financeres a la Corona d'Aragó (s. XIV-XV)*. Realitzà estudis en edicions facsímils com el *Llibre dels reis: llibre de franqueses i privilegis del Regne de Mallorca* i *Documents cabdals del Regne de Mallorca*. Va prologar llibres i estudis com *Sobre jueus i conversos de les Balears*, la *Guía judía de Mallorca* o *Historia y Arte de las Islas Baleares*.

No només va ser autor d'obres de recerca documental, en les quals ens ofereix una interpretació de primera mà sobre els temes de què tractà. També va publicar llibres de síntesi i obres de divulgació en què demostrà els coneixements de l'estat de la qüestió bibliogràfic, alguns dels quals en col·laboració amb altres autors, com *La Corona d'Aragó. La consolidació*, i *La forja dels Països Catalans, segles XIII i XIV* o la *Història de les Illes Balears*. I altres com a producció pròpia com *Mallorca en el segle XIII* i *Mallorca en el segle XIV*. Va publicar articles en revistes especialitzades com *Espacio, Tiempo y Forma*, *Anuario de Estudios Medievales*, *La España Medieval*, *Pedralbes*, *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, *Estudis Baleàrics*, *Lluc* i *Mayurqa*. Destaquen, entre aquests articles, «Las cuentas de la colonización feudal (Mallorca 1231-1245)» i «Mallorca a la segona meitat del segle XIII: aspectes polítics i financers fins a 1276». Era membre del consell assessor de revistes publicades per la UNED o la Universitat de Lleida com *Espacio, Tiempo y Forma* i *Territori i Societat a l'Edat Mitjana*. Va cooperar en obres col·lectives com la *Gran Enciclopèdia de Mallorca*. A més de la fiscalitat, tractà de temes molt diversos com la política patrimonial de la monarquia, la caça a la Mallorca medieval, la navegació i el comerç, l'estructura política del regne mallorquí, els captius, les relacions de Mallorca amb altres territoris mediterranis com el regne de Granada, València o Grècia, les aportacions a la conquesta de Mallorca, el repoblament i l'ordenació espacial de Mallorca, el moll de la ciutat de Mallorca medieval, l'urbanisme medieval, l'organització municipal, el paper dels cavallers a la Mediterrània, l'administració de justícia, els consolats estrangers a les Illes Balears, la guerra de Sardenya i les finances municipals, els musulmans, els jueus, els conversos o els hospitals de la ciutat i de la Part Forana mallorquina. Biografia diversos personatges històrics com Jaume I o l'infant Jaume, el futur Jaume II. Realitzà treballs també sobre Menorca com *La Menorca*

musulmana en temps dels cristians, 1230-1287. Dirigí diferents tesis doctorals sobre temes que havia investigat i dels quals era especialista.

La seva categoria professional va fer del tot innecessari que ocupàs càrrecs acadèmics a la UIB per poder destacar. Destacà sobretot per la seva obra historiogràfica. Avui és impossible realitzar una síntesi de la història medieval de Mallorca sense tenir en compte els treballs de Pau Cateura. Va ser comissari d'exposicions històriques com l'exposició *Jaume II de Mallorca i les Ordinacions de 1300*, celebrada a Palma el 2002. Va fer el pregó per la festa de l'estendard l'any 2000. Formà part de diverses institucions científiques. El 2006 va ingressar com a acadèmic corresponent a la Reial Acadèmia de la Història.

Entre 1997 i 2004 va dirigir la revista *Mayurqa*. Va ser a partir del número 24, quan feia trenta anys que aquesta havia aparegut. Hi impulsà números monogràfics i dossiers, sobre prehistòria, sobre Carles V, sobre hisenda i fiscalitat medieval, que alternaven amb miscel·lànies. També hi va publicar una desena d'articles com «Moda y modales: reyes, príncipes y nobles como paradigmas sociales (s. XIII-XV)», «El sistema fiscal del reino de Mallorca en los inicios de la crisis», «Valencia y Mallorca en el siglo XV», «Obras públicas en tiempo de crisis (1400-1450)», «Consolats estrangers a les Illes Balears (1347-1500)», «Repoblación, urbanización y comercio: el puerto de la ciudad de Mallorca durante el siglo XIII», «El bipartidismo en la Mallorca de comienzos del siglo XV», «Sobre l'infant en Jaume i Mallorca (1256-1276)», «Las “avarías” de una coca de Sancho de Mallorca», «La caza en la Mallorca medieval» o «Hospitales foráneos de Mallorca (siglos XIII-XV)».

Home de bon caràcter, tenia una capacitat especial per a la ironia, amb la qual veia i interpretava moltes coses quotidianes. Amic dels seus amics, deixa un buit no fàcil d'omplir. Un adeu sobtat sempre fa més difícil aquestes separacions que tothora han d'arribar, malgrat que mai no sabem quan. Descansi en pau.

Josep Juan Vidal
Universitat de les Illes Balears

NOTÍCIES

Al pare Llompart

Font: Arxiu Última Hora. Joan Torres.

El doctor Gabriel Llompart Moragues (Palma, 1927-2017), per tots anomenat pare Llompart, va publicar diferents articles a *Mayurqa* durant les dècades dels setanta i dels vuitanta. En aquest escrit de record a una figura de gran i reconeguda talla intel·lectual recuperarem els continguts d'aquelles aportacions, les quals contribuïren a la renovació dels nostres estudis, com tota la bibliografia de l'autor.

El pare Llompart va escriure set articles per a la revista *Mayurqa*, un dels quals en col·laboració, una bona mostra dels interessos i metodologia de treball que el distingiren. Els cinc primers foren escrits quan la revista pertanyia a la Facultat de Filosofia i Lletres, i aquesta depenia de la Universitat de Barcelona. El curs 1979-80, data de publicació del sisè article, la Facultat s'havia incorporat a la Universitat de Palma de Mallorca, acabada de crear, i la revista passava per una nova etapa. Pel que fa al setè i darrer article, de 1989, *Mayurqa* era ja la revista del Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts de la Universitat de les Illes Balears.

Una línia de treball se centrà en el folklore, o estudi de les tradicions, la pietat popular i la imatgeria que l'acompanya: «Devoción e iconografía popular del Nombre de Jesús en la isla de Mallorca» (1972, v. 7, 53-65); «Sa Jaia Corema, Sa Jaia Serrada: un apunte de iconografía popular mallorquina» (1976, v. 15, 189-197); i «El patrocinio de S. José en Mallorca y su talante folklórico e iconográfico» (1979-80, v. 19, 323-336).

En el primer, es traça la història de la devoció al Nom de Jesús com una de les més arrelades a l'illa de Mallorca, i vincula aquesta devoció amb expressions populars ben vigents a dia d'avui, una mostra de la capacitat del pare Llompart per acostar l'estudi del passat al món actual. En el relat, l'autor s'ocupa de tres grans vessants del tema: història de la devoció durant els darrers segles de l'edat mitjana i l'edat

moderna; panoràmica sobre l'ús del monograma de Jesús en la litúrgia, els repertoris decoratius populars i els gravats; fonts espirituals de la devoció i difusió a l'illa de Mallorca.

El seu article sobre la Jaia Corema, la Jaia Serrada, recull la presència d'aquesta figura en el camp del gravat català i de la tradició oral des de final del segle XVIII. Això motiva una detinguda descripció iconogràfica i iconològica de la imatge, com també del cerimonial popular que la festejava al temps de Quaresma. Especial importància té l'aparell gràfic que s'inclou com a apèndix, atès que abasta diferents manifestacions artístiques i obres mallorquines, catalanes, hispàniques i italianes, una aportació que transcendeix l'esfera local i que li permet plantejar la possible creació d'un model propi per a la imatge mallorquina.

Finalment, dins aquesta línia d'estudi incloem un breu article sobre la devoció a sant Josep. Per traçar la seva història a Mallorca des de final del segle XVI al segle XIX, l'autor recorre a la documentació concernent als patronatges gremials a la ciutat de Mallorca, a les notícies històriques sobre les devocions i formació de confraries a les parròquies de la Part Forana, com també a l'ús de la imatge del sant en la iconografia religiosa i la tradició oral.

Altres tres articles, escrits durant la dècada dels setanta, tracten de temes específics de la Història de l'Art a les Illes: «La orfebreria mallorquina en torno a 1400» (1974, v. 12, 87-123); juntament amb Mathieu Hériard Dubreuil, «El Tríptico del Varón de Dolores del convento de Santa Clara de Mallorca» (1975, v. 13, 211-215); i «Dos puntualizaciones definitivas sobre el retablo manierista de Sineu» (1976, v. 16, 265-276).

Els estudis sobre argenteria mallorquina que s'han publicat des de la dècada dels noranta es fan ampli ressò del valor de la primera publicació del pare Llompart dedicada al tema. Es tracta d'un estudi de conjunt, centrat en un període divers del que havia treballat abans Marcel Durliat, que posà les bases documentals, tipològiques i iconogràfiques per als futurs estudis sobre argenters i obres dels darrers anys del segle XIV i primers del següent. Aquesta aportació parteix de les dues figures i obres fonamentals del període i de tot el segle XV: Antoni Oliva, artífex de la creu processional de la parroquial de Porreres; i Francesc Martí, argenter de la custòdia de la catedral d'Eivissa. En ambdós casos, el pare Llompart traça les biografies dels autors, i inclogué dades sobre les trajectòries artístiques, l'entorn social, l'activitat econòmica i de treball als respectius tallers. En relació amb les obres, són objecte d'una minuciosa descripció, que abasta tots els aspectes significatius, que li permet la contextualització historicoartística i, en el cas de la creu de Porreres, li permet d'oferir una proposta sobre el programa iconogràfic. També s'ha de destacar el relat sobre el significat d'aquestes obres en l'esfera de la pietat popular, una perspectiva que interessà especialment al pare Llompart com a historiador de l'art. Com que és un estudi basat en la documentació d'arxiu, l'autor aportà els contractes de les dues obres estudiades, la qual cosa li permeté fixar autories i datacions, com també notícies sobre altres argenters de l'època amb obra desapareguda. Com fou tònic habitual en els seus escrits, un generós apèndix recull la transcripció d'aquests i altres documents inèdits que utilitzà en la investigació.

L'any 1975 col·laborà amb el professor Dubreuil, conegut investigador especialitzat en pintura gòtica valenciana, en un article dedicat a un tríptic de principi del segle XV que representa el baró de Dolors, amb les imatges de l'Anunciació a les ales. Obra coneguda, però que llavors no gaudia d'estudis exhaustius, els autors se centraren en la filiació estilística, amb especial atenció als esquemes compositius i als motius iconogràfics, els quals els conduïren a l'escola valenciana del gòtic internacional. Aquesta hipòtesi seria corroborada anys després per Llompart en una segona publicació, en aquest cas individual, on pogué precisar la identitat del promotor i, per tant, la datació aproximada de la peça.

El retaule de la parroquial de Sineu, realitzat en gran part a final del segle XVI, seria objecte d'un nou estudi, atès que, com el títol de l'article explicita, necessitava d'aclariments. L'autor fa una minuciosa descripció de l'obra, dispersa en diversos indrets des de final del segle XIX, i l'explica com a resultat de la intervenció de dos artífexs en períodes diferents, Gabriel Mòger i Gaspar Janer, a inicis i finals del segle,

respectivament. El treball sobre una obra concreta serví a l'autor per a oferir sengles monografies dels escultors, en les quals s'ampliaren els catàlegs i el coneixement de les trajectòries. Quedà així traçat, per a la historiografia posterior, el perfil del darrer gran escultor del gòtic mallorquí, Gabriel Mòger, conegut especialment per les imatges marianes, com és el cas de la Mare de Déu Sagrari de Sineu. I es fa la primera monografia sobre Janer, important autor de retaules a Mallorca i València.

El número de la revista *Mayurqa* de 1989 estigué dedicat al doctor Álvaro Santamaría, catedràtic d'Història Medieval a la nostra universitat. El pare Llompart contribuí a aquest llibre homenatge amb una incursió en la història econòmica local durant l'edat mitjana. «La nómina municipal de la Ciudad de Mallorca en 1374» (1989, v. 22, 367-372) és un article necessàriament breu, tot i que tracta d'un aspecte poc conegut i, com sempre, sobre documentació inèdita o poc treballada fins al moment.

Un dels homenatges que va rebre el pare Llompart, amb ocasió del seu vuitanta aniversari, consistí en una miscel·lània d'articles coordinada i editada pels Amics del Museu de Mallorca («Els amics al pare Llompart. Miscel·lània *in honorem*», Palma, 2009). Capítols sobre iconografia, litúrgia, argenteria, recopilacions documentals sobre artesans i oficis artístics, patrimoni cultural, arts decoratives, història religiosa, social i econòmica, urbanisme, art funerari, història de la pintura i de l'escultura, tècniques artístiques, història de la festa i de les tradicions populars durant les èpoques medieval i moderna, com també sobre arqueologia i història antiga, són mostra de l'ampli ventall i perfil dels investigadors que tingueren relació personal o professional amb ell. Sobretot, emperò, de l'amplitud de mires que va distingir l'homenatjat en els seus treballs de recerca, quant a temes, objectius i metodologies de treball. Les 361 entrades bibliogràfiques recollides a l'apèndix final d'aquesta publicació parlen per si mateixes.

Les publicacions del doctor Gabriel Llompart s'iniciaren el 1945, i des de llavors continuà investigant i divulgant els resultats assolits fins quasi al final de la seva vida. Teòleg, historiador, historiador de l'art i folklorista, les seves contribucions són destacables en tots aquests àmbits. Això no obstant, per acabar aquest text, s'ha de fer especial menció a la seva tesi doctoral, *La pintura medieval mallorquina*, presentada a la Universitat de Barcelona el 1974, per l'amplitud i importància de l'obra, com ha estat reconeguda en l'àmbit català i hispànic, també en contextos europeus. Publicada en quatre volums entre 1978 i 1980, *La pintura medieval mallorquina. Su entorno cultural y su iconografía* abasta els camps significatius per a l'estudi: aporta un volum de documentació relativa a peces i artistes, i un segon per al catàleg de peces, es treballen els aspectes iconogràfics, tracta sobre els aspectes de producció de les arts del color, i també utilitza les fonts escrites i pictòriques per al coneixement de la ciutat i la casa medieval. Per tant, és una obra molt àmplia també en el sistema de treball, en el qual s'uneix la recerca documental amb l'enfocament iconogràfic, la preocupació sociològica i el que es coneix com a història de les mentalitats o de la vida quotidiana.

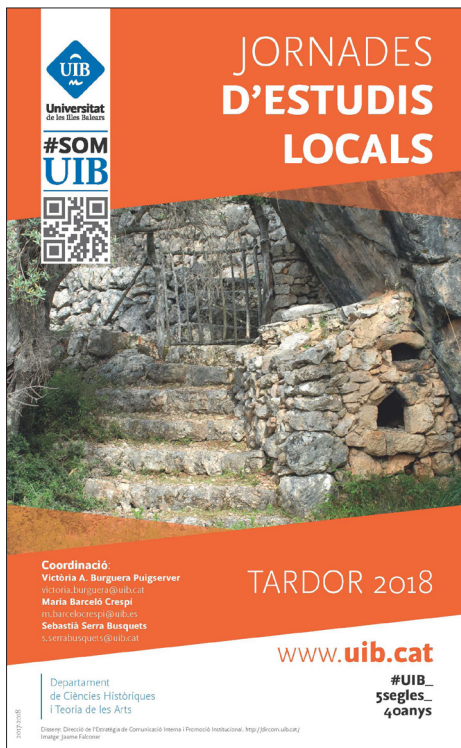
Els escrits del pare Llompart són el punt de partida —alguns també encara d'arribada— per al coneixement de molts i variats aspectes de la història mallorquina. Són obres de referència per a generacions d'historiadors.

Tina Sabater
Universitat de les Illes Balears

NOTÍCIES

Nova coordinació de les Jornades d'Estudis Locals de les Illes Balears

Durant el curs 2016-17 es va encetar una nova etapa de cooperació del Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts de la UIB en les jornades d'estudis locals celebrades arreu de les Illes Balears. El Departament percebia des de feia alguns anys el creixent fervor de les jornades d'estudis promogudes des dels municipis i les localitats de l'illa de Mallorca. L'incentiu s'unia a l'impuls d'altres iniciatives: jornades, seminaris, congressos..., dedicats a l'estudi de diverses temàtiques que, tot i no ser exclusivament locals, estaven fortament lligades a la cultura, al paisatge o al patrimoni de les Illes i, per tant, mereixien ser tingudes en compte, juntament amb els estudis locals organitzats en el si dels diversos municipis. És el cas, per exemple, de les Jornades de Cultura Popular i Tradicional de les Illes Balears, que tingueren lloc a Eivissa el novembre de 2017 i es repetiren a Formentera durant la tardor de 2018; del Congrés Internacional de Molinologia, que celebrà l'onzena sessió a Mallorca; o del XVI Congrés Internacional sobre la Pedra en Sec, que el mateix 2018 es dugué a terme a Menorca.

L'estímul de les jornades d'estudis locals —visible sobretot a l'illa de Mallorca— i d'altres projectes d'estudi arreu de les Balears s'ha convertit els darrers anys en un motor generador i im-

pulsor de la recerca a les Illes. Una recerca que abraça diversos àmbits del saber, des de les humanitats a les ciències naturals, des del patrimoni als estudis mediambientals, en un marc cronològic ampli i amb un únic comú denominador: l'espai en el qual tenen lloc, l'àmbit local. Tot al contrari de considerar aquests estudis tancats i esgotats en la seva reduïda circumscripció geogràfica, constitueixen una aportació i una contribució valuosa al coneixement del conjunt del territori de les Illes Balears. Les anàlisis d'àmbit local no deixen de ser recerques sobre Mallorca, Menorca, Eivissa i Formentera i, per tant, un tribut al coneixement dels fenòmens que s'esdevenen en un espai concret, però amb cabuda en medis més amplis.

Per tal que l'adjectiu «local» que les defineix, més enllà de referenciar una limitació geogràfica, no es converteixi en determinant d'una suposada escassetesa de rigor científic i d'un caràcter anecdòtic i erudit, d'acord amb la connotació negativa de vegades atribuïda a aquests estudis, és d'una importància cabdal que les jornades es dotin d'un comitè científic rigorós i plural, que sigui garant de la qualitat de les aportacions. D'aquí l'especial interès del Departament a contribuir especialment a potenciar aquest aspecte, característic d'un compromís compartit per la Universitat i els organitzadors de les diverses jornades.

Per altra banda, és destacable l'atractiu i la rebuda social que tenen aquests estudis dins l'àmbit local. Es conformen com a espai dialèctic entre la comunitat científica i el conjunt de la societat, i exerceixen de pont entre el saber i la comunitat. Per als investigadors locals, també representen una oportunitat per fer públiques les recerques i contribuir tant al coneixement científic com al popular. La forta empenta

experimentada per aquests estudis els darrers anys es podria interpretar, igualment, com una creixent curiositat i un major interès per part de la societat envers el lloc d'origen o residència, que tant els ajuntaments com les diverses associacions o organitzacions han sabut canalitzar.

Entre les temàtiques més recurrents en aquests tipus d'estudis, les relacionades amb la història i l'art, fortament lligades al patrimoni cultural, han gaudit sempre d'un paper principal. No és d'estranyar, doncs, la voluntat del Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts d'implicar-se en la celebració d'aquestes iniciatives. Aquesta implicació s'ha plantejat en una doble direcció: per una banda, a través de la col·laboració amb els organitzadors, a fi de garantir una certa qualitat científica de les aportacions i, per altra banda, per mitjà de la coordinació entre els diferents promotors, per tal d'assegurar-hi una equitativa participació i assistència i vetllar perquè unes jornades i altres no es vegin perjudicades en matèria de dates o objectes d'estudi.

Des de 2017, moment en què s'inicià el projecte, som tres les persones del Departament encarregades d'aquest propòsit: el doctor Sebastià Serra Busquets, director del Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts; la doctora Maria Barceló Crespi, catedràtica d'Història Medieval; i jo mateixa, Victòria A. Burguera i Puigserver, becària predoctoral del mateix Departament de la UIB. La nostra primera iniciativa va ser notificar als batlles i batllesses dels cinquanta-tres municipis de Mallorca les intencions del Departament de posar-se al capdavant de la coordinació de les jornades d'estudis locals i, a la vegada, oferir una sèrie d'ajuts als ajuntaments o associacions organitzadores que hi estiguessin interessats, sobretot en referència a la conformació dels comitès científics i a la difusió dels esdeveniments. La mateixa notificació i oferiment s'envià també a l'Institut d'Estudis Eivissencs, a l'Ateneu de Maó, al Centre d'Estudis Locals d'Alaior i a la Societat Historicoarqueològica Martí i Bella de Ciutadella, centres encarregats de promocionar els estudis de caràcter local a Eivissa i a Menorca, respectivament.

Així doncs, en termes de col·laboració, des d'aleshores el Departament manté el personal docent i investigador a disposició de les entitats organitzadores d'aquestes iniciatives, perquè puguin figurar com a membres dels comitès científics o com a ponents de les lliçons inaugurals. Igualment, s'ofereix la possibilitat d'emetre certificats d'assistència i de participació conjunts, signats per la institució organitzadora de les jornades i pel Departament de la Universitat, la qual cosa pretén ser també un reclam a la seva concurrència.

D'altra banda, com a mitjà de coordinació de les diverses iniciatives, el Departament elaborarà anualment un calendari amb les dates i la informació de totes les que es duren a terme durant aquell any. Així, a part d'evitar que les jornades es vegin superposades les unes amb les altres i de garantir-hi la màxima assistència i participació, se'n podrà fer fàcilment difusió entre el professorat i l'alumnat de la UIB. La intenció és que aquest calendari sigui accessible no només a través de la Universitat, sinó també en arxius, biblioteques o altres zones on concorren tant l'alumnat com el personal investigador. En aquesta línia, també s'ha previst la dotació d'un espai al Departament perquè funcioni com a dipòsit de totes les publicacions que sorgeixin com a fruit d'aquestes iniciatives.

En resum, l'objectiu d'una creixent intervenció del Departament i d'un augment de la presència del seu personal en els diversos estudis que es duen a terme a i sobre les Illes és triple: contribuir a la qualitat del coneixement que es crea any rere any en l'àmbit local; difondre les recerques en curs sobre el territori illenc i donar-hi visibilitat; i, en darrer lloc, promocionar un accés ordenat, fàcil i proper al saber, sigui en l'àmbit que sigui, per tal que es pugui convertir en estímul per a futures investigacions.

Després d'algun temps de la posada en marxa d'aquest projecte, en podem fer ja les primeres valoracions. La nostra proposta va tenir una gran acollida a les jornades de 2017, i aquesta acollida ha anat en augment el 2018. El primer calendari inclogué solament les celebrades durant els mesos de la tardor de 2017, que foren la gran majoria, i les que, d'una manera o l'altra, es varen posar en contacte amb el Departament. Aquestes foren: les VI Jornades de Búger, les I Jornades de Ses Salines, les III Jornades de Calvià, les I Jornades de Sencelles, les I Jornades de Lluçmajor, les II Jornades de Lloret de Vistalegre i

les XVIII Jornades d'Inca. Igualment, durant el mes de novembre se celebraren les II Jornades de Cultura Popular i Tradicional de les Illes Balears i les XXV Jornades d'Estudis Històrics Locals de l'Institut d'Estudis Baleàrics, aquesta vegada dedicades als estudis de cinema i audiovisual. Aquestes dues darreres iniciatives, celebrades a Eivissa, també foren incloses en el calendari. De totes maneres, encara que aquest primer només compregué una part dels esdeveniments, el nostre propòsit és que, a mesura que la col·laboració del Departament es normalitzi en la majoria de les jornades d'estudi, el calendari dels propers anys pugui ser anual i incloure-hi, si no la totalitat, sí la major part d'aquests projectes.

El Departament estigué representat activament en els comitès científics de les primeres jornades de Ses Salines, de les segones jornades de Lloret, de les terceres jornades de Calvià i de les primeres de Lluçmajor. A més, tant a les de Calvià com a les de Ses Salines fou també un professor del Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts l'encarregat de dur a terme la lliçó inaugural, a petició dels organitzadors. A les III Jornades de Calvià, aquesta tasca fou encomanada al doctor Manuel Calvo Trias, professor de Prehistòria, que presentà la lliçó titulada «Paisatge i comunitat durant la prehistòria. El cas de Calvià». A Ses Salines, en canvi, l'encarregat d'inaugurar les primeres jornades del municipi fou el professor Enrique García Rianza, catedràtic d'Història Antiga, amb la dissertació «La presència romana en el sud de Mallorca».

Les jornades del curs 2018-19 s'han tornat a presentar amb igual o més força que les anteriors i la gran majoria concentrades en els mesos d'octubre i novembre. La col·laboració del Departament ha estat confirmada a les I Jornades de Mancor de la Vall, a les III Jornades de Montuïri, a les II Jornades de Campos, a les II Jornades de Lluçmajor, a les XIII Jornades de Sóller i Fornalutx, a les V Jornades de Marratxí i a les I Jornades de Costitx.

Des del Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts de la Universitat de les Illes Balears continuarem esforçant-nos per preservar, difondre i donar qualitat al coneixement sobre la història, l'art, la cultura, el patrimoni i el saber de les Illes. No podem fer més que desitjar que la flama que fins ara ha impulsat i guiat els estudis locals duri i es mantengui viva per molts anys més.

Victòria A. Burguera Puigserver
Universitat de les Illes Balears

NOTÍCIES

VI Seminari d'Estudis Medievals. La ciutat medieval: art, història i literatura

Taula de sant Jordi, Pere Niçard (1468-70). Museu Diocesà de Mallorca. Font: Tina Sabater

Els dies 9, 16 i 23 de març de 2018 es va celebrar el VI Seminari d'Estudis Medievals, organitzat pel Grup de Recerca en Estudis Medievals de la UIB (GRESMED), i coordinat per qui això subscriu. Es tracta d'una iniciativa que es va originar el 2013 i que consisteix en encontres monogràfics sobre temes vinculats al món medieval analitzats des d'un vessant interdisciplinari, atès que contempnen temes d'història de l'art, història i literatura. Es dirigeixen de forma prioritària a alumnes de grau i màster de les especialitats esmentades, així com també a tot aquell públic que estigui interessant en l'edat mitjana. Atès que el nostre grup de recerca aposta per la divulgació i transferència del coneixement a través de les noves tecnologies, cal esmentar que s'han anat publicant les actes d'aquestes trobades des de 2014 en format digital (llibre electrònic).

La sisena edició es va dedicar a la ciutat medieval. Val a dir que l'auge i exponencial creixement que experimentaren les ciutats durant la baixa edat mitjana les convertí en espais de desenvolupament no només econòmic i demogràfic, sinó també artístic i cultural. Fou en els nuclis urbans on es dugueren a

terme les principals iniciatives urbanístiques i arquitectòniques, on es va configurar la casa medieval i la concepció de l'espai domèstic. Fou també l'àmbit d'oci per excel·lència, l'escenari en què es dugueren a terme festes i celebracions tant de la noblesa com del poble. La ciutat es convertí, doncs, en l'eix sobre el qual pivotava la societat medieval i en el nexa d'unió dels diversos estaments que la conformaven. Així doncs, el seminari analitzà els aspectes més físics i materials de les urbs sense deixar de banda aquells més intangibles i efímers, per tal d'oferir una visió global i el més integral possible de la ciutat medieval. L'activitat s'emmarcà en el projecte de I+D+i «La casa medieval. Materiales para su estudio en Mallorca» (HAR2016-77032-P), dirigit per la doctora Tina Sabater i en qual col·laboren membres del GRESMED junt amb altres professors i especialistes sobre el tema.

Seguint la dinàmica de les passades edicions, en aquesta participaren no només docents de la UIB, sinó també reconeguts investigadors i experts dels àmbits internacional i nacional. L'encontre fou prou enriquidor i de molta concurrència, tant d'alumnes com de professionals dels sector i públic en general.

Pel que fa al vessant historicoartístic, la doctora Giovanna Valenzano (Universit  degli Studi di Padova) analitzà les diverses tipologies de cases medievals presents en el context del centre i nord d'Itàlia vinculades a nobles, mercaders i artesans. Especial atenció meresqué el tipus de *palazzi turriti* o cases torre, edificació amb una rellevant presència en el territori italià. Per la seva banda, les qüestions relacionades amb l'urbanisme foren abordades pels doctors Josep Morata Socias (UIB) i Miquel  ngel Capell  Galm s (UIB). El primer feu una aproximació a les transformacions que experiment  la morfologia urbana entre l' poca tardoromana i l'alta edat mitjana i analitzà qu  es mantingué de l'urbanisme antic i quines innovacions aport  el medieval. El segon present , d'acord amb una selecció d'exemples, la transformació i gènesi de la ciutat baixmedieval, a partir de l'anàlisi del tipus de ciutats, la xarxa viària, les infraestructures i la repercussió que tingueren els ordes mendicants i els barris catedralicis en la configuració de la morfologia urbana. La darrera intervenció relacionada amb la Història de l'Art la dug  a terme la doctora Júlia Roman Quetglas (UIB), que oferí una panoràmica general sobre els espais verds a la ciutat de Mallorca a la baixa edat mitjana. Feu especial incidència en la problem tica terminològica per diferenciar «prats», «horts» i «vergers», aport  exemples iconogràfics i explic  la gènesi i evolució d'alguns jardins medievals.

Quant a la disciplina de la història medieval, compt rem amb la participació de la doctora Maria Barceló Crespià (UIB). A partir de la cr nica del notari Mateu Salzet sobre el desbordament de la Riera el 1403 i altres fonts, feu un recorregut per la ciutat seguint el curs d'aquest torrent per tal d'analitzar-ne els espais i col·lectius més representatius. Per altra banda, el doctor Rafael Narbona Vizcaíno (Universitat de València), se centr  en l'estudi de la ciutat medieval com a espai per a la festa i l'oci. En aquest sentit, en destac  el vessant més popular i subversiu i la transgressió temporal que suposava de les regles socials.

La majoria d'aspectes tractats abordaren la ciutat cristiana, però no volíem deixar de banda la isl mica, important per a la comprensió global de la urbs medieval. Per aix , compt rem amb la presència de la doctora Magdalena Riera Frau, arqueòloga municipal i experta en urbanisme andalusí. En la conferència analitzà les traces de Madina Mayurqa a la Ciutat de Mallorca després de la Conquesta, fent especial incidència en la reutilització de les infraestructures defensives i de canalització i distribució de l'aigua.

Els aspectes literaris els tractaren el doctor Gabriel Ensenyat Pujol (UIB) i el doctor Xavier Renedo i Puig (Universitat de Girona). El primer analitzà la cr nica de Joanot Gomis (*Llibre de la benaventurada vinguda de l'emperador i rey don Carles en la seva ciutat de Mallorques*, 1542) i la confront  amb el plànol del prevere Antoni Garau de 1644, per tal de reconstruir l'itinerari recorregut per l'emperador en la seva visita de 1541 a la ciutat. El doctor Renedo, per la seva banda, estudi  els conceptes de ciutat i ciutadà a partir dels textos de Francesc Eiximenis, m s en particular del *Dotz  del Cresti * (1387) i del *Llibre dels  ngels* (1392).

En relació amb allò que s'ha comentat més amunt sobre les publicacions de les actes d'aquests seminaris, es va aprofitar la cloenda de l'encontre per presentar els llibres electrònics corresponent al III i IV seminaris (Edicions UIB - Institut d'Estudis Baleàrics, 2017, <http://edicions.uib.cat/>).

Per concloure, volem expressar des d'aquí el nostre agraïment a la Universitat de les Illes Balears, concretament a la Facultat de Filosofia i Lletres, al Servei d'Activitats Culturals i a la Fundació Universitat-Empresa de les Illes Balears, que ens han donat el suport econòmic, han gestionat els aspectes administratius i ens han facilitat les infraestructures i espais per dur a terme l'activitat. I per descomptat, a tots els ponents i assistents, que són els responsables últims de l'èxit d'aquesta iniciativa.

Magdalena Cerdà Garriga
Antònia Juan Vicens
Universitat de les Illes Balears

NOTÍCIES

Jornades d'Història Contemporània 2018

Les Jornades d'Història Contemporània del curs acadèmic 2017-18 es varen celebrar els dies 16 i 17 d'abril de 2018 i varen estar organitzades pel Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts amb el suport de la Facultat de Filosofia i Lletres de la UIB.

Aquests jornades continuen la tradició dels cursos i seminaris de formació en Història Contemporània que des de 1986, data en què es creà el Grup d'Estudi de la Cultura, la Societat i la Política al Món Contemporani, s'han anat desenvolupant en el marc de la UIB.

Les Jornades d'Història Contemporània, de periodicitat anual, tenen com a objectiu principal servir com a punt de trobada per als investigadors, com a espai de difusió de les investigacions recents i també com a espai de debat i de proposta de noves línies d'investigació.

L'any 2018 es varen presentar gairebé una trentena de recerques monogràfiques —algunes de les quals relacionades amb tesis doctorals—, dos projectes d'investigació i cinc publicacions recents.

Les línies temàtiques tractades foren diverses: estudis sobre la Dictadura de Primo de Rivera, la Segona República, la Guerra Civil, la Transició, l'anticlericalisme o els processos electorals de diverses etapes són alguns dels exemples. Per la seva singularitat, destacam la intervenció i el material audiovisual de Michel Llompart sobre l'experiència del seu pare, l'algaidí Joan Llompart, al camp de concentració de Buchenwald.

Joan Llompart Garau va néixer a Algaida l'any 1903, en el si d'una família camperola. Emigrà a França, s'establí a Annemasse i regentà una botiga de fruites i verdures. Tal com ens relatà Michel a les jornades, Joan *de Can Puig* col·laborà durant la Segona Guerra Mundial amb la resistència francesa contra els invasors alemanys distribuint queviures amb la furgoneta als guerrillers que s'amagaven al bosc.

El maig de 1944 fou delatat a la Gestapo, que el va detenir i torturar. Joan Llompart no va delatar els companys, i fou enviat al camp d'extermini de Buchenwald. Mentre la seva família el donava per mort, Joan patí tota sèrie d'infàmies. Les extremes condicions de la quarantena, els treballs forçats i les tortures minvaren la salut de Joan.

El setembre de 1944 fou alliberat per les tropes nord-americanes, però l'experiència viscuda a Buchenwald determinà per sempre el seu futur. Amb el temps, Michel conegué les cruels vivències patides pel seu pare i, a través d'un relat dur alhora que emotiu, ens demostrà com l'ésser humà té la capacitat de transformar els seus propis sentiments. Visitar el camp de concentració i conèixer l'espai on el seu pare havia romàs el va ajudar a comprendre la història familiar.

La conferència va cloure amb un audiovisual amb el text d'acomiadament que els amics —molts dels quals supervivents del camp— de Joan llegiren al funeral, i acompanyat pel *Cant dels ocells* de Pau Casals i el fort aplaudiment del públic assistent a les jornades, el relat de Michel es va poder sentir com un reconeixement a la vida de Joan, a la democràcia, a la justícia i a la dignitat humanes.

Pel que fa als projectes, cal destacar la pàgina web «Eleccions i debats d'investidura als parlaments autonòmics de l'Estat espanyol (1980-2018)», integrada en la Biblioteca Digital de les Illes Balears (<http://ibdigital.uib.es>) i de lliure accés. Aquest projecte és una mostra feaent de la complexitat del sistema autonòmic de l'Estat espanyol. Es recullen els resultats electorals i els debats d'investidura dels presidents i presidentes de cada una de les comunitats autònomes; a més, el projecte es complementa amb un recull acurat de bibliografia general i específica per a cada una de les comunitats.

El segon projecte que es va presentar fou «Espais de la batalla de Mallorca, 2017-2022», projecte d'investigació històrica i arqueològica del desembarcament i presència de l'expedició militar encapçalada per Alberto Bayo i les seves tropes entre el 16 d'agost i el 4 de setembre de 1936 a l'illa de Mallorca. Milers de milicians s'enfrontaren per terra, mar i aire a les tropes franquistes. La necessitat d'identificar, estudiar, recuperar i fer conèixer aquests espais és la base del projecte.

Respecte a les noves publicacions, cinc són els llibres que es presentaren en aquesta ocasió: *Llibre d'exilis* (Menorca Segle XXI, 2017), del menorquí Josep Portella; *Espiritistes i lliurepensadores. Dones pioneres en la lluita pels drets socials* (Angle Editorial, 2007), de Dolors Marín; *Ramon Picó i Campamar. Un home de la Renaixença* (El Gall Editor, 2017), dirigit per Pere Salas; *¿Reforma o ruptura? Una aproximación crítica a las políticas del Partido Comunista de España entre 1973-1977. Programa, discurso y acción sociopolítica* (El Viejo Topo, 2017), d'Enrique González de Andrés, i *La formació del regionalisme catòlic a Mallorca (1840-1915)*, de Rafel Horrach (Lleonard Muntaner Editor, 2017).

Pel que fa als ponents, cal assenyalar que en les jornades participaren investigadors del conjunt de les Illes Balears, però també de la Península, com Manuela Aroca (de la Fundació Francisco Largo Caballero), amb un estudi sobre el naixement del sindicalisme de l'hoteleria a les Illes.

El balanç que podem fer d'aquesta trobada és sens dubte positiu. La diversitat i qualitat de les presentacions, així com l'assistència i participació del públic, ens mostren com les Ciències Socials i les Humanitats, i específicament la Història Contemporània, capten l'interès dels investigadors i dels estudiants de la nostra universitat.

Elisabeth Ripoll Gil
Universitat de les Illes Balears

Michel Llompart durant la ponència dedicada al camp de concentració nazi de Buchenwald.

NOTÍCIES

**TESIS DOCTORALS I TREBALLS DE FI DE MÀSTER LLEGITS EL
CURS 2017-18
DEPARTAMENT DE CIÈNCIES HISTÒRIQUES
I TEORIA DE LES ARTS**

Tesis doctorals. Doctorat en Història, Història de l'Art i Geografia

- *El pensamiento antitaurino en España, de la Ilustración del XVIII hasta la actualidad* (Juan Ignacio Codina Segovia)
- *Análisis de la morfología histórica en relación con el proceso de crecimiento urbano. El caso de Quito y la expansión urbana* (Raed Gindeya Muñoz)
- *Gender and Women's Issues Under the American Administrations over the period 1970-2015* (Kamal Ahmad Hasan Alzghoul)

Treballs de fi de màster. Màster Universitari en Patrimoni Cultural: Investigació i Gestió

- *Inventari i posada en valor del patrimoni artístic de la UIB* (Jennifer Arcas Alou)
- *Propuesta de estudio y difusión del archivo fotográfico de la Fundación Charo y Camilo José Cela* (Camila Marta Cela Marty)
- *La conservació de l'església parroquial de Sant Marçal de Marratxí (Mallorca): estudi diagnòstic i dades per a un pla de gestió cultural* (Marina Frau Mestre)
- *La arquitectura y monumentos de Roma en las acuñaciones monetales entre el siglo II a. C. y el 476 d. C.* (Daniel Gallego Morales)
- *El Patrimoni industrial d'Inca a través del catàleg municipal. Avaluació i diagnòstic de les seves capacitats* (Bernat Mateu Morro)
- *Pintors viatgers a Mallorca. El cas de Pedro Blanes Viale* (Maria Mesquida Artigues)
- *Estudi històric i valors patrimonials d'un ball tradicional: mateixes* (Margalida Reynés Amate)
- *El mètode científic aplicat a la presa de decisions en la conservació-restauració del patrimoni. L'oportunitat de l'actualització documental* (Maria Teresa Rullan Garau)

Treballs de fi de màster. Màster Universitari en Formació del Professorat. Especialitat Geografia i Història

- *L'aprenentatge de la democràcia a través de la Història com a assignatura* (Adrián Baranda Martínez Abascal)
- *L'absència de dones artistes al currículum de batxillerat: proposta didàctica per a una Història de l'Art igualitària* (Marta Barceló Ramis)
- *Unitat didàctica. Entreguerres i ascens dels totalitarismes (1919-1939). Una proposta original i dinàmica* (Mateu Berenguer Munté)
- *Els itineraris com a recurs didàctic: proposta d'un itinerari per Banyalbufar* (Maria dels Àngels Elinor Bosch Pérez)
- *Ruta per l'Eivissa antiga a partir dels focus eclesiàstics, basada en el model d'aprenentatge experiencial* (Carme Comas Castro)
- *Proposta didàctica per a l'ensenyament-aprenentatge de la Unió Europea* (Artur Fernández Fuster)
- *Guia didàctica per al centre d'Art i Història Hernández Sanz* (Andrea Florit Goñalons)
- *El cine y su aplicación en un aula: una propuesta didáctica sobre la Alemania nazi* (Emili Fraga Nadal)
- *Proposta d'itinerari didàctic sobre l'art urbà de Palma* (Daniel García Comas)
- *La història de l'alimentació: anàlisi i proposta d'una eina educativa* (Miquel Gabriel Garí Pallicer)
- *El aprendizaje basado en proyectos en la enseñanza de la Historia. Propuesta de dos unidades didácticas para la Educación Secundaria Obligatoria* (Pablo López Martínez)
- *La transmissió de la memòria democràtica dins l'ensenyament secundari. Una proposta didàctica* (Sebastià Lliteras Lliteras)
- *Museu del Vidre Gordiola: proposta de renovació i activació didàctica* (Aina Llompart Porcel)
- *La transversalidad del Arte: una propuesta didáctica para secundaria* (Agustí Macia Moragues)
- *Proposta didàctica de tractament cultural a educació secundària* (Pere Joan March Vilanova)
- *Descobreix Menorca. L'illa, un camp d'aprenentatge* (Francina Marquès Oleo)
- *Recursos i proposta d'itineraris per a l'ensenyament de la història de Roma a Mallorca en l'educació secundària* (José Antonio Martínez Morcillo)
- *El claustre de Sant Bonaventura de Llucmajor. Una proposta de sortida didàctica per a 2n d'ESO* (Guillem Mut Salvà)
- *La importancia de las competencias sociales y cívicas en Historia: una propuesta de actividades sobre la Primera Guerra Mundial para 4º ESO y 1º Bachillerato* (Matilde Débora Navascuez Kiriakova)

- *Integració d'Art i Història a segon curs d'Educació Secundària Obligatòria a través de les rutines de pensament de Project Zero* (Laura Planes Albors)
- *La formació professional a quatre cultures europees: Espanya, Alemanya, Finlàndia i Regne Unit. Exercici de Política Comparada* (Joan Albert Pons Bagur)
- *Proposta didàctica per a tractar la industrialització a partir d'un itinerari per Inca* (Antoni Pons Rosselló)
- *El turisme a les Illes Balear: un factor geogràfic, un factor històric. Proposta didàctica* (Jordi Prunés Moyà)
- *Història del gènere i cinema: una proposta didàctica a través del llenguatge filmic* (Gerard Rodríguez Arellano)
- *Sortida didàctica a tres jaciments dels municipis de Sencelles i Costitx (cova del Camp del Bisbe, talaïot de Son Fred i santuari de Son Corró): proposta didàctica per a 1r d'ESO i 2n de batxillerat* (Neus Rotger Bennàssar)
- *L'aeroport de Son Sant Joan. Guia didàctica per al professorat de Ciències Socials* (Martí Rotger Lebrón)
- *La didàctica del patrimoni a l'educació formal. Una proposta per a l'Educació Secundària Obligatòria: «El patrimoni cultural en perill. Mirades a través de la nostra història recent»* (Maria Magdalena Rubí Sastre)
- *La innovació educativa i la seva aplicació a les Ciències Socials a l'etapa d'ESO* (Marc Seguí Gomila)
- *El potencial didàctic de la pedra en sec de les etapes 6 i 7 de la GR 221: un aprenentatge servei a 1r i 3r d'ESO* (Martí Serra Riera)
- *Activitat per l'estudi de la Guerra de Successió a Mallorca* (Antoni Tomàs Cebrián)
- *Descobrir Esporles. Un itinerari didàctic per a 3r d'ESO* (Francesca Vidal Perelló)
- *Els itineraris com a recurs didàctic per a la geografia del turisme: Un itinerari didàctic per la platja de Palma* (Ismael Yrigoy Cadena)